

СТУДКОН 2

СТУДЕНТИ И НАУКА

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ

Уредник
Доц. др Гордана Ђигић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

СТУДЕНТИ И НАУКА СТУДКОН 2

Тематски зборник радова

Ниш, 2017.

САДРЖАЈ

ИСТОРИЈА

Миомир Брдарец: РОМАН IV ДИОГЕН - ПОСЛЕДЊИ БЕДЕМ ПРЕД СЕЛЏУЦИМА

Јелена Лекић: АНДРОНИК I КОМНИН У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ЖИТИЈИМА

Алекса Поповић: ПИТАЊА СПОРНЕ ОБЛАСТИ И АРБИТРАЖЕ У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА 1912-1913 ГОДИНЕ

Растко Ломпар: ПОЛИТИЧКА БИОГРАФИЈА СВЕТИСЛАВА ХОЂЕРЕ

Марица Мишић: ЈУГОСЛОВЕНСКА ПАРТИЈА У РУКАМА УБИЦА И ШПИЈУНА - УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ СУКОБА ТИТО-СТАЉИН

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Јелена Стошић: ПОСЛЕДСТВИЈА ПРОЦЕСА ПАДЕНИЯ РЕДУЦИРОВАННЫХ Ћ И Ђ В РУССКОМ И СЕРБСКОМ ЈАЗЫКАХ: ОПЫТ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА ПОСЛЕДИЦЕ ПРОЦЕСА ИСПАДАЊА И ЧУВАЊА ПОЛУГЛАСНИКА Ћ И Ђ У РУССКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Јована Голубовић и Стефан Здравковић: ФРАНЦУСКИ ФРАЗЕМИ С ЛЕКСЕМОМ *POULE* (*КОКОШКА*) И ЊИХОВИ СРПСКИ ЕКВИВАЛЕНТИ

Соња Родић: ДВОСТРУКИ ГОВОР У РЕКЛАМАМА НА СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Јана Живановић: УЛОГА НАСТАВНИКА ЕНГЛЕСКОГ У МЕШОВИТОЈ ГРУПИ СТУДЕНАТА

Łukasz Byrski: COMMUNICATION BETWEEN THE LIVING, THE DEAD AND THE DIVINE IN ANCIENT EGYPTIAN LITERATURE

Milica Milovanović: MOTIV MAJČINSTVA KAO OGLEDALO CRNAČKE FEMINISTIČKE MISLI U ROMANU *VOLJENA* TONI MORISON

Биљана Солеша: СРПСКА РЕАЛИСТИЧКА ПРИПОВЕТКА У НАСТАВНОЈ ПРАКСИ

ДРУШТВО И ВАСПИТАЊЕ

Илија Милосављевић: УТИЦАЈ МЕДИЈА НА СТВАРАЊЕ И ОДРЖАЊЕ МЕДИОКРИТЕТСКОГ ДРУШТВА
Андреа Ђукић: СЛОБОДНО ВРИЈЕМЕ - ФАКТОР ВАСПИТАЊА И РАЗВОЈА УЧЕНИКА

Миомир Брдарцац¹
 Филозофски факултет
 Универзитет у Нишу

Izvorni naučni rad
 УДК 929.731(495.02) Диоген Р.

УНУТРАШЊА ПОЛИТИКА И ВЛАДА РОМАНА IV ДИОГЕНА. БОРБА СА ТУРЦИМА²

Сажетак: Циљ овог рада је да прикаже владавину византијског цара Романа IV Диогена (1068–1071) и његов напор да заустави продор Турака Селџука у Малу Азију. У историографији је оправдано прихваћено мишљење да је битка код Манцикерта, у којој се Византија сукобила са Турцима Селџуцима, била катастрофалан пораз Византинаца и да је отворила врата освајачима са Истока. Поред тога, коришћењем релевантих извора и литературе разматране су улоге Михаила Псела, једног од најважнијих извора за Диогенову владавину и цезара Јована Дуке.

Кључне речи: цар Роман IV Диоген, Манцикерт, Михаило Псел, Византија, Турци Селџуци

Унутрашња политика Ромеја дубоко је уздрмана грађанским ратовима XI века између војног (провинцијског) и цивилног (престоничког) племства који су окончани доласком на власт цара Константина X Дуке (1059–1067)³ (Krsmanović, 2001, 265; Ostrogorski, 1988, 324). То је време када су Нормани предвођени Робертом Гвискарком⁴ појачали своје нападе у јужној Италији, Угри освојили Београд 1064. године, а Узи и Печенези спроводили пљачкашке нападе на Балкану (Ostrogorski, 1988, 324; Рајковић, 2003, 37).

Поред тога у Анадолији се јављају проблеми у вези са Турцима Селџуцима.⁵ Они су мигрирали из киргистанских степа у околину Бухаре где су примили ислам. Иако су у почетку ратовали као најамници у византијској војсци, тридесетих година XI века наступио је период њиховог наглог јачања када се

¹ brdaracm@yahoo.com; Љубе Дидића 11, 19370 Бољевац.

² Ментор на раду била је доц. др Јасмина Шаранац Стаменковић.

³ Георгије Острогорски сматра да је доласком на власт Константина X Дуке преовладала цивилна странка у Византији. Бојана Крсмановић, међутим, доказује да је Константин X био представник војног племства, који се пре доласка на власт истицао као један од учесника побуне источних стратега 1057. године, те да његову владавину нису оспорили представници војне хијерархије него цариградски великодостојници.

⁴ Роберт Гвискар био је војвода од Апулије. Са својим братом Рожером освајао је континенталне поседе Византинаца у јужној Италији, што је окончано у априлу 1071. године када је освојен Бари.

⁵ Турци Селџуци су турско племе које своје име дугује једном од својих предака – хану Селџуку.

окрећу против Ромеја (Veličko, 2015, 22). Турци Селџуци продиру 1065. године у Јерменију и освајају Ани, а 1067. године у Кападокији освајају Цезареју (Mango, 2004, 203; Ostrogorski, 1988, 325). У том периоду преминуо је византијски цар Константин X Дука (Cheynet, 1980, 412; Krsmanović, 2001, 265).

Пре него што је Константин X Дука преминуо у присуству Синода и Синклита, Евдокија Макремволитиса потписала је заклетву да се неће више удавати и да ће престо остати у рукама њихових синова (Oikonomidès, 1963, 102). Политичке околности, међутим, захтевале су јаког цара на престолу. Стога је цариградски патријарх Јован Ксифилин (1064–1075) поништио заклетву и за цара је изабран Роман Диоген (Oikonomidès, 1963, 125).

Михаило Псел, један од најјутицајнијих људи XI века, дворски филозоф и ретор, у *Хронографији*, свом историографском делу, оправдава Евдокијин други брак истичући да се преудала јер је страховала за живот и наследство своје деце⁶ (Psello, *Cronografia* II, 322–324). Могуће је да је царица удајом за способног византијског војсковођу желела да се удаљи од Псела и цезара Јована Дуке, брата цара Константина X Дуке, који су настојали да Евдокија испоштује дату заклетву (Ostrogorski, 1988, 325).

Михаило Псел пише да му је царица предочила вест о избору Диогена за цара и њеној удаји: *Ни на шта више не треба да се мисли, све је већ решено и смишљено, царског венца је удостојен и за престо предодређен Роман, син Диогена* (Psello, *Cronografia* II, 326). Нагласио је, притом, да је био против августине одлуке (Psello, *Cronografia* II, 324–328). Ако се узме као тачан овај Пселов навод, тон и начин на који му је августа Евдокија саопштила одлуку да се преуда, можда могу сведочити у прилог томе да је она желела да води другачију политику Византије од политике Михаила Псела и цезара Јована Дуке.

Биографија Романа IV Диогена

Роман Диоген, родом из Кападокије, био је син Константина Диогена, официра војске цара Василија II Бугароубице (976–1025) (Krsmanović, 2001, 22; Мохов, 2003, 276). Роман је, такође, био успешан византијски војсковођа који се истакао у печенешким ратовима (Ostrogorski, 1988, 325). У време владавине цара Константина X Дуке, заузимао је високу позицију дике Сердике. После Дукине смрти истакао је своје превратничке намере због чега је смењен са позиције дике и послат у прогонство у Кападокију све док га августа Евдокија није вратила у Цариград (Šaranac Stamenković, 2016, 70).

Роман Диоген је проглашен за цара 1. јануара 1068. године. Том приликом обавезао се да неће реметити наследна права синова Константина X Дуке и Евдокије Макремволитисе (Maksimović, 1984, 91). На почетку своје владавине сукобио се са цезаром Јованом Дуком који није био задовољан тиме што је власт отргнута из руку породице Дука.

⁶ Царица је поред Михаила имала још два сина, Андроника и Констанција.

Георгије Острогорски, Никос Инкомидис (Oikonomides, 1963) и Жан Клод Шене (Cheynet, 1980) мишљења су да је Михаило Псел имао негативан однос према цару. Влада Станковић у вези с тим сматра да Псел када описује Диогена користи термин тропеофорос (*τροπαιοφόρος*)⁷ у негативном контексту с ироничним и подсмешљивим тоном (Станковић, 2012, 88). С друге стране, Ева Ван дер Велде је мишљења да Михаило Псел није био негативно настројен према Роману Диогену (Vriesde – vander Velden, 1997, 274–310). Извесно је да Псел цара Романа IV Диогена у *Хронографији* описује као лукавог, арогантног и да истиче његову склоност ка побунама (*Psello, Cronografia II*, 328–330).

Треба имати у виду да једна легенда из јужних крајеве Србије говори о доласку Романа Диогена на ромејски престо. Према хагиографији Светог Прохора Пчињског, док је Диоген као дука Сердике био у лову, срео је свеца који му је прорекао да ће постати византијски цар. Прохор му је рекао да крене у Цариград јер је предодређен за цара, али да не заборави своју прошлост. Диоген је, међутим, заборавио обећање дато свецу, па му је Прохор дошао у сан. Уплашен од овог привиђења Роман IV Диоген саградио је манастир у близини данашњег Врања [Justin Popović, *Žitije svetih za mesec oktobar*, <http://www.svetigora.com/node/7865>, приступљено: 23.1.2017].

Цар Роман IV Диоген помиње се, такође, и у хрисовуљама бугарског цара Константина Тихог (1257–1277) и српског краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321), које су издате монашкој заједници Светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља. Ту се Роман Диоген наводи као даривалац овог манастира (Živojinović, 2015, 48).

Походи цара Романа IV Диогена

Турци Селџуци су шездесетих година XI века успешно ратовали на просторима Јерменије и Кападокије. Будући да су били номадски народ, исток Царства им је погодовао због пашњака на висоравнима (Mango, 2004, 202).

Цар Роман IV Диоген предузео је први поход против Турака Селџука у марту 1068. године. Ова војна, осим ситних, пограничних чарки Византији није донела ништа битније. Роман Диоген се по највећој зими вратио из Александрије у Константинопољ (*Psello, Cronografia II*, 332–334). Према Пселовим речима, цар је одбијао савете својих команданата, што писац с иронијом назива *неизлечивом болешћу цара* (*Psello, Cronografia II*, 334).

Недочекавши Ускрс 1069. године, Диоген је кренуо у још један поход. Са њим је пошао и Михаило Псел. Постоји могућност да је Диоген желео да удаљи Псела из престонице, плашећи се његовог политичког утицаја на двору. У прилог томе сведочи чињеница да је цезар Јован Дука, Диогенов други противник у то време био прогнан на посед у Битинију (*Psello, Cronografia II*, 342–344).

⁷ Тропеофорос у преводу на српски значи победник или победоносац.

Ни овај други Диогенов поход Ромејима није донео више успеха. Псел га описује следећим речима: *И тако отпоче нова војна, не боља од претходне, вредела је исто, исто је имала успеха, и мада изгубисмо хиљаду својих бојовника, а заробисмо не више од два или три непријатељска, ипак пораз не претрпесмо* (*Psello, Cronografia II, 336*). Иако знамо да се Михаило Псел о цару негативно изражава у својој *Хронографији*, морамо узети у обзир да је Романов други поход наликовао на Пирову победу.

У трећи поход Роман IV Диоген кренуо је без саветовања са својим официрима. Ипак, схвативши безизлазност ситуације, зауставио се у Цезареји да се саветује са њима (*Psello, Cronografia II, 338*). Нажалост, овај дипломатски искорак цара трајао је кратко. Војска у овом походу била је у већини најамничка, састављена од Уза, Нормана, Франака (*Ostrogorski, 1988, 325*).

Цар Роман IV наставио је са напредовањем ка језеру Ван, где се налазила варош Манцикерт. Поделио је војску у два табора: једним је командовао Јосиф Тарханејотес, а другим сам цар (*Nicolle, 2013, 55*). Јосиф Тарханејотес на путу према језеру наишао је на бројнију турску војску. Стога је кренуо да се повлачи ка Митилени, не обавестивши притом цара о свом кретању (*Nicolle, 2013, 56*). Иако су га савременици оптуживали за издају Ромеја, Доналд Никол сматра да је Тарханејотес био окружен турском војском и да подаци о његовом повлачењу нису могли да пробију турски војни обруч (*Nicolle, 2013, 56*). Како год било, ова војна била је још једна у низу неуспешних војни Романа Диогена.

Роман IV Диоген реорганизовао је војску за наредну битку. Подељена је у четири табора: левим крилом командовао је Нићифор Вријеније, десним Теодор Алијатес, средином цар, док је одступницу требало да чува Андроник Дука, син цезара Јована Дуке (*Nicolle, 2013, 71*). Нова битка отпочела је код језера Ван 26. августа 1071. године. Трајала је читав дан, а увече је Диоген наредио повлачење на сигурније позиције. Теодор Алијатес, међутим, лоше је схватио одлуку цара, остао је сам на бојишту и потучен је.

Цар је наредио Андронику Дуки да се са помоћним одредима укључи у борбу, али он то није учинио него је кренуо да се повлачи ка кампу (*Kamaruzamaniost, 2015, 3; Мохов, 2003, 293; Ostrogorski, 1988, 325*). Постоји могућност да је одлука Андроника Дуке да се повуче из борбе била условљена јаком жељом за осветом Роману Диогену, који је његовог оца Јована Дуку удаљио из престонице у Битинију. Такође, Андроник Дука проширио је гласине да је цар поражен и заробљен, те тако убедио своје војнике да наставе са повлачењем (*Kamaruzamaniost, 2015, 3*).

Цар је остао сам на попришту битке. Турци су га опколили и заробили. Одведен је пред Алп Арслана, султана Турака Селџука (1063–1072). Византијски цар Роман IV Диоген није могао да избегне нека понижења карактеристична за заробљавање војника: султан га је пар пута ударио руком и шутнуо (*Nicolle, 2013, 87*). Но, између два владара постигнут је мировни споразум према коме су султану припале Антиохија, Едеса, Феодосипол, Манцикерт и још нека утврђења уз обавезу плаћања годишњег данка (*Мохов, 2003, 293*).

Диоген после Манцикерта

За време Диогеновог боравка код турског султана у Цариграду се водила полемика у вези са византијским престолом. Подаци о Роману IV Диогену били су опречни – једни су говорили да је цар умро, други да је заробљен (*Psello, Cronografia* II, 342). Сазван је састанак у престоници где су изнесена сва сазнања о Роману Диогену. Одлучено је да без обзира на то да ли је цар Роман IV заробљен или мртав, власт преузме августа Евдокија Макремволитиса са синовима из брака са Константином X Дуком (*Psello, Cronografia* II, 342; Maksimović, 1984, 92).

Диоген је након потписивања мировног споразума са Алп Арсланом известио царицу о томе и кренуо је назад ка престоници (*Psello, Cronografia* II, 344). Био је свестан да је у Цариграду тада увелико владала антидиогеновска струја. Стога је на путу ка престоници прикупљао војску за повратак престола. Византија је била пред вратима грађанског рата.

На цариградском трону налазио се цар Михаило VII Дука (1071–1078), коме је у управљању Царством на почетку помагала царица – мајка Евдокија Макремволитиса. Псел пише да се Михаило Дука уз помоћ дворске страже саветодавно одвојио од своје мајке⁸ (*Psello, Cronografia* II, 346). Можда је делом на ову одлуку утицао и његов стриц, цезар Јован Дука (Мохов, 2003, 294).

По речима Псела, цариградска влада желела је да склопи мир са Диогеном и у ту сврху послала му писмо, али Роман Диоген није пристао на то (*Psello, Cronografia* II, 352). Цар Михаило VII Дука подигао је војску против Диогена. Она је поверена Андронику Дуки који је до пре само неког времена био војсковођа Романа Диогена (Мохов, 2003, 294).

Војска Романа Диогена састојила се из одреда војника који су поражени у бици код Манцикерта (Cheynet, 1980, 434). Придружио му се и Јерменин Хачатур, капетан Антиохије, који је до те позиције напредовао баш за време владавине Романа Диогена (*Psello, Cronografia* II, 350–352).

До сукоба двеју војски најпре је дошло код Тарса, где је царска војска поразила Хачатура. Затим је уследила опсада Адане у којој се склонио Роман Диоген (Мохов, 2003, 295). Предао се после дуже опсаде града, пошто је био суочен са многобројнијом царском војском. И поред обећања цариградске власти да му се ништа лоше неће десити на путу до престонице, Диоген је ослепљен, а потом прогнан у манастир на острво Проти, који је сам основао (*Psello, Cronografia* II, 362; Мохов, 2003, 295). На овом острву преминуо је од последица рањавања (*Psello, Cronografia* II, 362).

Иако краткотрајна владавина цара Романа IV Диогена историјски је врло значајна. Диоген је покушао да заустави продор Турака Селџука са Истока.

⁸ Царица је након проглашења Михаила VII Дуге за автократора послата у Пиперудски манастир где је присилно замонашена.

Овај подухват можда би био успешан да је било унутрашње политичке слоге међу византијским државним врхом.

Највећи проблем који је донело византијско несложно иступање на Истоку јесте трајна промена етноса на простору Јерменије и Анадолије. Уз то, Турци Селџуци наставили су освајања на рачун Византинаца после Диогенове смрти, не сматрајући се више обавезани мировним уговором. Ове мутне године донеле су трајно слабљење позиција Византије на кључном подручју Мале Азије, уз повремене изузетке као што је период под династијом Комнин.

Извори

Psello, Cronografia II: Impellizzeri, S. (ed.) (1984): Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia) II. Vicenza.

Литература

- Cheyne, C. J. (1980), Mantzikert un desastre militaire ?, *Byzantion* 50, 410–438.
- Kamaruzaman, Y.- Salah L-A, M.- Mansoureh, E.- Azlizan Mat, E. (2015), Preparation The Battle of Manzikert in 1071 A. D. and Its Consequences to the Byzantine Empire. *International Journal of Islamic and Civilizational studies vol. 2, no. 1*, 1–6.
- Крسمановић, Б. (2001), *Успон војног племства у Византији XI века*, Београд, Византолошки институт САНУ – посебна издања, књига 24.
- Максимовић, Љ. (1984), Печат автократора Михаила VII Дуке и почетак његове владавине. *Зборник радова Византолошког института бр. 23*, 91, 92.
- Mango, S. (2004), *Oksfordska istorija Vizantije*, Beograd, Dereta.
- Мохов, А. С. (2003), Византијска армија у правление Романа IV Диогена (1068—1071 гг.), *Античная древность и средние века, 34: материалы XI Международных научных Сюзюмовских чтений*, 275–296.
- Nicolle, D. (2013), *Manzikert 1071. The breaking of Byzantium*. Oxford: Osprey publishing.
- Oikonomidès, N. (1963), Le serment de l'impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance. *REB* 21, 101–128.
- Острогорски, Г. (1988), *Историја Византије*, Београд: Просвета.
- Polemis, D. (1968), *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*. London.
- Рајковић, С. (2003), *Породица Вријенија у XI и XII веку*, Београд, Византолошки институт САНУ – посебна издања, књига 27.
- Станковић, В. (2012), *Путовање кроз Византију*, Београд: Службени гласник.
- Шаранац Стаменковић, Ј. (2016), Мотив Цариграда у Пселовим енкомнионима писаним за Романа IV Диогена. *Годишњак Педагошког факултета у Врању, књига VII, Врање*, 69–75.
- Vriesde-van der Velden, E. (1997), Psellos, Romain IV Diogénès et Manzikert. *Bs/58/2*, 274–310.

- Величко, А. (2015), *История византийских императоров от Исаака I Комнина до Алексея V Дуки Мурицуфла*, Москва: Вече.
- Живојиновић, Д. (2015), О цару Петру из повеља Светом Ђорђу Скопском, *Историјски часопис, књига LXIV*, Београд, 43–53.

Интернет одреднице

<http://www.svetigora.com/node/7865>, приступљено 23. 1. 2017.

INTERNAL POLITICS AND THE RULE OF ROMANOS IV DIOGENES. BATTLE WITH THE TURKS.

Abstract: The purpose of this paper is to describe the rule of the byzantine emperor Romanos IV Diogenes (1068–1071) and his effort to stop the advance of the Seljuk Turks in Asia Minor. In historiography is reasonably accepted that the battle of Manzikert, in which Byzantium clashed with Seljuk Turks, was disastrous defeat for the Byzantines which opened the doors to invaders from the East. In addition, with the use of relevant sources and literature, the roles of ceaser John Duke and Michael Psellos, one of the most important sources for the rule of Diogenes, were considered.

Key words: emperor Romanos IV Diogenes, Manzikert, Michael Psellos, Byzantine, Seljuk Turks.

Јелена Г. Лекић¹*Филозофски факултет Универзитета
у Београду*

Izvorni naučni rad

УДК 929.731(495.02) Комнин А.

АНДРОНИК I КОМНИН У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ЖИТИЈИМА

Апстракт: Андроник I Комнин, последњи византијски цар из династије Комнина познат по страховлади и терору који је спроводио, помињање се у три српска средњовековна житија уз одређене чињеничне нелогичности. У два животописа помиње се у контексту сукоба са Стефаном Немањом, док се у трећем помиње као цар у Византији у време напада краља Беле III.

Кључне речи: цар Андроник I Комнин (1183–1185), српска средњовековна житија, велики жупан Стефан Немања (1166–1196), Византија, краљ Бела III (1172–1196).

Житија светаца (Bogdanović 1985, 895; LSSV 1999, 192–194; Trifunović 1990, 47–77) која чине посебан жанр у српској средњовековној књижевности настала су по угледу на византијска житија, односно по угледу на источну православну духовну литературу и за циљ су најпре имала стварање култа једне династије. Највећи број српских житија описује животе владара из династије Немањића и њихових каснијих наследника на српском престољу, али и животе црквених великодостојника.

Како житије настоји да прикаже врлине и духовну снагу личности која се залаже за Христову веру, може се рећи да је оно продужена или допуњена Библија, јер је светац о ком житије приповеда показатељ да се може живети и умрети на хришћански начин (Bogdanović 1980, 71–72). Приликом анализе житија важно је имати у виду да је један од основних циљева житија указивање верницима на аскетске подвиге светаца и на религиозни пут. У том циљу хагиографи у својим делима истичу добре и похвалне стране свечевог живота, док његови биографски подаци могу бити поменути само успут, а о одређеним деловима његовог живота говори се уколико су обележена одређеним знамењима битним за касније светаштво. Ипак, то не умањује њихову важност као историјског извора када говоре о историјским личностима и догађајима или када описују дејствовања свеца у одређеном времену и на одређеном месту (Protić 1897, 8–10). Па тако, уколико је хагиографу у делу главна личност неки владар или црквено лице онда житије може бити важан елемент за изучавања историјских тема (Bogdanović 1980, 72; Marinković 1978, 3–20).

¹ jelenalekic7@gmail.com

Византија је веома утицала на српску државу током средњег века, стога и не чуди што су у српским житијима своје место нашли и бројни византијски цареви, а међу њима и Андроник I Комнин.

Андроник I Комнин био је брат од стрица Манојла I Комнина (1143–1180), односно млађи син брата цара Јована II (1118–1143f), Исака (ODB, I, 1991, 94; Srpska enciklopedija, I, 2010, 227). Када је 1130. године Исак подигао побуну против цара Јована II, Андроник је био млад да би у њој учествовао, ипак касније се показало да је био склон преврату као што је био некада његов отац (Stanković 2008, 72–73). Године 1143. Манојло је уз помоћ Андроника успео да изађе као победник у борби за престо и дође на царски трон, при чему Андроник постаје други човек у Царству. Тежећи све већој доминацији у оквиру породичног клана, Манојло је настојао да удаљи Андроника из Цариграда, најпре га шаљући на источну а потом на дунавску границу (Stanković 2008, 127–130). Њихов однос који је одувек био специфичан, кулминирао је отвореним непријатељством када је Андроник 1153/4. понудио уграском краљу пограничне области којима је командовао (Srpska enciklopedija, I, 2010, 227).

Након Манојлове смрти 1180. на царски престо ступио је његов дванаестогодишњи син Алексије II (1180–1183), док су регентство чинили царица-мајка Марија Антиохијска и протосеваст Алексије Комнин. У Цариграду је убрзо дошло до преврата у ком је учешће имао и Андроник – протосеваст Алексије је ослепљен и заточен, а над Латинима је извршен покољ (Radojičić 1907, 21–48). Маја 1182. Андроник је ушао у Цариград, убрзо су погубљени сви његови противници као и Марија Антиохијска. Септембра исте године Андроник – тада већ шездесетогодишњак, проглашен је за савладара цара Алексија II који је убрзо потом удављен и бачен у море (Ostrogorski 1959, 371; Radojičić 1907, 49–64). Андроникова борба против превласти племства, корупције и продаје чиновничких положаја прерасла је у терор и довела до завере, што је додатно слабило већ ослабљену државу (Brand 1968, 61–65; ODB, I, 1991, 94). Против Византије устали су и Угри и Срби, а Нормани су освојили Солун извршивши покољ над становништвом. Страх од спољних непријатеља и од унутрашњег терора у земљи достигао је врхунац септембра 1185. године када је разјарени народ растргао цара на улицама Цариграда – плували су га, чупали за косу и браду, избијали зубе, вадили очи, одсекли му руку, шетали на шугавој камили и на хиподрому обесили унатрашке (Dil 1991, 361–367; Ostrogorski 1959, 374–375; Radojičić 1907, 65–95; The Cambridge History of Turkey, I, 2009, 20–21).

Последњег цара из династије Комнина у *Житију светог Симеона* помиње велики жупан Стефан Првовенчани (1196–1223) (Bogdanović 1980, 153–156; Kašanin 1975, 117–132; Protić 1897, 33–43). У свом делу он каже: „После овога устаде у Константинову граду други цар, љут и крвопролитник, и поквари мир с Пречасним и Светим. Развалив уста своја, мишљаше да прогута и државе других, што не учини безумник, нити постиже такве намере, него, хотећи наудити Незлобноме и Светоме, нанесе на се и погибао своју, хулу на царство своје, и опустошење на земљу своју. Јер пође пречасни свети Симеон са угарским краљем, и дође до града, по имену Среца, и разруши га и опустоши до

краја. А кад се угарски краљ врати у своју државу, Свети, растав се од њега, отиде са силом својом на град Перник, па и њега разруши силом својом и опустоши и град Стоб, и град Землин, и град Велбужд, и град Житомирски, и град Скопље, и град Лешки у доњем Пологу, и град Градац, и град Призрен, и град славни Ниш, и град Сврљиг, и град Равни, и град Козли. (...) Придодаде земљи отачаства свога област нишавску до краја, Липљан, и Мораву, и звано Врање, призренску област и оба Полога до краја с међама својим“ (Вашић 1924, 40–41; Stefan Prvovenčani 1939, 30–31). Наиме, овде Стефан Првовенчани истиче да је мир који је Стефан Немања склопио са Манојлом I прекинуо нови цар Андроник I Комнин који је желео да освоји и српску државу и друге. Међутим, то му није пошло за руком већ „нанесе на се и погибао своју, хулу на царство своје, и опустошење на земљу своју“, вероватно мислећи на нападе Нормана и њихово освајање Цариграда, на војне ударе Срба и Угара, и на крају на мученичку смрт.

Познато је да је након смрти Манојла I, угарски краљ Бела III био разрешен обавезе према Византији и напао је њене границе, па је већ 1181. својој власти потчињено Срем, Далмацију и део Хрватске. Борбе су се пренеле на пограничне области – Београд и Браничево. Угарском краљу у борби против Византије придружио се и Стефан Немања који је такође осетио да је након Манојлово смрти врховна власт у Византији почела да слаби. Током 1183. године српско-угарска војска опустошила је околину Ниша и продрла до Сердике (Софије), да би Немања након Белиног повлачења даља освајања наставио сам (Соговић 1999, 136; ISN, I, 1981, 251–253; Jireček 1952, 154). Стефан Немањић наводи које области је његов отац опустошио као и да је освојио Дукљу и приморске области, градове Дањ, Сарду, Дриваст, Скадар, Свач, Улцињ, Бар и Котор (Вашић 1924, 41–42; Stefan Prvovenčani 1939, 30–31).

О овим дешавањима приповеда и Доментијан у *Житију светог Симеона* (Bogdanović 1980, 156–159; Kašanin 1975, 152–177). Он пише готово исто што и Стефан: „А после овога устаде у Константинову Граду неки љути цар и проливач крви и разруши мир са преподобним оцем нашим, уздигавши високу своју мисао да ће узети сву земљу и отачаство светога, што не доби безумни нити постиже такове успехе; но хотећи озлобити незлобивога и светога, навуче шта више на себе своју погибао и хулу на царство своје, и пустош земље своје“ (Domentijan 1865, 22–23; Domentijan 1938, 240). Може се уочити да Доментијан о Андронику I Комнину говори у негативном контексту исто као што то чини и Стефан Првовенчани.

Унутрашњом анализом српских средњовековних житија може се закључити да вести које се односе на личности и догађаје из ширег геополитичког круга могу носити извесне недоумице. Такав је случај и у Симеоновим житијима од Стефана Првовенчаног и Доментијана у вези са сукобом Стефана Немање и Андроника I Комнина. Поставља се питање зашто је Стефан Првовенчани, иако је био савременик догађаја навео нетачан податак – да је Андроник I прекинуо мир и напао Стефана Немању?! На основу других извора познато је да је било супротно, да је напад извршио Стефан Немања који је освојио значајне византијске области.

Никита Хонијат, ромејски писац 12. века, у свом делу не помиње ова Немањина освајања, а такође не говори ни о Андрониковом прекиду мира са Сте-

фаном Немањом и нападу на њега. Хонијат каже да Андроник није могао одговорити Бели III на напад (а самим тим ни Стефану Немањи) јер су у Царству постојале и друге неприлике, стога је војску коју је имао морао употребити да угуши буне које су се дизале у Малој Азији (Honiјat 1984, 154). Са друге стране у Хиландарској повељи Стефана Немање наводи се како је он обновио своју „дједину“ при томе и области које је освојио, међу којима су и оне одвојене од Византије (Ћоровић 1928, 1). Исте ове освојене области помињу се и у *Житију светог Симеона* које је написао Сава Немањић, најмлађи син Стефана Немање и први српски архиепископ (Bogdanović 2008, 117; Ћоровић 1928, 151–152). Сва три извора набрајају исте градове и области које је Немања освојио од Византије, док се само код Стефана Немањића помиње да су те области освојене као одговор српског владар на прекид мира који је наводно уследио од цара Андроника I.

Приликом истраживања, у овом случаја анализе помињања цара Андроника I Комнина у српским средњовековним житијима поред указивања на разлоге и контекст помињања наведене личности, важно је указати и на дискурс животописца као и то ради чега је написао своје дело. Читајући *Житије светог Симеона* које је написао Стефан Првовенчани уочава се да је већи део списа посвећен Симеоновом световном животу и њему као владоцу, за разлику од Симеоновог животописа који је нешто раније саставио Сава и који је већу пажњу обратио на Симеонов монашки живот. Стога се може закључити да је житије које је написао Сава настало из црквених и религиозних потреба с обзиром на то да за циљ има да велича Стефана Немању као свеца, док је житије које је написао Стефан Немањић настало из државних потреба с обзиром на то да глорификује Немању као владара и државника. Наслућује се да је Стефан овим житијем имао намеру да покаже да је његов отац био не само национални светац већ и савршен владар, зато је већи део житија посветио државним пословима, династичким сукобима, ратовима, освојеним градовима, односима са суседним владарима и сл. Врло интересантно је то, да према мишљењу Стефана Немањића, Стефан Немања никада није први напао, заратио против непријатеља или прекинуо мир, то су увек други радили, при чему је он морао одговорити на њихове нападе. Тако нпр. када говори о сукобу Стефана Немање са браћом наглашава да је Стефан Немања био принуђен да се брани јер је био нападнут од стране браће обузетих „злом ревношћу и љутим бесом“ (Вашић 1924, 34; Stefan Prvovenčani 1939, 22). Описујући тај сукоб Стефан Немањић каже да је Стефан Немања победио захваљујући светом Ђорђу, при чему можемо наслутити да је стављајући неког свеца на Немањину страну настојао да укаже да је његов отац био на правој страни док су браћа била у заблуди.

Слично је и у случају сукоба са Андроником I Комнином. У раду је истакнуто да је Стефан Немањић приказао Андроника I у негативном контексту, оптужујући га да је „љути крвопролитник“ који је прекинуо мир који је претходни цар успоставио са Стефаном Немањом, док је познато да је било сасвим супротно. Овде ће бити издвојена три могућа разлога зашто је то тако.

С обзиром на то да је свог оца желео да прикаже не само као светитеља и чудотворца већ и као великог владара, разумљиво је помињање освајања

важних територија на рачун Византије за време владавине цара Андроника I. Међутим, нарушавање мира са Андроником I и напад на византијску територију нису потпуно ишли у прилог тој слици коју је о свом оцу Стефан Првовенчани желео да створи. Узевши у обзир цело житије јасно је да је Стефан о свом оцу говорио увек у позитивном смислу чак и онда када би ради тога слику неког догађаја било потребно искривити, као што је случај о сукобу са царем Андроником I.

Као један од разлога оваквог Стефановог приповедања намеће се и Андроникова страховлада и терор који је спроводио у Цариграду. Познато је да је најсуровије кажњавао неистомишљенике и своје непријатеље, лешеви обешених противника, ломаче и разне друге страхоте били су свакодневица у Царству (Dil 1991, 357–361). Како се за Андроникове свирепости чуло и у српској држави, не треба одбацити могућност да негативан став Стефана Првовенчаног према овом византијском цару потиче можда управо због тога. Иако током своје владавине није улазио у сукобе са српским владарем, него је српски владар искористио смену на византијском престолу и напао њене области, Стефан Немањић је управо због Андроникових (не)дела могао имати негативан став према њему и назвати га „љутим крвопролитником“.

На крају, нетрпељивост према последњем цару из династије Комнина коју је Стефан Немањић изразио у *Житију светог Симеона* можда проистиче из Андрониковог поступања према Манојловом сину Алексију II Комнину са којим је у даљем сродству био познији цар Алексије III Анђео, таст Стефана Првовенчаног.

Теодора Комнина удата за Константина Анђела, наиме, била је баба Алексија III Анђела (1195–1203) и тетка цара Манојла I Комнина (сестра цара Јована II, Манојловог оца). На тај начин су Манојлов син, Алексије II Комнин и Алексије III Анђео били у сродству (Ostrogorski 1959, 376, 533–534). Користећи то сродство Алексије III Анђео често је себе називао Комнином, истичући древност и племенито порекло овог рода (Ostrogorski 1959, 383). Иначе, позивање на старије и угледније родове била је пракса у дугогодишњој историји Византије, те не чуди што је ово примењивао и сам Алексије III (Stanković 2006, 205–209). Са друге стране познато је да се Стефан Немањић ородио са царем Алексијем III Анђелом оженивши се његовом ћерком Евдокијом након битке на Морави 1190. кад је цар био Алексијев млађи брат Исак II (1185–1195, 1203–1204(други пут)²) (ISN, I, 1981, 259–260; Ostrogorski 1959, 382). Иако су у време када Стефан пише *Житије*, прошле готово три деценије од свирепог поступања Андроника I према малолетном Алексију II и иако тада више није био царски зет, могуће је да је управо тај Андроников поступак над рођаком Стефанове некадашње жене довео до изражавања његовог негативног става према старом цару, оптуживши га чак у *Житију* и за нарушавање мира са српским владарем.

² Исак II је 1195. године брат Алексије III збацио са престола, након чега је наредио да га ослепе. Међутим, 1203. године уз помоћ крсташке војске враћен је на престо на ком је остао до априла 1204. године када су незадовољни крсташи освојили Цариград. Иако је на престолу провео непуну годину, овај период се рачуна као Исакова друга владавина.

Што се тиче Доментијановог негативног приповедања о Андронику I Комнину и „грешке“ коју је направио наводећи да је цар прекинуо мир са Стефаном Немањом, не може се са сигурношћу тврдити које је он разлоге имао за то. Међутим, оно што је извесно јесте да он у описивању Андроника I користи исте термине као и Немањин старији син животописац – „љути крвопролитник“ који је „разрушио мир са пречасним и светим“, мислећи на Стефана Немању. Један од разлога је можда тај што је Доментијан писао *Житије* пола века након што је то учинио Стефан Првовенчани и што је знатан део текста вероватно преузео из Стефановог Симеоновог житија (Bogdanović 1980, 153, 156–159; Domentijan 1938, Ур. predgovor 5–23; Kašanin 1975, 133–152). Читаву и Стефаново и Доментијаново *Житије светога Симеона* јасно се уочава да је на неким местима Доментијан преписивао Стефана Првовенчаног што је вероватно био случај и у опису Андроника I Комнина и наводног напада на Стефана Немању.

Иако током своје владавине Андроник I није показивао агресивне намере према српској држави и њеном владару (можда зато што је владао кратко – свега две године), може се рећи да су га због недела која је вршио у Царству, Симеонови животописци оправдано приказали као негативну личност и насилника. Међутим, анализом житија закључује се да раније поменута „грешка“ – Андроников напад на Стефана Немању и прекид мира, није направљена услед необавештености животописца већ сасвим свесно, с обзиром на то да се из дела оба хагиографа види да су добро познавали тадашње прилике.

Потребно је истаћи да ово није једини случај нелогичности у српским средњовековним житијима. Стога ћемо као сличан пример навести помињање Цариграда и патријарха Германа у житијима Светог Саве од Доментијана (Domentijan 1865, 217–220; Domentijan 1938, 113–116) и Теодосија (Teodosije 1984, 124–128; Teodosije 1988, 196–199; Teodosije Hilandarac 1860, 129–132). И један и други Савин животописац наводе Цариград наместо Никеје као место где је Сава Немањић издејствовао црквену смосталност и име патријарха Германа уместо Манојла који је хиротонисао Саву Немањића за српског архиепископа. Овде се неће улазити у то зашто је тако наведено у житијима, с обзиром на то да у истриографији већ постоји неколико ставова о томе (Miljković 2008, 141–143; Radić 2010, 33; Slijerčević 2002, 54). Намера је била издвојити случај Андроника I Комнина као неке врсте „методолошког инструмента“ за анализу житија и посредством компарације са још једним сличним случајем указати како непомињање напада Стефана Немање тј. помињање Андрониковог напада на српску државу може бити пример за анализу структуре и информативне (не) прецизности српских житија када се ради о општем историјском контексту.

Следећу вест о Андронику I Комнину у српским средњовековним житијима налазимо у *Житију Јована Рилског* које је настало из пера Димитрија Кантакузина (Bogdanović 1980, 226–229; Kašanin 1975, 379–385). Приликом приповедања о нападу угарског краља Беле III он је поменуо Андроника I Комнина, али у нешто другачијем контексту у односу на два претходно поменута животописца: „Тада је Андроник грчким скиптрима управљао. А угарски краљ

са војницима својим Истарску пређе реку и тешко плењаше трибалске земље у Европи, које беху под Грцима. Кад у Средачком граду би, чим сазнаде за мошти блаженога, источник чудеса, у своју их земљу краљ однесе и у граду Острогону часно их положи“ (Ivanov 1963, 74–85; Kantakuzin Dimitrije i Gramatik Vladislav 1993, 89). Познато је да је смрт цара Манојла I и узурпацију престола од стране Андроника I искористио угарски краљ Бела III, који је ослобођен обавеза према Манојлу напао византијске земље и том приликом продро до Ниша и Софије одакле је пренео мошти светог Јована Рилског у Угарску, а у том походу учествовао је и српски жупан Стефан Немања (Brand 1968, 47; ISN, I, 1981, 251–253; Ostrogorski 1959, 374). Као што се каже у *Житију* пошто је чуо за чудеса Јована Рилског, Бела III узео је његове мошти и пренео их у Острогон. Чуда над моштима дешавала су се и у Угарској, али тамошњи епископ није веровао у њих и био је против тога да мошти Св. Јована Рилског бораве ту. Према животописцу епископ је тада изгубио моћ говора, након чега је почео да преклиње свеца да му врати говор што се и догодило. Видевши све ово краљ је био обузет страхом, па је мошти вратио у Сердику (Софију) (Ivanov 1963, 74–85; Kantakuzin Dimitrije i Gramatik Vladislav 1993, 89–90).

Како у највећем делу *Житија* Димитрије Кантакузин описује пренос моштију Јована Рилског он је само успутно поменуо Андроника I Комнина као цара који је управљао Византијом у време када је Бела III извршио напад у оквиру ког је пренео мошти поменутог свеца у Острогон.

Јасно је да српска средњовековна житија доносе три помена о Андронику I Комнину, при чему се два помена односе на његов однос са Стефаном Немањом у Симеоновим житијима од Стефана Првовенчаног и Доментијана, а један се односи на њега као цара у време напада Беле III на Византију у *Житију Јована Рилског*.

Овај пример помињања Андроника I Комнина у делима двојице Симеонових животописаца потврдио је да српска житија као извор чији је један од главних циљева глорификовање династије Немањића, не морају истаћи биографске и хронолошке податке као и чињенице о неком догађају у први план и на прави начин.

Код српских средњовековних житија важно је имати у виду околности под којима су настали, дискурс времена о ком говоре – политичке, културне, духовне прилике у српској држави које су утицале на сам садржај текста, али и податке о аутору. Стога се закључак о начину помињања одређене личности, града или догађаја у неком житију, у овом случају Андроника I, може извести уколико се посматрана појава стави у шири односно општи историјски оквир, као и компаративни контекст са неком сличном појавом.

Извори

- Bašić, M. (1924). *Stare srpske biografije*, preveo i objasnio Milivoje Bašić, Beograd.
- Bogdanović, D. (2008). Sveti Sava, *Sabrani spisi*, prir. D. Bogdanović, Beograd.
- Ćorović, V. (1928). *Spisi sv. Save*, prir. V. Ćorović, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Beograd.
- Domentijan. (1938). Domentian, *Životi Svetoga Save i Svetoga Simeona*, prev. L. Mirković, predg. V. Ćorović, Beograd.
- Domentijan. (1865). *Život Svetoga Simeuna i Svetoga Save*, napisao Domentijan, izd. Đ. Daničić, Beograd, 1–117 (Sveti Simeon), 118–345 (Sveti Sava).
- Honijat. (1984). *City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, translated by H. J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit.
- Ivanov. (1963). Ѐ. Иванов, *Житија на св. Иван Рилски*, Годишник на Софийския универзитет. Историко-филологичевски факултет 32/13, 74–85.
- Kantakuzin, Dimitrije i Gramatik, Vladislav. (1993). *Spisi Dimitrija Knatakuzina i Vladislava Gramatika*, Stara srpska književnost u 24 knjige, knj. 14, prir. J. Grković-Mejdžor, Beograd.
- Stefan Prvovenčani. (1939). *Žitije Simeona Nemanje od Stevana Prvovenčanog*, prir. V. Ćorović, Svetosavski zbornik, knj. 2, Beograd.
- Teodosije. (1988). Teodosije, *Žitija*, Stara srpska književnost u 24 knjige, knj. 5, sv. 1, Beograd.
- Teodosije. (1984). Teodosije, *Žitije svetog Save*, prev. L. Mirković, Beograd.
- Teodosije Hilandarac. (1860). *Život svetoga Save*, izd. Đ. Daničić, Beograd.

Литература

- Bogdanović, D. (1980). *Istorija stare srpske književnosti*. Beograd.
- Bogdanović, D. (1985). *Rečnik književnih termina*. Beograd.
- Brand, C. M. (1968). *Byzantium Confronts the West (1180–1204)*, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts.
- Ćorović, V. (1999). *Istorija Srba*. Niš.
- Dil, Š. (1991). *Vizantijske slike*, prev. O. Kosanović. Beograd.
- ISN (1981). *Istorija srpskog naroda*, I. Beograd.
- Jireček, K. (1952). *Istorija Srba*, I (Politička istorija). Beograd.
- Kašanin, M. (1975). *Srpska književnost u srednjem veku*. Beograd.
- LSSV (1999). *Leksikon srpskog srednjeg veka*. prir. S. Ćirković – R. Mihaljčić. Beograd.
- Marinković, R. (1978). Vladarske biografije iz vremena Nemanjića, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 44, sv. 1–2, 3–20.
- Miljković, B. (2008). *Žitija svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti*. Beograd.

- ODB (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, vol. 1, New York – Oxford.
- Ostrogorski, G. 1959. (1998). *Istorija Vizantije*. Beograd.
- Protić, P. S. (1897). *Žitija svetaca kao izvor istorijski*. Beograd.
- Radić, R. (2010). Carigrad u srpskim srednjovekovnim žitijima, *Novopazarski zbornik*, br. 33. Novi Pazar.
- Radojičić, N. (1907). *Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolu*. Zagreb.
- Slijepčević, Đ. (2002). *Istorija srpske pravoslavne crkve: od pokrštanjanja Srba do kraja XVIII veka*, I. Beograd.
- Srpska enciklopedija*, I, knj. 1. (2010). Beograd.
- Stanković, V. (2006). *Komnini u Carigradu (1057–1185): evolucija jedne vladarske porodice*. Beograd.
- Stanković, V. (2008). *Manojlo I Komnin, vizantijski car (1143–1180)*. Beograd.
- Trifunović, Đ. (1990). *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*, Beograd.
- The Cambridge History of Turkey (2009). *The Cambridge History of Turkey: Byzantium to Turkey (1071–1453)*, vol 1, ed. K. Fleet, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi.

ANDRONICUS I COMNENUS IN MEDIEVAL SERBIAN HAGIOGRAPHIES

Summary: The subject of the research is the mention of Andronicus I Comnenus in medieval Serbian hagiographies, whereas the aim of the research is representation and analysis of the aforementioned emperor for the sake of pointing out the discourse and context, as well as possible reasons and ways of mentioning. The results have shown the mention of Andronicus I in three medieval Serbian hagiographies with certain factual illogicalities. Conclusion about the way in which certain historical personalities (here Andronicus I) were mentioned in hagiographies can be drawn if the observed character is put in wider, i.e. general historical frame, in addition to the comparative context with a similar personality.

Key words: Andronicus I Comnenus (1183–1185), medieval Serbian hagiographies, Stefan Nemanja (1166–1196), Byzantine Empire, king Bela III (1172–1196)

ПИТАЊА СПОРНЕ ОБЛАСТИ И АРБИТРАЖЕ У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА 1912–1913. године²

Апстракт: Предмет рада је анализа Српско-бугарског и Српско-грчког уговора о савезу и војних конвенција, са циљем да се разјасни појам и улога спорне зоне у Српско-бугарском уговору, а потом анализа одлука о арбитражи поводом могућих спорних питања међу савезницима. Спорна зона је била једна од могућности у преговорима, отклоњена Српско-бугарским уговором, док је арбитража предвиђена обома. На основу критичког проучавања објављених извора и литературе, дошли смо до закључка да је помен арбитраже суштински различит у два уговора – руска и формална у једном и арбитража сила и општа, у другом.

Кључни значај сагледавања проблема „спорне зоне“ и арбитраже је у схватању извора и значаја српских захтева за ревизијом Српско-бугарског уговора. Српски захтеви су проистекли из објективних разлога, на које Србија није могла да утиче. Конференција амбасадора у Лондону је стварањем Албаније, у неспорној српској зони, онемогућила српски излаз на море. Србија је, зато, тражила да јој се уступи Вардарска долина, на основу права стварног држања простора и равнотеже снага на Балкану. У овоме је српски интерес био једнак са грчким, те је на тој основи постигнут и Српско-грчки споразум 1913. Србија (и Грчка) би овиме добила извесну надокнаду за ускраћени излаз на море (и Епир), а Бугарска не би остала оштећена, јер се на истоку проширила преко територије која је договорена Уговором.

Кључне речи: Српско-бугарски савез, Српско-грчки савез, Балкански ратови, спорна зона, арбитража.

По речима Слободана Јовановића, *Македонско питање* је за Србију *животно питање* (Јовановић, 2005: 18). Стога је након Анексионе кризе, Србија тражила начине његовог решавања, тежећи споразуму са Бугарском, са којом се српски интереси у *Македонији* преклапају (Стојанчевић, 1995: 282; Атанасов, 2013: 91–93). Почетни српски предлог био је граница вододелницом Вардара и Струме, што је нудила још Влада Ђорђа Симића 1897.

¹ aleksapop149@gmail.com

² Ментор: др Божица Младеновић, ред. проф.

Српски конзули у Турској су Миловановићу³ током 1911. упутили заједничку представку⁴ у шест тачака у којој износе да је ослобођење Старе Србије, укључујући Скопски санџак и Православну велешко-дебарску епархију⁵, нужно за опстанак Србије. Изласком на море и границом са Грчком, Србија би осигурала економску независност (Екмечић, 2014: 494) и ослобођење српских крајева под турском влашћу.

Септембра 1912. Пашић је, на основу поменуте представке из 1911, послао свим српским посланицима упутства о реформама у Старој Србији. Предвиђена је аутономија за Косовски, северни део Скадарског и северни и источни део Битољског (Монастирског) вилајета (Јовановић, М., Ј., б.г, 87), која би се уредила по моделу аутономије Крита (Ђорђевић, 1995, 68–70, 88–90, 109–110). Пашић је раније одбацивао идеју аутономије *Македоније*, имајући у виду преседан Источне Румелије. Овај пример је српским преговарачима увек стајао пред очима. Априла 1909. Миловановић и Пашић су се сложили са поделом територија тако да Србија добије границу Брегалницом и Вардаром до Демир Капије, а да јужна граница Србије буде са Грчком, што је подвучено и у разговорима са Извољским 1910. Пашић од ње више неће одустати. Њему је у прилог ишла и изјава руског цара да према Бугарској нема више посебних наклоности (Стојанчевић, 1995: 283–284; Ђорђевић, 1997: 242–243). Постоје наговештаји да су озбиљнији разговори са Бугарском вођени још 1909, а да је у њима учествовао и Јован Цвијић, који је сматрао да Бугарској треба чинити уступке једино ако је то неопходно (Екмечић, 2014: 495; Радојевић, 2015: 86).

Преговори Србије и Бугарске су у завршну фазу ушли на лето 1911, када су се две земље сложиле за руско посредовање, на чему су већ инсистирали руски посланици у Београду (Николај Хартвиг) и Софији (Анатолиј Некљудов) (Ковачевић, 2013: 109). На састанку Миловановића са италијанским председником владе Ђованијем Ђолитијем и министром иностраних дела Сан Ђулијанијем, амбасадорима Русије (Константин Гулкјевич) и Француске (Камиј Барер) и бугарским послаником Ризовим, у Риму у пролеће 1911. Гулкјевич је предложио да се Миловановић и Гешов тајно састану и утврде савез, а нека сила би посредовала само ако се то покаже неопходним. (Документа... IV-3/1, 2009: 360–368).

Избијање Италијанско-турског рата 16. септембра 1911. убрзало је преговоре. Тако је Бугарска, иако је средином 1911. одбила Пашићев предлог разграничења, не признајући Србији ништа јужно од Шаре, већ 21. септембра 1911. у Београд послала Ризова,⁶ који је Србији признао Скопски санџак, са Велесом, али без попуштања Србији у Битољском и Солунском вилајету (Стателова,

³ Милован Миловановић, председник српске Владе 1911–1912.

⁴ Представка се тичала односа Србије са другим балканским земљама, односа са Силама, културних, просветних и црквених питања која се тичу Срба у Старој Србији.

⁵ Под јурисдикцијом Васељенске патријаршије.

⁶ Димитрије Ризов, бугарски посланик у Риму и лични познаник Николе Пашића.

1994: 420–422; Ђорђевић, 1959: 472–474). Иако је Србија предлог одбила, преовладало је мишљење да се граница одреди бар у најгрубљим цртама. Преговоре су у Миловановићевој кући у Београду водили Миловановић и Ризов, уз учешће Пашића и Љубе Стојановића, 21/22. септембра 1911. године.

Српски политичари су се спорили око тога да ли главни српски циљ треба да буде Вардарска долина (што је заступао Пашић), где се српски интерес сучељавао са бугарским, или у изласку на море (чему је био склонији Миловановић), како би се обезбедила економска независност Србије и одбрана од аустроугарских претњи (Документа... V-1, 1984: 254–255). Миловановић је Ризову изнео да је главни циљ Србије излазак на Јадран, уз захтев да се Бугарска обавезе да ће у случају аустроугарског напада пружити помоћ Србији (Ђорђевић, 1997: 28–30),⁷ са чим се Ризов сагласио, али ништа није потписао, јер није имао пуномоћје. За разграничење је нађено средње решење, граница на линији Кратово–Струга. Претходно је Ризов изнео „максимални територијални уступак“ који Бугарска може учинити (граница Пчињом до Вардара и одатле границом Косовског и Битољског вилајета), а Миловановић и Пашић „минимални српски захтев“ (граница Пчињом и Брегалницом до ушћа у Вардар и одатле до Охридског језера). Љуба Стојановић је изнео *средњишу линију* – Кратово–Охрид, уз налажење најповољније топографске границе на терену. За неспорне територије Србији су признате територије северно и западно од Шаре, а Бугарској источно од Струме и Родопа. Територија између Шаре, Охридског језера, Егеја и Струме је одређена за *спорну зону*. Ризов је за њу најпре предлагао руску арбитражу, а Пашић и Миловановић разграничење сфера, чак иако би *Македонија* остала аутономна област у Турској. Пашић је инсистирао на томе да је аутономија могућа једино ако таква аутономна *Македонија* уђе у царинску унију са Србијом и Бугарском (Павловић, 2001: 288–289; Скоко, 1968: 178–179, 370–375). Овде се Миловановићев и Гешовљев, каснији, приказ догађаја разликују. Гешов тврди да је Миловановић за целу „спорну зону“ предлагао апсолутну руску арбитражу, што је Ризов одбио, док Миловановић тврди да су ту идеју сви прихватили. Предност се мора дати Миловановићу, јер је *Историк преговора* настао непосредно по склапању савеза, а Гешов је своје гледиште изнео касније, 1915. године. Уз то, Гешов није био присутан на састанку у Миловановићевој кући. Његов став о неприхватању апсолутне руске арбитраже се, дакле, једино може тумачити као реакција на Ризовљев извештај (Уп.: Скоко, 1968: 374; Гешов, 2003: 8, 10).

⁷ Питање је колико је Србија стварно могла да рачуна на бугарску помоћ у одбрани од аустроугарског напада. Миловановић је морао да зна стварну тежину таквих клаузула, јер је управо на међународним уговорима докторирао у Паризу 1888. Свест о значају уговора, могла је да буде пресудан чинилац у Миловановићевом инсистирању на његовом постизању, јер се тиме формализује однос двеју држава по одређеном питању. Миловановићева студија *Les Traités de garantie au XIXe siècle (Гарантни уговори у XIX веку)*, доступна је на <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k56820431.r> (на дан 15.11.2016.).

Ризов је предлог⁸ поднео Гешову, који је са краљем⁹ Фердинандом био у службеној посети у Будимпешти. Они су одобрили даље преговоре и у возу од Београда до Лапова су, у највећој тајности, Миловановић и Гешов уговорили савез, 28/29. септембра 1911. године. Чак и у случају остварења аутономије, у *спорној зони* би постојала линија разграничења српске и бугарске сфере утицаја, од Криве Паланке до Охрида (Ђорђевић, 1997, 255–256). За опуномоћеника српске владе у Софији био је одређен Спалајковић¹⁰.

Српски предлози границе Брегалницом и Вардаром су више одговарали географском, етнографском и стратешком начелу од бугарских (Цвијић, 1922: 87; Јагодић, 2013а: 16; Ратковић, Ђуришић, Скоко, 1972: 25–30) Србија је, на изричит захтев српске Врховне команде поставила услов да Србији, као стратешка позадина Скопља, остане већи део Овчег Поља. Иначе, бугарски преговарачи су, када би од Србије тражили уступке, наводили како дотични делови нису у српском етнографском корпусу, али када би за себе тражили Солун, Једрене или Дедеагач, онда тај разлог нису уважавали, већ су наводили управо Србији оспорено право виталног државног интереса.

На одступање од скоро свих градова у Старој Србији и Македонији, Миловановић је био спреман једино зато што је за пречи интерес Србије сматрао одбрану од Аустроугарске. Клаузула о бугарској помоћи Србији од аустроугарског напада или напада Аустроугарске на Турску у Новопазарском санцаку, унета је тек у Војну конвенцију, која је по §4 јавног дела Уговора била саставни његов део. Из Беча су долазиле сталне претње српској суверености, што је Србија и искусила у време управо завршеног Царинског рата 1906–1911 и Анексионе кризе 1908/1909. Као најбоље решење, Миловановић је видео и распад Аустроугарске, где би Србија ослобођењем српског народа под хабзбуршком влашћу добила уједно и компензације за делове Старе Србије и Македоније. Територије у Старој Србији уговорене са Гешовим, биле су стратешко обезбеђење јадранске обале (Ђорђевић, 1995: 137, 140–141; Стојанчевић, 1995: 284).

Изласком на море, Србија би, како је сматрао Миловановић, постала истински независна земља и заштићена клаузулом о одбрани од неизазваног напада треће стране. Без обзира на то што је читав српски врх био свестан да је обала код Драча, Љеша или Медове окружена арбанашким, а не српским залеђем, у време *Оружаног мира* (1871–1914), у међународној политици је била на снази теза да свака држава има права на морску луку, која је повезује са светом, без обзира на то да ли је етнички састав обале одговарао већинском етничком саставу даће државе (Екмечић, 1989: 633). Пашић је као главни циљ

⁸ Ова Ризовљева *Pro Memoria* носила је назив *О основама на којима треба да почива наш будући савез са Србијом*.

⁹ У интерној бугарској титулатури царем.

¹⁰ Мирослав Спалајковић, српски посланик у Петрограду и конзул у Приштини, потом посланик у Софији. Спалајковић је након састанка Ризова, Станчова (бугарског посланика у Паризу) и Миловановића у Паризу 6.11.1911, постао једини посредник између двеју Влада.

видео ослобођење Вардарске долине, најзначајније стратешке тачке Балкана (Цвијић, 1922: 83; Јагодић, 2013b: 337–345).

Гешов и Миловановић су договорили да, уколико се буду јавила нека спорна питања, спорна питања буду поверена руској арбитражи. Кад је савез био скоро готов, Гешов је изненада поставио питање Струге, захтевајући је за Бугарску. Миловановић је у преговорима прихватио да границу од Вардара до Охридског језера одреди руски цар. Струга је на крају припала Србији, у преговорима Миловановића са Гешовим, без руског посредовања. Сви предлози о подели Струге су одбијени, са обе стране. Русија је у Бугарској интервенисала да додатних услова Србији више не буде, јер је савез доведен у питање. Савез је потписан 13. марта 1912¹¹ (Документа... V-1, 241–242, 261–262, 265–266, 375–378).

Ранији предлози о разграничењу „спорне зоне“, између Шаре, Охридског језера, Струме и Егејског мора, уређени су тако да се њој да аутономија, а уколико то не буде било могуће, да се повуче гранична линија Крива Паланка–Струга. Србија се, по §2 Тајног додатка, обавезала да не тражи ништа преко те границе, а Бугарска да прихвати сваку одлуку арбитраже руског цара *у горепомнутим границама*. Иако на први поглед овакав исказ може да звучи као неповољнији по Србију, јер она не може да тражи ништа преко уговорене линије, пажљивијим читањем се примећује да је граница прецизно одређена, јер уколико и дође до граничног спора, руски цар може да арбитражи једино „у горе поменутих границама“, тј. да потврди граничну линију. Арбитража једне велике силе у том случају значи придобијање додатног легитимитета.

Због навода да се Србија обавезује да не тражи ништа преко даће линије, у бугарској литератури је прихваћено гледиште да „спорну зону“ чини територија између линије разграничења и неспорне српске зоне¹² (Стојанчевић, 1984: 171; Тошевић, 1933: 160–165). То је пример неразумевања или намерног превиђања одредби уговора. Са друге стране, управо по §2 Тајног додатка, целокупна територија коју савезнице буду ослободиле, сматра се за заједничку (*condominium*), док конференција мира не утврди тачне границе. Тумачење ове одредбе може бити такво да је целокупна ослобођена територија „спорна“, а да су граничне линије и зоне из Уговора само препоруке за разграничење на конференцији. Друго тумачење би било да је начин ликвидације *condominium*-а унапред одређен, тј. да конференција може само да потврди Тајним додатком предвиђене линије разграничења.

Конференција мира би, водећи се §2 Тајног додатка, у ширем тумачењу одредбе о аутономији *Македоније*, одлучила да ли је аутономија могућа или би се приступило њеној подели. За поделу територије између Шаре и Родопа

¹¹ Састојао се из јавног дела Уговор о пријатељству и савезу Краљевине Србије и Краљевине Бугарске и Тајног додатка. Уговор о савезу је одбрамбени, а Тајни додаток офанзивни (према Турској).

¹² Стојанчевић се позива на студију Анастаса Иширкова *Западнитџ краица на бџлгарската земя* из 1915 (в. напомену 10).

довољна је била констатација да аутономија није могућа. У том случају, из овог тумачења може произићи закључак да „спорна зона“ није територијално, већ статусно питање – организовање аутономије (сличне Србији по Уставу 1869, или Бугарске по Уставу 1879) или подела.

По §2 Тајног додатка, граница је веома прецизно одређена и одлука о руској арбитражи је формалног, не стварног карактера, због формулације „у горе поменутих границама“. Руска арбитража се односи првенствено на §4 Тајног додатка, где је предвиђено да се пред арбитражу руског цара изнесу *друга спорна питања* (Скоко, 1968: 84–94). Од српско-грчке границе Пашић није одустао и ни по коју цену није желео да дозволи заједничку албанско-бугарску¹³, јер би се Србија тако могла наћи у положају неповољнијем од времена пре 1912, стешњена између Аустроугарске, Бугарске и Албаније. За разлику од Миловановића, он није полагао много на бугарску помоћ против аустроугарске агресије (Белић, 1913: 20–29).¹⁴ Лондонским миром онемогућена је српско-грчка граница Струга–Драч (Микавица, Гавриловић, Васин, 2007: 373–376; Документа... V-3, 1986: 189–190, 251–253, 294–295), чиме је успостављање српско-грчке границе постало могуће једино у рејону од Охридског језера до Вардара. Пред ослобођење Битоља престолонаследник Александар је видео и могућност да се Бугарској допусти коридор до Валоне, од чега је убрзо одустао. (Живојиновић, 2003: 500–501; Опсеница 1999: 121). Граница са Грчком у долини Вардара је Србији омогућавала излаз на луку Солун, која је, у економском смислу, била повољнија за Србију од било које јадранске луке; поготову од Драча или Медове, које би захтевале потпуно преуређење и прилагођавање, као и повезивање железницом (што је Солун већ имао). Стога је за Србију Солун био од кључног економског значаја иако није био у политичком смислу српски (Белић, 1913: 20–29). Бугарска је подржавала српски став на Конференцији у Лондону, управо да не би жртвовала део територија обећаних Уговором.

Пашић је фебруара 1913. обавестио Бугарску да неће моћи да испуни Уговор, јер су Силе на српској неспорној зони створиле Албанију и ускратиле Србију за главне ратне тековине. Бугарској Влади је 22. фебруара 1913. послао и Мемоар, са аргументима на којима Србија заснива ревизију: Бугарска није извела предвиђене снаге на Вардарско ратиште; Србија је напустила тековине на Јадрану одлуком сила, не самоиницијативно; на Маричко ратиште је послала своје снаге, иако на то није била обавезна, где ратује у бугарску корист. Бугарска је напредовала ка Цариграду, иако је Уговором бугарски интерес пре-

¹³ Након стварања Албаније, 28. новембра 1912, Конференција Амбасадора у Лондону је разговарала само о њеним границама, статусу према Турској и српској неутралној луци. О овој теми је до данас непревазиђена студија: Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912. године*, Београд 1956.

¹⁴ Граница са Грчком у долини Вардара је Србији омогућавала излаз на луку Солун, која је, у економском смислу била чак повољнија за Србију од било које јадранске луке, а поготову од Драча или Медове, које би захтевале потпуно преуређење и прилагођавање, као и повезивање железницом, што је све Солун већ имао. Стога је за Србију Солун био од кључног економског значаја иако није био у политичком смислу српски.

познат само у Једренском (без Једрена) не и у Чаталданском вилајету. Пашић је могућност ревизије најавио још 10. јануара 1913, а први захтев за ревизијом границе Спалајковић је пренео 16. фебруара 1913. (Документа... VI-1, 1981: 269–274; Гешов, 2003: 26–27). Своје напредовање ка Цариграду, Бугарска је пристала да заустави само уз руску гаранцију границе Енос-Мидија, подршку Русије у разграничењу са Србијом и Грчком, а евакуацију условила претходним испуњењем својих захтева. Одговор бугарске Владе је припремљен, али није предат српској. Русија и Француска су прихватале извесне исправке у корист Србије, али у почетку, једино у зони Прилепа, Охрида и Преспе, како би се успоставила српско-грчка граница, док су тражиле да се Битољ уступи Бугарској, као „компензација“ за Солун, који је припао Грчкој. (Документа... VI-2, 1981: 371–375, Поповић, 2007: 59–60, Скоко, 1968 179–180).

По Војној конвенцији, Бугарска није имала право да од Србије тражи помоћ на Маричком ратишту, али је бугарски захтев за српском помоћи стигао већ дан по објави рата Порти. Српско прихватање молбе је, у том смислу, чин савезничке солидарности, а не уговорне обавезе. Заједнички план двају Генералштаба, од 15. септембра 1912, готово да је ослободио Бугарску обавезе о слању 100 000 војника на Вардарско ратиште (Мишић, 2004: 215–219, Максимовић, 1926: 16–18). Ова клаузула је неутралисана новом, по којој је Бугарска добила право да пребаци војску на Маричко, али тек када српска војска одбаци турску од Скопља, Велеса и Штипа. То и даље није значило ослобађање Бугарске од концентрације трупа према Вардару, већ да концентрисане трупе могу бити премештене тек када српска војска изврши задатке (Скоко, 1968: 98–100). Конвенција је саставни део Уговора, по §4 јавног дела. Притом, не сме се занемарити чињеница да је одредба из Војне конвенције старија од одредбе из Уговора двају Генералштаба (Микавица, Гавриловић, Васин, 2007: 366–371).

Српско-грчки преговори, започети још септембра 1912, окончани су 1. јуна 1913. Уговором је предвиђена српско-грчка граница од Охридског језера до Вардара. Захтеви Србије и Грчке су темељени на начелу стварног држања територије (*uti possidentis*) и животног интереса Србије и Грчке (§1,3). Српско-бугарски уговор није предвидео начело поделе територија, већ је једноставно одредио граничну линију. Настојањима Србије и Грчке је у прилог ишло и бугарско заступање равнотеже снага (*proportio potestas*) на Балкану, које је било управо против бугарских захтева за територијом јужно од линије Крива Паланка–Струга, потом Струга–Преспа–Вардар–Солун (или Кавала) и источно све до линије Енос–Мидија, са Егејском обалом од Солунског залива (односно Кавале) до Еноса. При таквом разграничењу, о равнотежи снага на Балкану не би могло бити ни говора. (Микавица, Гавриловић, Васин, 2007: 376–383; Документа VI-1, 1981, 346–348, 352–353; Ратковић, Ђуришић, Скоко, 1972, 229–231).

Уговор Србије и Грчке је предвидео да се Бугарској понуди граница Злетовском реком и Брегалницом до Вардара (§3), потом Вардаром до Ђевђелије, па преко Струме. На море ће грчко-бугарска граница избити источно од залива Елеутре (§4). Ако Бугарска одбије ову границу, она ће бити изнета пред арбитражу

сила Антанте или других држава (§5). Формулација *или других држава* је унета због неутралног држања Грчке према блоковској подели, али и због клаузуле неформалног уговора између Бугарске и Црне Горе, где је за арбитра у могућем спору одређен најпре руски цар, па ако он одбије, председник САД (Војводић, 1964: 745–749). На овај начин се предвиђају све могућности из ранијих уговора. Русија је упутила позив за посредовање 8. јуна 1913. Пашић је пристао на посредништво једино уз претходно признање српских компензација. Његов став је био да на конференцији тражи границу у вододелници Вардара и Струме¹⁵. О ревизији Уговора је у Риму Дучић¹⁶ разговарао са Ризовим током маја 1913 (Дучић, 1991: 9–11). Док је Србија инсистирала на ревизији због тога што су одредбе Српско-бугарског уговора промењене објективним околностима,¹⁷ Бугарска је била упорна у захтеву да се уговор дословно изврши. Превидела је да, иако се залаже за *дословно извршење* Уговора, управо она то није учинила, јер није послала војску на Вардарско ратиште. Притом, иако то није био предмет уговора, Бугарска је добила проширења на Једрене и Тракију до линије Енос–Мидија (Стојанчевић, 1984: 177; *Balkanicus*, 1913: 22–32; Тошевић, 1929: 317–323).

Руска арбитража могла се, дакле, засновати на оба уговора. По првом је предвиђена руска арбитража, формална, како је горе показано, по питању границе, али стварна по *осталим* питањима. Основ за српско прихватање арбитраже је далеко чвршћи у другом уговору, где је одређена западна граница Бугарске и начела (*uti possientis* и *proportio potestas*) на којима се захтеви заснивају.¹⁸

Најзначајније су биле, ипак, објективне околности (Документа... VI-2, 1981., 372-389). Конференција амбасадора у Лондону је одузела Србији и Грчкој ратне тековине на Јадрану и у Епиру. Територије које су две државе захтевале као компензацију, њихове трупе су самостално ослободиле и стварно држале. Уз то, управо је Бугарска изнела начело равнотеже као главно, што је и било стварни разлог захтева за ревизијом. Ако би се прихватиле границе које Бугарска тражи, она би била далеко најмоћнија балканска држава. Србија би, у том случају, била стешњена између Аустроугарске, њеног сателита Албаније и ојачале Бугарске, а Грчка би, иако би имала Солун, опет постала зависна од Бугарске, која би контролисала његово залеђе.

Србија се није могла одрећи оба своја циља: Вардарске долине и јадранске луке и добровољно се лишити свих својих ратних успеха. Тако би цео подухват

¹⁵ За овакав захтев добио је и подршку МИД Русије, Сергија Сазонова.

¹⁶ Јован Дучић, српски посланик у Риму, песник и дипломата.

¹⁷ За уговорне стране, по правилу, уговор има снагу закона. Међутим, закони су подложни промени услед промене услова и претпоставки под којима су настали, те су и уговори, по уговорном праву, подложни ревизији услед настанка нових (објективних) околности (чињеница). Конференција амбасадора у Лондону је, у овом случају објективна околност, јер Србија на њено сазивање и одлуке није могла да пресудно утиче. Овај став је заступао савременик догађаја Стојан Протић, који је о томе писао под псевдонимом *Balkanicus*.

¹⁸ Једно од упоришта арбитраже би могло да буде и то што је по §2 Тајног додатка најпре наведено да ће ослобођена територија бити *condominium* до коначног разграничења.

постао бесмислен – за огромне напоре, којима је остварено и више него што је предвиђено, Србија би сама себе довела у положај неповољнији од предратног.

Разлози за ревизијом су, стога, оправдани, јер Србија (па ни Грчка) **није** тражила нова **проширења**, већ **компензације**. Те компензације су биле у подручју *condominium*-а, српска и грчка војска их стварно контролишу, а бугарска проширења су на истоку протегнута¹⁹ далеко више од онога што би јој на западу било ускраћено. Српски предлог границе је уважавао и географске и етнографске одлике терена. Начело равнотеже, које је истакла, нико други до Бугарска, потпуно је ишло у прилог ревизији граница. Позив за арбитражу је стигао из Русије, што значи да су и Силе (или бар Русија и Француска) прихватале ова начела. Позив за састанак четири делегације балканских држава у Петрограду је прихватила и бугарска Влада. Међутим, док је председник бугарске Владе, Данев²⁰, у ноћи 29/30. јуна 1913. био на путу за Петроград, бугарска војска је, по налогу генерала Фичева,²¹ напала српску и грчку, чиме је почео међусавезнички²² рат 1913²³ (Скоко, 1968: 215–219; Микавица, Гавриловић, Васин, 2007: 376–383).

Арбитражна конференција у Петрограду није одржана, а након пораза у рату Бугарској су на Конференцији мира у Букурешту, 24. јула – 10. августа 1913, издиктирани услови мира. Протокол о границама који је чинио интегрални део мировног уговора, Бугарска је прихватила 8. августа 1913. Прихваћени су максимални српски и грчки захтеви: вододелница Вардара и Струме и река Струма. Грчкој је остала и Кавала и полуострво Халкидик. Стојан Новаковић је, у вези са тим, писао Јиречеку 11. јула 1913. да су бугарски изгледи у рату никакви и да би Бугарска без рата добила много више (Документа... VI-3, 1981: 164, 263–264, 274–275; Трговчевић, 1996: 195).

Спорна зона може имати, како је показано, више тумачења. Може бити спорна **граница**, **статус** спорне зоне (аутономија или подела) што је у оба случаја прецизирано Уговором), или **опсег**, јер није одређена граница њена према Грчкој. Недореченост уговора отвара могућност тумачења целе ослобођене територије као спорне, по закључцима Стојанчевића (1984), Митровића (1978) и Екмечића (1989). Израз *спорна зона* је **првенствено** инструмент бугарске политике **након** Букурешког мира, одакле је ушао у историографију, путем листа

¹⁹ Ван предмета Уговора.

²⁰ Стојан Данев, Гешовљев наследник на месту председника Владе Бугарске. У време Гешовљеве Владе, био је председник Скупштине.

²¹ Иван Фичев, начелник бугарског Генералштаба, један од преговарача са српским Генералштабом у лето 1912, поводом поменутих споразума двају Генералштаба.

²² Други балкански рат.

²³ Српско-грчки уговор је у члану 5 предвиђао узајамну помоћ држава потписница у случају да Бугарска покуша да своје амбиције оствари насилним путем.

L'Echo de Bulgarie (Глас Бугарске) који је пренела Карнеџијева фондација²⁴, како је то показао Стојанчевић (1984). Како је овај извештај на енглеском језику, а Карнеџијева фондација ужива велики углед, док је сâм лист из кога наводи потичу на француском језику, тако је бугарско тумачење израза „спорна зона“ ушло у светску историографију. Савезни Српско-бугарски уговор је, с друге стране, на српском и бугарском језику, мада је објављен и на другим језицима,²⁵ али тек након што је заблуда ушла у светску историографију.

Са овим у вези је и поимање арбитраже у §2 и §4 Тајног додатка, где се слажемо са Скоком (1968). Наредни помен арбитраже је у Српско-грчком уговору од јуна 1913. За разлику од једностране, руске арбитраже у првом, други уговор предвиђа могућност колективне арбитраже. Овима Србија не би повредила ни остале међубалканске савезе и договоре. Питање арбитраже се овде разликује и по томе што је први уговор арбитражу о граници предвидео за тачно одређену линију, тј. свео ју је на формалност, док је други целокупну понуђену граничну линију ставио Силама на арбитражање. Остала питања из §4 Тајног додатка Српско-бугарског, не помињу се у Српско-грчком уговору. За разлику од Српско-бугарског уговора који не истиче начела на којима ће се извести подела ослобођене територије, Српско-грчки истиче начела животног интереса, равнотеже сила и стварно заузетог простора, на којима је, у Букурешту и извршено коначно разграничење (Микавица, Гавриловић, Васин, 2007: 383–388). Српско-бугарски уговор помиње само могућност повреде животних интереса, §2 Уговора о савезу. Савремено тумачење претпостављених (подразумеваних) начела на којима се заснивао српско-бугарски уговор дао је Александар Белић (Belić, 1913: 5–8).

„Цео ратни неспоразум између Србије и Бугарске је произилазио из околности да исход рата није одговарао претпоставкама на основу којих је закључен мир“ (Глигоријевић, 2002: 98).

Извори и литература

Атанасов (Атанасов), Д. В., (2013), *Националната територија и националниот проект: Бугарија и Србија (1878–1912)*, Међународни тематски зборник: Први балкански рат 1912/1913. Друштвени и цивилизацијски смисао, књ. 1, (прир. А. Растовић), Ниш: Филозофски факултет, 87–105.

Balkanicus, (1913), *Срби и Бугари у Балканском рату*, Београд: Геца Кон.

Белић, А., (1913), *Срби и Бугари у Балканском савезу и међусобном рату*, Београд: С. Б. Стојановић.

²⁴ Извештај међународне комисије за испитивање узрока и начина вођења Балканских ратова (*Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan War, Washington D.C. 1914*, доступно на <http://www.pollitecon.com/html/ebooks/Carnegie-Report-on-the-Balkan-Wars.pdf>, на дан 15.11.2016).

²⁵ На пример: *Documents diplomatiques français (1871-1914)*, 3e série (1911-1914), tome second (8 février-10 mai 1912), Paris 1931.

- Војводић, М., (1964), *Бугарско-црногорски преговори и споразум 1912. године*, Зборник Филозофског факултета у Београду, Београд: Филозофски факултет, 745–749.
- Глигоријевић, Б., (2002), *Краљ Александар Карађорђевић, I, У ратовима за национално ослобођење*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Документа о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, IV-3/1, V-1, V-3, VI-1, VI-2, VI-3, (прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, В. Крестић, М. Војводић, Д. Лукач), (1981–2009), Београд: Српска академија наука и уметности.
- Дучић, Ј., (1991), *Дипломатски списи*, (прир. М. Милошевић), Београд: Просвета.
- Ђорђевић, Д., (1960), *Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године*, Историјск часопис IX–X (1959), Београд: Историјски институт, 467–486.
- Ђорђевић, Д., (1995), *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ђорђевић, Д., (1997), *Портрети из новије српске историје*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Екмечић, М., (2014), *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд: Филип Вишњић.
- Живојиновић, Р., Д., (2003), *Краљ Петар I Карађорђевић, II, У Отаџбини 1903–1914*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Јагодић, М., (2013), *Белешка Николе Пашића о српско-бугарском уговору о савезу 10. марта 1912*, Српске студије 4/2013, Београд: Центар за српске студије, Филозофски факултет, 337–345.
- Јагодић, М., (2013), *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд: Филозофски факултет.
- Јовановић, М., Ј., (б. г.), *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд: Геца Кон.
- Јовановић, С., (2005), *Културни образац: један прилог за проучавање српског националног карактера*, (прир. Г. Божовић), Београд: Стубови културе.
- Ковачевић, М., Д., (2013), *Дипломатија царске Русије у време стварања Балканског савеза и Првог балканског рата (1911–1913)*, Међународни тематски зборник: Први балкански рат 1912/1913. Друштвени и цивилизацијски смисао, књ. 1, (прир. А. Растовић), Ниш: Филозофски факултет, 107–117.
- Максимовић, В., (1926), *Српско-бугарски спор из 1912–1913 године за Вардарску област*, Београд: Млада Србија.
- Малые войны первой половины XX века. Балканы.*—М: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. Оригинал: *Гешов И.Е. Балканският съюз. Спомени и документи*, София, 1915, 8,10. (доступно на http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Ivan_Evst_Geshov_Balkanskij_sojuz.pdf, на дан 15.11.2016.)
- Микавица, Д., Гавриловић, В., Васин, Г., (2007), *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Митровић, А., (1978), *Тајни уговор између Централних сила и Бугарске од 6. септембра 1915. године*, Међународни проблеми 3–4, Београд: Институт за међународну политику, 47–65.

- Мишић, Ж., (2004), *Моје успомене – поменик*, (прир. И. Ивановић), Београд – Ваљево: Фондација *Живојин Мишић*, Институт за савремену историју.
- Опсеница, Д., (1999), *Разлози српске владе за ревизију уговора са Бугарском од 13. марта 1912*, Вардарски зборник 1, (ур. В. Стојанчевић), Београд: Српска академија наука и уметности, 105–122.
- Павловић, К., С., (2001), *Историја Балкана, 1804–1945*, Београд: Слио.
- Поповић, Б., Н., (2007), *Србија и царска Русија*, Београд: Службени гласник.
- Радојевић, М., (2015), *Јован Цвијић у друштвено-политичком животу српске и југословенске државе*, Јован Цвијић – живот, дело, време. Поводом 150 година од рођења, (ур. В. Јовић, А. Костић), Београд: Српска академија наука и уметности, 79–97.
- Ратковић, Б., Ђуришић, М., Скоко, С., (1972), *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Скоко, С., (1968), *Други балкански рат, I, Узроци и припреме рата*, Београд: Војноисторијски институт.
- Стателова (Стателова), Е., (1994), *История на българската дипломация 1879–1913*, София: Издателство на Българската академия на науките.
- Стојанчевић, В., (1984), *Савремена политика, историја и картографија о Балканским ратовима 1912. и 1913. године. Методолошко-историографски приступ*, Историјски часопис XXXI (1984), Београд: Историјски институт, 167–180.
- Стојанчевић, В., (1997), *Пашићеви погледи на решавање питања Старе Србије и Македоније до 1912. године*, Никола Пашић – живот и дело. Зборник радова са научног скупа у Српској академији наука и уметности, Београд 16. и 17. октобар 1995. године и Задужбини Никола Пашић, Зајечар 19. октобра 1995. године, (ред. В. Крстић), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 281–291.
- Тошев (Тошев), А., (1929–1933), *Балканските војни, I–II*, София: Книгоиздателство Хр. Г. Данов.
- Трговчевић, Љ., (1996), *Из Новаковићеве преписке са Константином Јуречеком*, Стојану Новаковићу у спомен. О осамдесетој годишњици смрти, (ур. А. Митровић), Београд: Српска књижевна задруга, 177–197.
- Цвијић, Ј., (1922), *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основе антропогеографије*, књ. 1, Београд: Државна штампарија краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Gligoriјевић, В., (2002), *Kralj Aleksandar Karađorđević, I, U ratovima za nacionalno oslobođenje*, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

THE DISPUTED ZONE AND ARBITRAGE QUESTIONS IN THE BALKAN WARS FROM 1912 TO 1913

Summary: The paper analyzes of Serbian-Bulgarian's and Serbian-Greek's alliance agreements and military conventions, in order to clarify the concept and role of the disputed zone in the Serbian-Bulgarian's agreement, eventually disputable questions

between allies. Disputable zone was one of opportunities and it was liquidated Serbian-Bulgarian's agreement while the arbitration was predicted the to both of them. Based on a critical study of published sources and literature, we came to the conclusion that the meaning of arbitration substantially different in the two contracts – Russian's and formal one and in one of those agreement and Great powers and universal in the second. Critical importance of perceiving the problem of "disputed zone" and arbitration is understood of the origins and meanings for Serbian for revision of Serbian-Bulgarian's agreement. Serbian demands resulting from objective reasons, to which Serbia could not influence. The Conference of Ambassadors in London, with the creation of Albania in the undisputed Serbian zone, prevented Serbian access to the sea. Serbia had, therefore, applied for compensation in Vardar Valley, on principles *uti possidentis* and *proportion potestas*. In that case, Serbian interest was same with Greek and it was base for Serbian-Greek's agreement in 1913. Serbia (and Greece) would hereby receive some compensation for lost seaside (and Epirus) and Bulgaria would not be damaged, because it got more territory on East than what was agreed in Serbian-Bulgarian's agreement.

Key words: Serbian-Bulgarian's agreement, Serbian-Greek's agreement, The Balkan wars, disputed zone, arbitration.

ПОЛИТИЧКА БИОГРАФИЈА СВETИСЛАВА ХОЂЕРЕ

Апстракт: Светислав Хођера (1888-?), као и Југословенска народна странка „Борбаши“ коју је водио, остали су у великој мери неистражена област у историографији. Још мање осветљен од саме странке јесте живот Светислава Хођере, којем се чак ни тачан датум и место смрти не знају. Циљ овог рада јесте да прикаже живот и политичко деловање Светислава Хођере са посебним освртом на његов ангажман у политичком животу Краљевине Југославије. У периоду од 1929. до 1938. године он је обављао бројне важне функције, попут шефа кабинета председника Владе Петра Живковића, народног посланика, вође скупштинске опозиције, председника Југословенске народне странке, министра у Влади Милана Стојадиновића. Овај рад је део ширег истраживања Југословенске народне странке и њене идеологије и базира се на необјављеним и до сада некоришћеним изворима из Архива Југославије, периодици и другим страначким публикацијама.

Кључне речи: Светислав Хођера, Југословенска народна странка, Борбаши, интегрално југословенство.

Светислав Хођера рођен је у Нишу 12. новембра 1888. године. О његовом пореклу немамо никаквих даљих података, није нам познат ни идентитет његових родитеља. Његово презиме може сугерисати несрпско порекло, што је и тврдио Милан Јовановић Стојимировић у свом дневнику (Јовановић Стојимировић, 2000), али у изворима нема јасних података о томе. Иако постоје извесне индикације да је пореклом Чех (*Вечерње новости*, 2015), засигурно је да је био православне вере.² Сматрамо да се на основу његовог образовања и каријере може тврдити да није рођен у сиромаштву. Завршио је основну школу у Нишу, а потом Другу нишку гимназију 1907. године. Након матурирања упућен је на школовање у Париз, где је завршио Вишу трговачку школу, а потом уписао и Правни факултет. У Паризу је завршио прву годину студија и радио у банци Comtoir National d'Escompte као банкарски чиновник.³ Студије права наставио је у Краљевини Србији, а паралелно је радио у Народној Банци од 1911. до

¹ rastkolompar@yahoo.com

² АЈ, 334, 78, 228 Заклетва Светислава Хођере.

³ АЈ, 307,1, Биографија Светислава Хођере.

1914. године (*Време*, 1938). У том периоду укључио се и у соколски покрет и са жупом Душан Силни учествовао на свесоколском слету у Прагу (Митровић, 1931).

Школовање му је прекинуло избијање Првог балканског рата. Као ђак-наредник у тимочком дивизијском коњичком пуку учествовао је у опсади Једрена. По паду овог утврђења добио је своја прва одликовања: српску сребрну медаљу за храброст и „још један бугарски орден”. У Другом балканском рату учествовао је са својим пуком у борбама око Пирота и Књажевца (Микић, 1932).

По демобилизацији, дипломирао је на Правном факултету у Београду, јуна 1914. године. Још раније, 19. маја 1914. године, примљен је у државну дипломатску службу и постављен за писара тек отвореног конзулата у Прагу, где га је и затекао прекид дипломатских односа са Аустроугарском.⁴ По повратку у земљу пријавио се у војску. Одбио је да као чиновник Министарства иностраних послова остане на положају и тако избегне мобилизацију. У његовим биографијама је посебно истицана његова одлучност да оде у рат и да се бори за своју отаџбину, противно чак „личној жељи Николе Пашића”.⁵ Прикључен је 1. августа 1914. године четвртм коњичком пуку „Великог Кнеза Константина Констатиновића“ са којим је учествовао у свим борбама током 1914. године. Након офанзиве Централних сила и слома српског фронта са војском је прешао Албанију и стигао на Крф.⁶ Тада је добио Златну медаљу за храброст и Орден белог орла петог степена.

На Крфу је први пут полетео авионом. Касније се сећао: “тада сам постао авијатичар и ја ћу летети. И та ме радост више није остављала” (*Наша крила*, 1924). У савезничкој команди одлучено је да је нужно да се обнови српска авијација. У том циљу је упућен изванредан број српских официра у Француску на обуку током 1915. године (Војиновић, 1996). Истовремено, “током истог месеца, по претходно обављеном избору и решењу Врховне команде, упућена је прва група српских официра на обуку за ваздухопловне извиђаче у Седесу крај Солуна” (Војиновић, 1996). У овој групи били су Светислав Хођера, Светолик Поповић, Тадија Сондермајер и други. Ваздухопловна команда српске војске налазила се првобитно у Микри, а потом 1917. године у Солуну и касније у Бањици. Светислав Хођера је по завршетку авијатичко-извиђачког курса распоређен у Ф.(3)98 српско-француску ескадрилу, као пилот-извиђач. Своје “ватрено крштење” Светислав Хођера имао је 5. новембра 1916. године, када је након успешне борбе са немачким авионом похваљен од стране француског шефа мисије Душија. У наредном периоду Светислав Хођера је са пилотом Синишом Стефановићем извршио низ задатака. Према подацима које је изнео Владета Војиновић ескадрила Ф.(3)98 извршила је 185 летова, од којих је већи-

⁴ АЈ, 334, 200–523 Уверење о служби Светислава Хођере.

⁵ АЈ, 307, 1, Биографија Светислава Хођере.

⁶ Странка је веома инсистирала на његовом јунаштву и добром држању током рата. Тако је штампала његову слику из рата као разгледницу са насловом „Светислав Хођера као резервни капетан у Албанији 1915. године”. АЈ, 307, 1 Разгледница са ликом Светислава Хођере.

на била извиђачка (51), док је ескадрила имала свега 4 борбе. У једној од њих, 11. децембра 1916. године, Светислав Хођера је тешко рањен експлозивним метком испод колена десне ноге (Војиновић, 1996). Тако је Светислав Хођера постао први српски рањеник у борби у ваздуху, што је он вешто користио и често истицао у каснијем политичком деловању.⁷ Због исказане храбрости похвалили су га Живојин Мишић и генерал Морис Сарај. Недуго потом одликован је и Карађорђевоом звездом четвртог степена са мачевима од стране престолонаследника Александра, као и француским Ратним крстом. Касније је он због свог држања у борби био и истакнут као пример у уџбенику авијатике.⁸ Међутим, Светислав Хођера након рањавања није више летео до краја рата. Ратно ангажовање вишеструко је битно за разумевање његовог каснијег политичког деловања, јер је Први светски рат оставио дубок траг на њега као сукоб у којем је изгубио “оца, два брата, једног зета”, док му је други зет умно оболео на Солунском фронту.⁹

По завршетку рата реактивиран је у дипломатску службу Краљевине СХС, поставши секретар прве класе. Упућен је у посланство Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Шведској, у Стокхолм. Посебан задатак му је био да делује према Русији и да шифрује депеше које је упућвало посланство из Петровграда и да их онда шифроване шаље у Краљевину СХС. Међутим, чини се да је Светислав Хођера имао и инструкције да поближе прати ток грађанског рата у Русији. Најважнији задатак који је он у том циљу извршио био је тајни пут у Русију крајем 1919. године. У изворима се не налазе подаци о томе када је тачно кренуо, али се зна да је добио дозволу за пут 20. октобра 1919. године, а да је упутио извештај из Русије 2. децембра 1919. године. Он је био упућен у штаб белогардејског генерала Јуденича да би извештавао о војним операцијама и “политичком стању северозападне Русије”. По повратку из Русије је 1920. године из Стокхолма упућен у Будимпешту “на специјалну мисију”.¹⁰

Већ 8. априла Хођера је добио премештај у Варшаву, али није одмах тамо упућен, јер је дошло до извесних неспоразума у самом Министарству. Задржан је у Будимпешти, упркос протестима из Варшаве, одакле је тражено да он хитно дође, јер је “неопходно потребан”. Коначно је из Министарства одговорено да С. Хођера не може бити упућен у Варшаву, јер је “потребно да остане

⁷ Иако први рањеник, Светислав Хођера није прва жртва српске авијације. Наиме, Михајло Петровић (1884–1913) погинуо је изнад Скадра 1913. године, током Првог балканског рата. По повратку из бомбардовања турских положаја изнад Скадра, услед јаког налета ветра испао је из авиона. Тада авијатичари нису били опремљени падобранима, те је пад био смртоносан. Опис његове погибје оставио је Војин Пуљевић, један од значајнијих бораца, у својим сећањима на рат 1912–1918 (Јањић, 2003; Ончевски, 1992; Пуљевић, 1970).

⁸ АЈ, 334, 200–523 Наредба бр 10406; АЈ,334,200-523; Господине помоћнице од 20.11.1922; АЈ, 307, 1, Биографија Светислава Хођере.

⁹ АЈ, 396, 1-1 Молба Светислава Хођере 9.6.1920.

¹⁰ АЈ, 382, 5–20 Одобрење за пут Светислава Хођере; АЈ,382,5-20 Извештај Светислава Хођере; АЈ, 396,1-1 Извештај са пута у Русију Светислава Хођере; АЈ, 334, 200–523 Решење о премештају Светислава Хођере

у Пешти”. Стога је остао у Будимпешти до 27. фебруара 1921. године, када је упућен у Брисел.¹¹

У Бриселу је Хођера 22. августа 1921. године положио заклетву на оданост Краљу Александру Карађорђевићу и уставном поретку нове државе. Овај град је напустио у марту 1922. године, отишавши на једномесечно одсуство у Београд. По повратку у Брисел избио је током јула 1922. године сукоб између њега и писара Петровића у посланству. Детаљи и узроци сукоба нису нам познати. У сваком случају, њихов надређени стао је на страну Светислава Хођере и захтевао да се млађи чиновник премести, што је изазвало његове протесте. Петровић је тражио заштиту министарства тврдећи да га Хођера “неосновано прогања”.¹² Поред сукоба на послу, Светислава Хођеру, који је још раније тражио премештај у Београд, задесила је и породична трагедија. У Смедереву му је умро син јединац. Молба за премештај у Краљевину СХС му је одобрена и запослен је 31. августа 1922. године као секретар прве класе у Министарству иностраних послова у Београду. Међутим, по доласку у Београд погоршало му се здравље, те је поново одсуствовао са посла услед болова у пределу ране коју је задобио у Првом светском рату и снажне анемије. Светислав Хођера постао је дубоко разочаран, већ три године стагнирао је у служби, а имао је и здравствене и финансијске проблеме. Стога је, због “тешких материјалних прилика”, затражио пензионисање и 1. децембра 1922. године завршио је своју дипломатску службу.¹³

По пензионисању, Светислав Хођера је положио судско-адвокатски испит и отворио канцеларију у Смедереву. У периоду од 1922. до 1929. године бавио се адвокатуром и убрзо је из Смедерева прешао у Београд. У Београду је у Чика Љубиној улици 18 отворио врло успешну канцеларију која се бавила заступањем страних фирми у Краљевини СХС, првенствено чешких, шведских, француских и немачких, користећи контакте које је остварио током школовања и службовања (Маловић, 2002). Повратак у Краљевину СХС Светиславу Хођери био је веома важан, јер се поново спојио са породицом. Са Љубицом Димитријевић, ћерком општинског физикуса из Смедерева, био је у браку од 4. октобра 1920. године. Неформално позната као „Марженка борбаша“, по угледу на жену Стјепана Радића, Марију, Љубица Хођера је судећи по изворима имала велики утицај на свог супруга и његове политичке потезе (Јовановић Стојмировић, 2000).

¹¹ АЈ, 334, 200–523 Решење о премештају Светислава Хођере; АЈ, 334, 200–523 Телеграм Симића бр 94; АЈ, 334, 200–523 Телеграм Симића бр116; АЈ, 396, 1–2 Разрешење дужности секретара посланства Светислава Хођере.

¹² АЈ, 334, 78, 228 Заклетва Светислава Хођере; АЈ, 334, 200–523 Телеграм Марковића бр219; АЈ, 334, 200–523 Телеграм Марковића бр. 1171.

¹³ АЈ, 334, 200–523 Телеграм Марковића бр 277; АЈ, 334, 200–523 Телеграм Марковића бр. 222; АЈ, 334, 200–523 Писмо благајни министарства од 05. 09. 1922.; АЈ, 334, 200–523 Писмо Светислава Хођере. Министарству Спољних послова од 20.10.1922; АЈ, 334, 200–523 Лекарско уверење о болести Светислава Хођере; АЈ, 334, 200–523 Уверење о пензионисању Светислава Хођере.

Поред адвокатуре бавио се и организовањем и промоцијом југословенског цивилног ваздухопловства. Тако је учествовао у оснивању удружења „Наша крила“, чији је потпредседник дуго био, а такође и оснивач и један од акционара „Друштва за ваздушни саобраћај“ 1927. године (Аноним, 1927). Он је у Друштву за ваздушни саобраћај, касније названом „Аеропут“, обављао многобројне функције и дуго био у управном одбору (Аноним, 1929; Маловић, 2002; Микић, 1932). Истовремено се бавио и пропагирањем југословенске цивилне авијације, те је писао пригодне чланке у *Политици*, *Времену* и *Нашим крилима*. Као резервни капетан друге класе учествовао је у манифестационој кружној турнеји југословенске авијације по Чехословачкој, Пољској и Румунији. Таком пута је, несрећним случајем, приликом полетања из Прага у судару на писти погинуо командант флотиле Јован Југовић и Светислав Хођера је преузео команду. Турнеја је настављена и флотила је обишла Краков, Варшаву, Львов, Јаши и Букурешт и успешно слетела у Нови Сад. Званична биографија Светислава Хођере је наводила да је он на том путу дао идеју команданту чехословачке авијације о „другарским утакмицама авијатичара, из којих су се потом развиле ваздухопловне утакмице Мале Антанте“.¹⁴

Светислав Хођера је учествовао у политичком животу Краљевине СХС као члан Месног одбора Народне радикалне странке у Београду. Чињеница да је био члан неке политичке странке пре 6. јануара 1929. године могла је штетити Светиславу Хођери у његовом политичком деловању након обнове парламентаризма 1931. године, јер је он беспошtedно критиковао „политичке старце“ и позивао их да препусте вођење државе „новим људима“. Стога је чланство у Народној радикалној странци, као потенцијални баласт у политичком деловању, вешто избегавано у његовим говорима и чланцима.¹⁵

Са проглашењем шестојануарске диктатуре Светислав Хођера је постао шеф кабинета председника Министарског савета генерала Петра Живковића. Према нама доступним изворима није могуће до краја одговорити на питање шта га је препоручило за ово место. Гојко Маловић је истицао његову приврженост шестојануарској диктатури, као и осведочене пословне и организационе способности (Маловић, 2002). Природа његовог односа са генералом Петром Живковићем пре 1929. године остаје такође у великој мери нерасветљена. На положају шефа кабинета председника владе остао је до избора 1931. године, када се кандидовао за народног посланика за град Пећ. Кандидатура му је потврђена 15. октобра 1931. године и изабран је на то место 8. новембра 1931. године, освојивши 8691 глас и убедљиво победивши противкандидата Милоша Зоњића који је добио 719 гласова (Митровић, 1931; *Политика*, 1931; Сокић, 1935).

¹⁴ АЈ, 307, 1 Биографија Светислава Хођере.

¹⁵ Званична партијска биографија Светислава Хођере ипак доноси да је он „раније припадао радикалној странци“. Међутим, ово је практично једини помен у „борбашким“ изворима Хођерине политичке каријере пре шестојануарске диктатуре. АЈ, 307,1, Биографија Светислава Хођере.

Након избора се око Светислава Хођера почела окупљати једна група млађих посланика, који су се осећали незадовољним због удела у власти који су остваривали. Они су сматрали да их је шестојануарски манифест извео на сцену и да њима треба да припадне вођење државе, а не “политичким старцима”. Светислав Хођера је председавао конференцијама ових незадовољних посланика одржаваним у хотелу Бристол у Београду, по којем су и прозвани “бристолци”, а њихова група “бристолска акција”. С обзиром на то да им је припадала преко половина изабраних посланика, њих 164, влада Милана Сршкића била је принуђена да их позове на преговоре како би их пацификовала. “Бристолци” су на преговоре упутили седмочлани тим на челу са Светиславом Хођером. Преговори су трајали три дана након чега су шесторица преговарача, изузев Светислава Хођере, прихватили споразум са Владом, који је према његовим речима био „мимо датих упутстава“. Након окончања ових преговора, већина “бристолаца” вратила се у оквире владине групе посланика, док је око Светислава Хођере остало свега деветорица најближих сарадника. Хођера се касније осврнуо на неуспех “бристолске акције” речима: „онда кад је почео бој између старих и млађих и то бој отворен, онда су млађи попустили, предали се и тиме показали да су неспособни за овај велики задатак“.¹⁶ Он је са својим присталицама окупљеним у Југословенски народни клуб наставио борбу против власти у посланичким клупама.¹⁷

Из ове малобројне али “бучне” групе народних посланика израсла је Југословенска народна странка, која је свој први проглас упутила народу 3. јуна 1933. године, покренувши свој партијски лист *Борба за слободу, право и једнакост свих Југословена* (*Борба*, 1933; Пуљевић, 1938). Странка је одобрена од стране Министарства унутрашњих дела јануара 1934. године, а на њеном првом конгресу 25. новембра исте године Светислав Хођера постао је њен председник.

Од самог почетка странка се морала суочити са оптужбама да је “лојална”, “наручена” или “лажна” опозиција, а ове оптужбе додатно је појачавала чињеница да јој је на челу бивши шеф кабинета Петра Живковића. Светислав Хођера је, упркос снажним критикама, започео са својим партијским саборцима да се сукобљава са посланицима ЈРСД-а (ЈНС). Први изазов који се наметао били су предстојећи избори 1935. године. Странка је започела жестоку агитацију на терену и, сакупвши довољан број потписа, предала је изборну листу чији је носилац био Светислав Хођера државним органима ради потврде. На изборима 1935. године, поред владајуће листе Богољуба Јевтића, учествовала је до тада ванпарламентарна опозиција предавши листу чији је носилац био Влатко Мачек, док су сопствене листе поднели и Димитрије Љотић, Божидар Максимовић и Живко Топаловић (види:

¹⁶ АЈ, 307, 2, Политичка ситуација; АЈ, 307, 2, Господо и драги пријатељи.

¹⁷ Председник клуба био је Милан Метикош, а остали чланови били су Живан Лукић, Стјепан Бачић, Никола Кешелевић, Јосип Стажић, Милош Драговић, Драгутин Перко, Влада Крстић и Станко Трукуља.

Радојевић, 1994; Стојков, 1969). Касациони суд одбио је, због техничких недостатака, да потврди листу Живку Топаловићу и Светиславу Хођери (*Политика*, 1935). У литератури је постојало неслагање из којих разлога је Светиславу Хођери и ЈНСб-у одбијена листа и да ли је то учињено уз њихову сагласност (уп.: Стојков, 1969; Суботић, 2001). Наше је мишљење да је одбијање листе узроковано и несумњивим техничким недостацима, али потенцијално и политичким рачуном Владе да ће већи део борбашких гласача ипак гласати за Владину листу. Странка је након неуспеха жалбе издала резолуцију којом је позвала присталице да гласају за “једину преосталу опозициону листу Давидовић-Мачек”¹⁸.

Светислав Хођера и његови сарадници, не учествовавши на изборима, остали су без посланичких мандата. Стога су појачали своју агитацију међу народом и почели са нападима на власт. Такође су се све жешће сукобљавали са Удруженом опозицијом. Ови сукоби су често вођени на улицама и борбашки су постали познати по физичким обрачунама са политичким противницима. Примена насиља, као и униформисање страначких присталица у плаве кошуље, резултирало је именовањем ЈНСб-а као фашистичке странке, а Хођере као “јединог правог југословенског фашисте” (*Вечерње новости*, 2003). У литератури је преовладало мишљење да је ЈНСб доиста фашистичка или нацистичка групација (Чулиновић, 1961; Куљић, 1974; Vuchinich, 1969), што је оспорио Гојко Маловић (Маловић, 2002). Посебно снажну кампању је против Светислава Хођере водио лист *Ошшшшани јеж* (Јовановић, 2008), на чијим је карикатурама представљан као фашиста којег народ дочекује јајима (Слика 1; Слика 2).

Слика 1. *Ошшшшани јеж* 20. 04. 1935.

Слика 2. *Ошшшшани јеж* 24. 08. 1935

Светислав Хођера био је у очима својих сабораца, макар декларативно, личност од највећег ауторитета, називан је вођом, а неретко су му придавани

¹⁸ АЈ, 307, 1, Резолуција Извршног одбора 24. 04. 1935.

и епитети попут “заштитника сиромашних”, “новог Стамболијског”, “драгог вође војводе Хођере”¹⁹, итд. У његову част писане су песме и приповетке које су коришћене као страначка пропаганда. Оскар Тартаља писао је да борбаши имају два идеала: први је борбашки програм, а други је Светислав Хођера који ће их довести до коначне победе која ће се десити “када то сазна и увиди цијели народ или бар већина народа, онда ће тај наш вођа, бити вођа, идеал, а и идол цијелога народа!” (Тартаља, 1938).

Иако је, барем према текстовима, култ личности Светислава Хођере био код борбаша веома изражен, сами борбаши нису гајили слепу оданост Светиславу Хођери, о чему сведоче бројни расцепи у странци и оптужбе на рачун “вође”, које су том приликом упућиване. Током 1936. године странка се жестоко поцепала око питања уласка у коалицију са осталим интегрално југословенским покретима (Југословенским народним покретом Збор, Југословенском националном странком, Југословенским посланичким клубом Јанка Барићевића), око питања тзв. Националног фронта. Светислав Хођера заступао је мишљење да је оваква сарадња штетна по интересе ЈНСб-а, док је Милош Драговић, један од оснивача странке, заговарао сврсисходност оваквог удруживања. У сваком случају, након неколико месеци тајних преговора, борбаши су дефинитивно одбили сарадњу, а Милош Драговић и њему блиски чланови искључени су из странке (Храбак, 2008).

Сукобљавајући се све више са Удруженом опозицијом и ЈНС-ом Светислав Хођера се приближавао Милану Стојадиновићу и Југословенској радикалној заједници. Преговори између Светислава Хођере и Милана Стојадиновића започели су пре септембра 1938. године, јер је Стојадиновић већ другог септембра јављао кнезу Павлу да је сарадња са Хођером вероватна. До краја месеца је склопљен споразум, који је овековечен уласком Светислава Хођере у Владу 10. октобра 1938. године као министра без портфеља.²⁰ Хођера и ЈНСб учествовали су на изборима 1938. године на листи Милана Стојадиновића и освојили два мандата. Посланици су постали Дамњан Трбусић и Живан Лукић, док је сам Хођера освојио свега 995 гласова у Хомољском срезу, мање и од кандидата ЈРЗ Душана Пантића и од кандидата ЈНС Мирка Урошевића, те није добио посланичко место (*Политика*, 1938).

Већ 21. децембра 1938. године Милан Стојадиновић је писмом обавестио Светислава Хођеру да је услед реконструкције Владе он избачен из ње, али да се „нада да ће остати у пријатељству“.²¹ Међутим, истовремено су из странке иступила оба изабрана посланика и прешла у ЈРЗ. Овим потезом је Милан Стојадиновић практично уништио ЈНСб. Светислав Хођера и његови саборци

¹⁹ АЈ, 307, 2, Борбашима среза параћинског; АЈ, 307, 2, Борбашка песма Љубе Новаковића из 1936. године; АЈ, 307, 2, Јово Т. Смиљанић, *Три песме и приповетке о Светиславу Хођери вођи Борбаша*.

²⁰ АЈ, 797, Микрофилмована збирка кнеза Павла, ролна 04 слика 505–507; АЈ, 797, Микрофилмована збирка кнеза Павла, ролна 04 слика 511–512.

²¹ АЈ, 37, 47–304, Писмо Милана Стојадиновића Светиславу Хођери 21. 12. 1938.

се од овог ударца никада нису опоравили. Странка је остала без присуства у Парламенту и Влади, а вишегодишњи ломови и трзавице довели су и до драстичног опадања чланства. Борбаши су се касније, по његовом паду, измирили са Миланом Стојадиновићем и чак разговали о сарадњи против владе Цветковић–Мачек (види: Љотић, 2001).

О судбини Светислава Хођера након 1939. године имамо јако мало података. Чини се да је он поделио судбину странке коју је основао и водио. Споразум Цветковић–Мачек означавао је крах свих борбашких концепција и странка се под притиском режима почела осипати. Светислав Хођера је уз неколицину највернијих сарадника наставио да, у сопственом дому, одржава седнице ЈНСб-а, и да издаје саопштења која су тек понеке новине преносиле. Последњи пут помиње се у нама доступним изворима 15. септембра 1940. године.²²

Његова судбина током Другог светског рата такође није расветљена. Бранко Петрановић је наводио да је он провео Други светски рат у немачком заробљеничком логору из ког се вратио 1945. године (Петрановић, 1988). Више информација имамо о његовом сину, Зорану, који је, као припадник Демократске омладине приступио јединицама Драгољуба Михаиловића, са којима је учествовао у борбама на Копачици, где је и рањен (Тошић, 2003). Светислав Хођера и његова жена Љубица поседовали су акције у Друштву за ваздушни саобраћај и током рата. Међутим, на првом састанку акционара по завршетку рата 2. јула 1945. године нико од чланова породице Хођера није био присутан.²³ Драгољуб Јовановић је у својим Политичким успоменама забележио да је Хођера умро после ослобођења, али нам ни датум смрти ни место где је сахрањен нису познати (Јовановић, 2008).

Spisak referenci

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ)

Zbirka Milana Stojadinovića (37)

Fond Centralni presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije (38)

Fond Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (65)

Fond Jugoslovenska narodna stranka “Borbaši” (307)

Fond Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije (334)

Fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Švedskoj-Štokholm (382)

Fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Mađarskoj- Budimpešta (396)

Zbirka mikrofilmova (797)

²² AJ, 38, 352–500 Седница извршног одбора борбаша; AJ, 307, 1, Седница Извршног одбора Борбаша 15. 09. 1940.

²³ AJ, 65, 1230, Састанак акционара 2. 07. 1945.

Objavljeni izvori

- Anonim. (1927). *Pravila društva za vazdušni saobraćaj*. Beograd: b. i.
- Anonim. (1929). *Izveštaj upravnog i nadzornog odbora o radu*. Beograd: b. i.
- Jovanović Stojimirović, M. (2000). *Dnevnik 1936-1941*. Novi Sad: Matica srpska
- Ljotić, D. (2001) *Sabrana dela 7*. Beograd: Zadruga
- Mitrović, Č. (1931) Prvo jugoslovensko narodno predstavništvo, Beograd: b. i.
- Puljević, V. (1938). *Spomenica Borbaša*, Beograd: Jugoslovenska narodna stranka
- Puljević, V. (1970). *Iz ratničkih beležaka*, Beograd: b.i
- Sokić, M. (1935). *Statistika izbora narodnih poslanika*. Beograd: b.i.
- Tartalja, O. (1938), Hođera! Hođera! Hođera! U: Puljević, V.. *Spomenica borbaša (26)*. Beograd: Jugoslovenska narodna stranka
- Tošić, D. (2003). *Autobiografija uživo*. Pristupljeno 26. 09. 2016.dostupno na <http://www.audiofotoarhiv.com/gosti%20sajta/DesimirTosic2.html>

Štampa

- Borba za slobodu, pravo i jednakost svih Jugoslovena* 03. 06. 1933.
- Moj prvi let jednog proljetnjeg jutra na Krfu 1916”, *Naša krila* 1. 10. 1924
- Anonim, “Potvrđena kandidacija G. Hođere”, *Politika* 16. 10. 1931.
- Anonim, “Kasacioni sud potvrdio je juče zemaljske kandidacione liste g. Božidara Maksimovića i g. Dimitrija Ljotića”, *Politika*, 22. 04. 1935.
- Anonim, “Jučerašnji izbori za Narodnu skupštinu”, *Politika*, 12. 12. 1938.S. H, “
- Nikolić, Zoran, “U slavu srpskog Ikara”, *Večernje novosti*, 30. 07. 2015.
- Janković, Milorad, “Zavera protiv kneza”, *Večernje novosti*, 26. 07. 2003.
- Anonim, “G. Svetislav Hođera”, *Vreme*, 12. 10. 1938.

Literatura

- Čulinović, F. (1961). *Jugoslavija između dva rata 2*. Zagreb: JAZU.
- Hrabak, B. (2008). *Jugoslovenska narodna stranka 1935. i 1936. godine*, *Novopazarški zbornik*, 31, 73–81.
- Janjić, Č. (2003). *Vek avijacije*. Beočin: Efekt 1.
- Jovanović, D. (2008). *Političke uspomene 12*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kuljić, T. (1974). Srpski fašizam i sociologija. *Sociologija*, 16, 237–267.
- Malović, G. (2002), Svetislav Hođera, manifestacioni zatočenik Jugoslovenstva, *Srpske organske studije*, 1, 271–277.
- Mikić, S. (1932). *Istorija jugoslovenskog vazduhoplovstva*. Beograd: Štamparija Drag. Gregorića
- Vojinović, V. (1996), *Srpsko vazduhoplovstvo 1916–1917 prema knjizi depeša No. 1*. Beograd: S. Mašić.
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1941*. I, Beograd: Nolit.

- Radojević, M. (1994). *Udružena opozicija 1935–1939*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Stojkov, T. (1969). *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*. Beograd: Prosveta.
- Subotić, D. (2001). Predgovor. U: Ljotić, D. *Sabrana dela* 4 (5–28). Beograd: Zadruga.
- Ončevski, A. (1992). *Lovački avioni: juče, danas, sutra*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Vuchinich, W. (1969). *Contemporary Yugoslavia*. Los Angeles: University of California Press.

THE POLITICAL BIOGRAPHY OF SVETISLAV HOĐERA

Abstract: Both Svetislav Hođera (1888-?), and his Yugoslav Popular Party “Borbashi” remain a largely underresearched topic in Serbian historiography. The life of Svetislav Hođera is even less researched than the party itself, and not even the date and place of his death are known. The aim of this paper is to outline the life and political engagement of Svetislav Hođera, with special emphasis on his role in the political life of the Kingdom of Yugoslavia. Between 1929 and 1938 he held important public offices, such as the chief of staff of the Prime Minister Petar Živković, parliament member, leader of the parliament opposition, the president of the Yugoslav popular party, member of the Milan Stojadinović’s Government. This paper is a part of a broader research of the Yugoslav popular party’s history and ideology. It is based on unpublished documents from the Archives of Yugoslavia, journals and newspapers and party publications.

Key words: Svetislav Hođera, Yugoslav popular party, Borbashi, integral yugoslavism

„ЈУГОСЛОВЕНСКА ПАРТИЈА У РУКАМА УБИЦА И ШПИЈУНА“ – узроци и последице сукоба Тито–Стаљин

Резиме: „Југословенска партија у рукама убица и шпијуна“ је резолуција Информационог бироа комунистичких и радничких партија, усвојена на заседању у Букурешту 1949. године, а којом је КПЈ изопштена из ове организације. Предмет разматрања између осталог биће узроци сукоба Тито–Стаљин и усвајања ове резолуције као Стаљиновог средства против стварања Балканске федерације, и последице, као што су прекид односа између држава Источног, и Титов заокрет према земљама Западног блока, државне реформе у ФНРЈ, политичка хапшења стаљиниста и радни логор на Голем отоку за политичке неистомишљенике.

Кључне речи: Информбиро, комунизам, реформе, Балканска федерација, стаљинисти.

Увод

Коминфром је основан у Пољској 1947. године, при чему је тад усвојена резолуција, којом је одлучено: да се оснује Информациони биро од представника комунистичких партија Југославије, Румуније, Француске, Чехословачке и Италије, као и Бугарске радничке партије (комуниста), Мађарске комунистичке партије, Пољске радничке партије и Свесавезне комунистичке партије (большевика). Као главни задатак утврђена је организација размене искустава и у случају потребе координација делатности партија уз њихову сагласност. По питању састава организације одређено је да Коминформ чине по два представника Централног комитета сваке партије чланице, док је за седиште изабран Београд. (За чврст мир, за народну демократију, Гласило Информбироа). Прва званична седница Информационог бироа комунистичких и радничких партија, одржана је децембра 1947. године у седишту Коминформа. Након тога, одржана су још два заседања; 1948. године у Будимпешти и 1949. године у Букурешту, када су усвојене резолуције против Комунистичке партије Југославије.

Прва резолуција „О стању КПЈ“, усвојена на другом заседању, имала је за циљ свргавање „непослушног“ Тита и осталих челника КПЈ, који између осталог вођени и личним интересима, нису желели да од међународно признате независне Федеративне Народне Републике Југославије створе совјетску сателитску државу, односно губернију како ће бити називане остале државе

¹ m.marica93@gmail.com

чије су партије подржавале Стаљинову политику, преко које би СССР остваривала своје интересе на Балкану и у оквиру Балканске федерације. Фактички већ искључена из Коминформа, непозивањем на треће заседање у Букурешту, КПЈ је резолуцијом „Југословенска партија у рукама убица и шпијуна“ која је тад усвојена, и формално изопштена из Информбироа. Заседање је одржано у периоду од 22. до 29. новембра 1949. године.

Узроци и последице сукоба Тито–Стаљин

Како је реч о врло широкој теми о којој постоји велики број радова, у даљем тексту биће више речи о оним узроцима и последицама раскола између Тита и Стаљина који су значајни са становишта историје државе и права, као једне од правних наука, као и Првој и Другој резолуцији Информбироа. Управо из разлога бројности литературе, приказ појединих узрока и последица, као и резолуција првенствено ће бити дати из визуре домаће штампе, на основу чланака објављених у листовима „Борба“ и „Политика“.

2.1 Узроци сукоба

Познато је да је као узор при креирању друштвено-политичког и економско-правног система Федеративне Народне Републике Југославије као модел послужило уређење Совјетског Савеза (Niebuhr, 2008: 187. fn. 12, 188. fn. 13), као и да први устав ФНРЈ представља, у неку руку, препис Стаљиновог устава из 1936. године (Свирчевић, 2011: 146–147). Овакав поступак домаћих револуционарних власти је донекле и очекиван, будући да се може повући паралела када су у питању дешавања у Краљевини Југославији и царској Русији (револуција и свргавање монархије, долазак болшевика односно комуниста на власт (Петровић, Прица, 2013: 87)), нарочито ако се узму у обзир идеолошки разлози засновани на марксистичким и лењинистичким учењима, као и то да су Југославија и СССР у Другом светском рату биле савезнице. Имајући у виду наведено, поставља се питање како то да убрзо након завршетка рата и изградње друге Југославије, долази до раскида дотада „братских“ односа између ових држава, али и Југославије и осталих земаља „народне демократије“ чланица Информбироа, нарочито ако се узме у обзир то да су југословенски комунисти себе сматрали највернијим совјетским савезницима (Петрановић, 1988: 181). Аутори су до сада покушавали да дођу до узрока, проналазећи га у спољнополитичким, идеолошким разлозима (Тошић Малашевић, 2016: 302–304), односу сила и интересима Западног и Источног блока, односно претензијама СССР ка хегемонији у односу на социјалистичке државе. Такође, један од првих узрока, с резервом, би могло бити и самоформирање привремене владе Југославије и озакоњење новог социјалног и државног поретка у Југославији одлукама усвојеним на заседању у Јајцу, на које је Москва негативно реаговала, а поводом којих је, бар привидно, изменила став, након одобравања од стране западних савезница (Ђилас, 1986: 10–11).

2.1.1 Покушај стварања Балканске федерације

Идеје о стварању једне велике државе на Балкану коју би чинили сви народи Балкана или бар сви словенски народи датирају још из времена формирања српске модерне државе. Пансловенске и тежње за уједињењем балканских народа виђене су још у делима и политичким програмима Вука Стефановића Караџића, кнеза Чарторијског и Фрање Заха, Илије Гарашанина и кнеза Михаила. Краљ Александар Карађорђевић је успео да уједини јужнословенске народе у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, потоњу Краљевину Југославију која је након Другог светског рата променила облик владавине као и облик уређења, поставши републиком и федерацијом, чији су нови носиоци власти имали претензије ка формирању Балканске федерације, а чије је стварање започела југословенска краљевска влада током Другог светског рата, 1941. године. Управо позадина сукоба на релацији Београд–Москва, тј. Тито–Стаљин, који је латентно постојао још у време оснивања Коминформа, лежи у покушају реализације ове замисли, уз доминантну позицију Јосипа Броза.

Тако је 1943. године, месец дана пре другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, на седници Политбироа комунистичке партије било говора о формирању Балканске федерације. Према једном телеграму Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије од јануара 1944. године, требало је радити на приступању албанског, али и осталих балканских народа југословенској федерацији ради стварања једне „велике балканске државе равноправних народа, која би била снажан фактор у Европи“, док би „као целина, представљала велику силу“ (Петрановић, 1989: 197–198).

Крајем децембра 1949. године, након што је донета и Друга резолуција, у листу „Борба“ је објављен говор Моше Пијаде са осмог заседања Народне скупштине ФНРЈ који се поводом монтираних антијугословенских процеса у Будимпешти и Софији, осврнуо на идеју Балканске федерације. Резолуције Информбироа „О стању КПЈ“ и „Југословенска партија у рукама убица и шпијуна“ су у потпуности осујетиле стварање ове федеративне државе што се закључује и из самог говора, будући да Пијаде наводи да „то питање није данас уопште актуелно, оно се не налази у радном програму ниједне балканске владе, а за већину тих влада, које су дубоко зашле путем претварања својих држава у совјетске губерније, то је питање страшило својом проблематичношћу“. Међутим, реализацију плана о уједињењу балканских народа СССР спречавала је и раније, стављањем забрана на идеју федерације, „оглашавањем сваке федерације, конфедерације, па чак и царинског савеза за ствар проблематичну“ која је имала за циљ да „спречи груписање малих социјалистичких држава, да онемогући да се оне у заједници брину о својој независности и суверенитету“ већ напротив, да оне свака понаособ „положи свој суверенитет и своју независност у руке совјетске владе, под њен протекторат“. Пијаде се пред скупштином осврнуо само на питање федерације са Бугарском, као највећу претњу СССР-у јер би „Федерација Јужних Словена на Балкану нужно данас или сутра довела до проширења федерације или конфедерације и на друге Балканске народе“.

Он даље ставља Балканску федерацију у контекст „судских лакрдија“ мислећи при томе на процесе у Будимпешти и Софији, осврћући се на оптужницу против Трајче Костова која се, уосталом, као и сами судски поступци заснивају на „безочно фалсификованим чињеницама“ у вези са стварањем Федерације Јужних Словена присједињавањем Бугарске 1944/1945. као седме републике, која би као и остале републике Југославије, постојала само формално, док би фактички била потчињена Београду. Формирање јужнословенске савезне државе се као идејно средство за остварење интереса САД и Велике Британије на Балкану, приписује „империјалистичком агенту“ Титу, при чему је главни интерес и циљ западних земаља „да се не допусти успостављање совјетског утицаја јужно од Саве и Дунава“ и да се Бугарска одвоји од СССР и претвори у „колонију америчког и енглеског империјализма“. Моша Пијаде даље у свом говору износи одбрану Тита и Југославије и наводи да је новембра 1944. године на политичким састанцима сам Стаљин изјавио да треба „убрзати процес федеративног уједињавања са Бугарском, јер, ако то народ хоће, нико то не може спречити“ (Борба, 29.12.1949, 3–4).

2.2 Резолуције Информбироа против Комунистичке Партије Југославије

Учествовање на страни сила савезница у Другом светском рату омогућило међународно признање Федеративне Народне Републике Југославије као државе сукцесора Краљевине Југославије у међународноправном смислу, притом дајући легитимитет револуционарној комунистичкој власти (Чоловић, 2011: 245). У спољној политици нова држава се преко владајуће комунистичке партије држи блиске сарадње и пријатељских односа са СССР и другим социјалистичким земљама, односно са вођама њихових комунистичких странака. Њиховим организовањем у Коминформ привидно се учвршћују односи, а заправо се омогућава доминантан утицај Стаљина и Свесавезне комунистичке партије на спољну и унутрашњу политику социјалистичких држава преко партија чланица. „Сателитске државе у Источној Европи владају у име Москве“ будући да је комунизам код њих последица „ширења тоталитарног покрета по дирекцијама из Москве“ (Арент, 1998: 316). С једне стране, такво стање ствари и наредбе СКП не одговарају Титу као вођи, који ужива подршку народних маса, а с друге стране, ни све јачи култ личности Тита не одговара Стаљину. Притајени сукоб ауторитарних личности, ескалира резолуцијом „О стању КПЈ“, потом преузима размер сукоба комунистичких странака, да би се међупартијски разлаз резолуцијом „Југословенска партија у рукама убица и шпијуна“, донетом у оквиру Информбироа, пренео и на међудржавни ниво. Међутим, југословенска партија, а пре свега Тито, након прве резолуције имала је намеру да изглади сукоб са Стаљином, што се види и из начина писања домаће штампе о СССР, Стаљину и Коминформу. Писање пре свега „Политике“, као државног, и „Борбе“, као партијског, листа може се узети као меродавно будући да они нису могли одступати од званичног тумачења спољашње и унутрашње политике и

актуелних догађаја у свету, с обзиром на дириговани модел штампе² у ком је штампу контролисала држава, прецизније – партија (Драгишић, 2015: 158).

2.2.1 Прва резолуција Информбироа – „О стању у КПЈ“

Након усвајања резолуције „О стању КПЈ“ у којој Стаљин оптужује Тита за антисовјетску политику и издају марксистичко-лењинистичке (односно стаљинистичке) идеологије, у „Политици“ и „Борби“ објављују се чланци којима се настоји да се оправдају поступци комунистичких вођа, али се притом Стаљин и Совјетска комунистичка партија не критикују, као ни „земље народне демократије“. У прилог томе говоре чланци листа „Политика“ : „Пријатељски односи између НР Бугарске и ФНР Југославије ни у чему нису промењени – Званично саопштење бугарске Дирекције за штампу“ (Политика, 1. јул 1948), „Само су Совјетски Савез и државе народне демократије могле дати по питању Немачке такав програм који одговара интересима свих народа и који заиста служи делу мира, демократије и социјализма“ (Политика, 1. јул 1948). Чланак под насловом „Маршалу Титу, Централном комитету Комунистичке партије Југославије и влади ФНРЈ, с митинга и конференција стижу поздраве у којима се изражава дубока оданост Партији и чврста вера у изградњу социјализма у нашој земљи“, осим подршке Титу од стране „масе трудбеника“, преноси и њихово изражено „дубоко поверење у СКП“ и завете да ће „ уложити све снаге на извршење Петогодишњег плана“, јер ће на тај начин разбити клевете, показати правилност политичке линије руководства КПЈ, која води у социјализам. Телеграм који су поводом митинга упутили Стаљину започиње са „Наш драги друже Јосифе Висарионовичу Стаљине... шаљемо Ти топле поздраве и преко тебе целом Совјетском Савезу“, а потом се наставља „дубоко верујемо у Тебе, да ћеш учинити да се скину све неправедне оптужбе... Наша љубав према Теби, према целом Совјетском Савезу, према свему што сте учинили за читаво човечанство, безгранична је исто као и наша вера, да ћеш учинити све да истина изађе у скоро време на видело“. Телеграм се завршава са „Живело неразрушиво братство Совјетског Савеза и ФНРЈ, Живео наш учитељ љубави према СССР-у, друг Тито, Живео наш велики пријатељ Јосиф Висарионович – Стаљин!“ (Политика, 2. јул 1948, 3). Тако пријатељску резолуцију коју је упутио Централном комитету Свесавезне комунистичке партије, какав је цитирани телеграм, усвојио је и Партијски актив Београдског универзитета, на састанку 30. јуна 1948. на ком је проучио прву резолуцију ИБ. Они резолуцијом стају у одбрану друга Тита и Централног комитета КПЈ који су им увек указивали на „правилан пут осуђујући све непријатеље марксизма-лењинизма, осуђујући све покушаје искривљавања науке марксизма-лењинизма“, и слично као у претходном примеру завршавају поздравима „Живео антиимперијалистички табор са братским и великим Совјетским Савезом на челу, Живела братска херојска Свесавезна ко-

² Овај модел је формулисао Лењин, а потом разрадио Стаљин и као такав је преузет и у Југославији с обзиром на совјетски узор у друштвено-политичком уређењу у ком је штампа имала васпитну и улогу у индоктринацији и придобијању аудиторјума за социјалистичке и комунистичке идеје.

мунистичка партија бољшевика са великим Стаљином на челу!“ (Политика, 3. јул 1948, 3). Осим тога, Политика преноси и писања совјетске штампе у чланку „Седам година од историског Стаљиновог говора“ у ком се поред осталих цитира „Правда“ и то у делу који хвали СКП и Стаљина „да је Партија мудра... да су јој интереси државе и народа највиши... совјетски народ с поуздањем иде напред путем који су означили велики вођи Лељин и Стаљин – славним путем комунизма“ (одломци из цитата који преноси Политика, 5. јул 1948, 2), чиме посредним путем југословенска партија преко домаће штампе жели да поручи да је (бар привидно) и даље пријатељски настројена и верна комунистичком центру. Током јула 1948. године „Политика“ извештава о „Пријему код југословенског амбасадора поводом боравка југословенске делегације на прашком слету“ при чему се наводе и имена високих функционера Чехословачке који су присуствовали догађају (Политика, 5. јул 1948) и пријему представника Југословенске армије код председника чехословачке владе (Политика, 10. јул 1948), о томе да је за једногодишњи период „Потписан план културне сарадње НР Бугарске и ФНРЈ“ (Политика, 7. јул 1948), као и да је „Патријарх др Гаврило Дожић отпутовао у Москву“ како би присуствовао прослави петстогодишњице аутокефалности руске православне цркве (Политика, 8. јул 1948). „Политика“ у циљу одржавања пријатељских односа преноси и проглас Централног комитета Слободне територије Трста у ком се позива у „борбу за јединство демократских снага града и села, уз братску и несебичну помоћ демократских снага Нове Југославије... у оквиру светског демократског фронта који воде Совјетски Савез и његов генијални руководилац генералисимус Стаљин“ (Политика, 14. јул 1948). У рубрикама овог листа, такође се извештава и о догађајима у земљама народне демократије и СССР-у. У једној од оваквих објава саопштава се да је југословенска делегација напустила филмски фестивал у Чехословачкој и обуставила приказивање свих домаћих филмова због увреде нанесене од стране управе фестивала забраном да се прикаже филм из народноослободилачке борбе у ком се појављује маршал Тито (Политика, 21. јул 1948). У чланку „Поздрав Петом конгресу Комунистичке партије Југославије“ наводи се да ће Пети конгрес најбоље одговорити на неоснованост свих клевета и неправичност критика упућених резолуцијом и да ће то бити највећа сатисфакција за „све наше комунисте који неће никад заборавити оно чему нас је научила наша Партија, да: као на свој ослонац и на свог заштитника, увек гледамо на Совјетски Савез, Свесавезну комунистичку партију (бољшевика) и њеног руководиоца великог Стаљина“ (Политика, 21. јул 1948, 1). Још две резолуције изражавају оданост Комунистичкој партији Југославије, али и Свесавезној комунистичкој партији и Стаљину; Резолуција Централног одбора Јединствених синдиката (Политика, 14. јул 1948, 3) и „Резолуција Претседништва Централног већа Народне омладине Југославије поводом резолуције Информационог бироа „О стању у Комунистичкој партији Југославије““ (Политика, 17. јул 1948, 3). Поред њих у великом броју су објављена различита поздравна писма и телеграми упућени ЦК КПЈ преко којих сам ЦК подилази Стаљину. И чланак поводом свечане академије у част годишњице народног устанка у Србији нашироко говори о прија-

тељству и заједничкој антифашистичкој борби између Југославије и СССР при чему се истичу „огромни успеси нарочито у првој половини 1948. године“ који ће дати народу „још веће снаге у борби за извршење Петогодишњег плана, у борби за изградњу социјализма, у борби против антидемократских, империјалистичких снага и ратних хушкача, у заједници са осталим антиимперијалистичким снагама света, на челу са Совјетским Савезом“ (Политика, 7. јул 1948, 1–2).

Први чланак у ком се оспорава Стаљинова непогрешивост написао је Милован Ђилас. Објављен је у партијском гласилу „Борба“ и то након што је на његово сопствено инсистирање Јосип Броз одустао од тога да се из чланка избаци критички део у ком се наводи Стаљиново име (Добривојевић, Милетић, 2004: 81–82). Временом, како се мења став и званична политика Тита и КПЈ према Стаљину и Коминформу, тако наслови и чланци у штампи добијају антисовјетски тон који до доношења друге резолуције константно расте. Популаризација СССР која је постојала након усвајања Прве резолуције се смањује до маја 1949. године да би се у јуну потпуно изгубила, док се с друге стране број Борбиних критички настројених чланака о Информационом бироу од марта исте године нагло повећава (Добривојевић et al., 2004: Графикон 2, 82).

2.2.2 Друга резолуција Информационог бироа – „Комунистичка партија у рукама убица и шпијуна“

Дневни лист „Борба“ је о новој „накарадној“ резолуцији, како се наводи у тексту, известио први пут тек 6. децембра 1949. године у чланку „Још једна резолуција Информационог бироа“, будући да су њени ступци у том периоду били посвећени 29. новембру, као Дану републике. „Ако је прва резолуција, бар по форми и терминологији, личила на некакав марксистички документ, друга резолуција више потсећа и по форми и по садржају, на пресуду неког преког суда.“ У чланку се даље наводи „Тога дана³, нама и читавом свету стављено је преко друге резолуције на знање да Југославија није више ни социјалистичка, ни демократска земља, него- напротив „држава антисовјетског фашистичког типа“⁴, заборавивши на све жртве, победе и битке против контрареволуције. Конференција је одржана за време седнице генералне скупштине Уједињених нација, на којој совјетске дипломате нису изнеле уверљиве аргументе за вођење антијугословенског процеса у Будимпешти. Резултати процеса нису били задовољавајући ни у редовима информбироовских партија, а сама непријатељска политика совјетске владе према Југославији испред међународне јавности „постала [је] врло провидна“ како се наводи у „Борби“, те је због тога било неопходно „неком крупном пропагандском бомбом“ помоћи совјетској дипломатији и сузбити колебање међу комунистичким партијама. Прва резолуција како преноси „Борба“ је за Информбиро драгоцен марксистичко-лењинистички уџбеник за политику партије у прелазном периоду из капитализма у социјализам, која критикује поједине чланове југословенске владе, док ова друга резолуција

³ Мисли се на 29. новембар.

нема таквих претензија, она само констатује фашизам у Југославији и врши коначну анатему. „Власт у Југославији налази се, у ствари, у рукама реакционарних и антинародних елемената... У централне и локалне органе увлаче се људи старих буржоаских странака, кулаци и други народној демократији непријатељски елементи“ наведено је у резолуцији. Правећи компарацију двеју резолуција, „Борба“ преноси поједине одребе и једне и друге, па тако прва резолуција позива чланове КПЈ на побуну против Централног комитета, притом изражавајући наду да ће „Комунистичка партија Југославије моћи да испуни овај часни задатак“, док њена наследница наводи „Комунистичка партија Југославије према свом садашњем саставу, пошто је пала у руке непријатеља народа, убица и шпијуна, изгубила је право да се назива Комунистичком партијом, јер је она уствари само апарат који извршава шпијунске задатке клике Тито–Ранковић–Ћилас“ чиме је стотине хиљада комуниста, Информбиро сматра да је борба против поменутих шпијуна и плаћеника међународни задатак свих комунистичких и радничких партија. У једном тренутку поставља се питање шта заправо значи покушај Совјетске владе да преко Информбироа озакони у међународном смислу проглашавање социјалистичке Југославије за фашистичку државу и на тај начин нахушка остале партије на „крсташки поход“, под паролом очувања мира. Одговор на то питање видљив је из даљих редова „Резултате московске противјугословенске иницијативе види читав свет: Балкан и Подунавље постали су поново попрште дубоких раздора. То је дело Информбироа и његове централе и та се истина не може прикрити никаквим клеветама против Југославије која је била и остаје искрени поборник мира и чији је допринос ствари мира баш данас, у оваквој ситуацији око њених граница, драгоцен.“ Влада ФНРЈ и ЦК КПЈ су након прве резолуције упорно инсистирали на томе да се спор са совјетским руководством реши путем директних разговора, док је југословенска штампа писала и даље благонаклоно у односу на совјетске власти, међутим, Свесавезна КП је управо путем Информбироа и „титоизма“ желела да избегне отворену дискусију, увлачећи у спор и остале комунистичке партије. „Информбиро је извршио нови атак на нашу социјалистичку домовину, на изградњу социјализма у нашој земљи, на нашу народну власт, на читаву нашу партију. ...Нове резолуције Информбироа⁴ у ствари значе даљи корак у подређивању радничких и демократских покрета и њиховом претварању у оруђе недемократске и немирољубиве спољне политике совјетске владе“ (Борба, 6. децембар 1949.).

2.3 Последице сукоба Тито–Стаљин

Сукоб Тито–Стаљин кулминирао је расколом између комунистичких партија у оквиру Коминформа, што је на спољнополитичком плану, с обзиром на државно- политичко уређење комунистичких земаља, заснованим на монопартијском систему, резултирало прекидом међудржавних односа. Првом су пре-

⁴ Мисли се и на „Одбрана мира и борба против ратних хушача“ и „О јединству радничког покрета“.

кинуте све активности око стварања Балканске федерације, а након усвајања Друге резолуције, идеја о савезној балканској држави инкриминише се као тешки злочин „издаје отаџбине“.

На унутрашњем плану у Федеративној Народној Републици Југославији, која је након оснивања била уређена по узору на совјетску државу, отпочиње се са реформама у намери да се реорганизује држава у складу са истинитим начелима социјализма. Ново друштвено-економско и политичко уређење Југославије и цео даљи период Титове владавине од стране стаљиниста пејоративно су названи титоизмом, кованицом која је први пут употребљена да означи идеологију засновану на искривљеним марксистичко-лењинистичким принципима и издаји Стаљинове комунистичке идеологије (стаљинизма).

2.3.1 „Монтирани процеси“ против стаљиниста и титоиста

У земљама Источног блока вођена је агресивна антијугословнска пропаганда све до Стаљинове смрти, када су се средином 1953. године јавиле тенденције ублажавања (Цветковић, 2012: 9). Осим медијског анатемисања свега југословенског, тзв. титоисти су прогањани (Јаковина, 2009: 93) и осуђивани у монтираним судским процесима. Укупно је процесуирано 275 лица у оквиру 41 поступка, од чега је њих 68 осуђено на смрт, а 207 на робију. Међутим, већи је број оних који су страдали без икакве судске одлуке (Цветковић, 2012: 10). Поменути Будимпештански и Софијски процес спадају у ред „монстроузних процеса каквима су се сматрали они против Ласла Рајка у Мађарској и Трајче Костова у Бугарској, који су имали за циљ клеветање Југославије“ (Цветковић, 2102: 10).

О антисовјетској пропаганди у Југославији већ је било речи, а такође, треба напоменути да ни ФНРЈ није била поштеђена судских поступака против политичких неистомишљеника и стаљиниста који су слати на Голи оток, затвор и радни логор, а о којима ондашња домаћа штампа не обавештава, што је и очекивано с обзиром да у тоталитарним државама не постоји слобода медија, који су оруђе у рукама партије, односно партијских вођа.

2.3.2 Однос са земљама народне демократије

Једна од последица шизме Тито–Стаљин, као што је поменуто, односи се на заоштравање односа са земљама народне демократије, након периода „изузетно добрих односа 1945–1948. године“ (Цветковић, 2102: 1). Током овог периода Југославија се највише зближила са социјалистичким земљама у комшилуку: Албанијом, Бугарском, Румунијом и Мађарском (Цветковић, 2012: 2). Са Албанијом је 1946. године потписан Уговор о пријатељству и узајамној помоћи којом се Југославија обавезала да брани независност Албаније, а потом и низ привредних споразума који су се односили на укидање царинских баријера у међусобној трговинској размени, усаглашавање привредних планова и изједначавање валута. Када је реч о пријатељским односима са Бугарском већ су поменути преговори поводом формирања Балканске федерације, а и са њом је

Југославија, као и са Румунијом и Мађарском, базирајући се на закљученом споразуму са Совјетским Савезом, закључила Уговор о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи 1947. године. Овакав један регионални систем безбедности (Петрановић, 1988: 192) могао је бити корак ка формирању балканске савезне државе.

Међудржавни споразум о сарадњи са Совјетским Савезом престао је да важи отказом од стране совјетских власти након говора Едварда Кардеља пред Генералном скупштином ОУН, када је интернационализован сукоб Тито–Стаљин и када је предочено да спор превазилази границе идеолошког размимоилажења. Исту правну судбину имале су и међудржавне конвенције Југославије са осталим социјалистичким земљама, које су их једнострано раскинуле. Наредних година ФНРЈ је изабрана за несталног члана Савета безбедности УН, а осим тога, против влада Својетског Савеза, Албаније, Румуније, Мађарске, Бугарске, Чехословачке и Пољске је поднела међудржавну представку због непријатељских поступања (Цветковић, 2012: 5).

Резолуције ИБ су биле основ за прекид сваке сарадње и за установљавање стања политичке, саобраћајне, економске и војне блокаде ФНРЈ (Цветковић, 2012: 3) будући да је у предвечерје доношења резолуције „Комунистичка партија у рукама убица и шпијуна“ отказано 46 међудржавних уговора (Цветковић, 2012: 5). Такође је од стране земаља народне демократије дошло до повлачења сопствених дипломатских мисија из ФНРЈ и пратње и прогањања југословенских представника, који су оптуживани за шпијунажу и провокације (Цветковић, 2012: 6). Економска блокада значила је прекид економске размене и негативне економске последице за Југославију. Због тога, а и ради добијања политичке и војне подршке, Тито се окреће земљама Западног блока. ФНРЈ је са Западом прво започела економску и војну сарадњу закључивањем међудржавних споразума, а потом и политичку која је резултирала потписивањем Балканског пакта 1953. године (Цветковић, 2012: 4).

2.3.3 Државне реформе

У првим годинама настанка ФНРЈ готово у свему се следио совјетски модел политичког и правног система (Реговић, 2007: 37). До 1948. године и избијања Коминформовског конфликта, следећи Стаљинов пример, домаће власти су покушале да изврше колективизацију и индустријализацију ФНРЈ, а развој тешке индустрије је до тада убрзано напредовао (Добривојевић, 2009: 104). Након разлаза Тито–Стаљин, југословенски челници још су одлучнији да спроведу реформе политичког и правног система ФНРЈ, нарочито оних области које су биле уређене по угледу на совјетски модел (Илић, 2007: 189). КПЈ је одабрала „југословенски пут у социјализам“, тј. „радничко самоуправљање“, које ће убудуће представљати основни принцип организације јавног живота у Југославији, а које је прокламовано Уставним законом из 1953. године (Свирчевић, 2011: 147). Реорганизација се осим у увођењу самоуправљања састојала и установљавању друштвене својине, која је особена за југословенски правни

систем, а такође су и отпочети процеси деетатизације и децентрализације федерације (Кандић, 2012: 124). Децентрализација је отпочета убрзо након прве резолуције преношењем државних овлашћења на републичке органе, док је преношење привредних овлашћења на радне колективе значило деетатизацију (Кутлешић, 1984: 104–105).

3. Закључак

Питање узрока и последица раскола Москва–Београд јесте прилично комплексно, а субјективизирање, као и могућност искривљеног предствљања чињеница од стране домаће штампе додатно компликује утврђивање, што би се правничким језиком рекло, материјалне истине. Такође, ни историчари, као ни правници, који се баве истраживањима прошлости, државе и права кроз историју, не смеју преузети улогу судија који ће априори прогласити кривим или ослободити кривице једну или другу страну, односно носиоце државне власти у Федеративној Народној Републици Југославији и Совјетском Савезу Социјалистичких Република, а да претходно не допусти странама да изнесу своју одбрану. Због тога што начело *audiatur et altera pars* није остварено, аутор не сме „донети пресуду“. Мишљења су и даље подељена, тако да, док поједини аутори истичу да је Југославија кренула правим путем, другачијим од Стаљиновог, што је и наведено у неким совјетским писмима пре саме резолуције (Реговић, 2007: 35), други пак сматрају да није постојао „југословенски пут у социјализам“ јер је „Тито рекао не Стаљину али не и стаљинизму“ и да је „у многим аспектима југословенски социјализам опонашао совјетски стаљинизам (Драгишић, 2015: 155–156)“. Исто тако, на основу претходно изнесеног у раду могло би се закључити да је главни кривац СССР, међутим, има и супротних тврдњи – да је сам Броз испровоцирао политички сукоб са СССР (Диклић, 2014: 239).

Литература

- Арент, Х. (1998). *Извори тоталитаризма*, Београд: Феминистичка издавачка кућа.
- Цветковић Љ. Владимир, (2012). *Југословенска политика према земљама народне демократије у суседству 1953–1958. године*, Београд: Филозофски факултет.
- Чоловић, В. (2011). „Међународноправни континуитет на територији Југославије у периоду од 1941. до 1945. године и након Другог светског рата“, *20 година од разбијања СФРЈ*- Институт за упоредно право, Београд, 227–252.
- Диклић, М. (2014). Јосип Броз, КПЈ и реконституција Југославије, *Култура полиса*, год. XI, бр. 25. 231–246.
- Добривојевић, И. Милетић, А. (2004). Прилог изучавању перцепције совјетске стварности у југословенским медијима (1945–55), *Токови историје- часопис Института за новију историју Србије*, 1–2. 75–90.

- Добривојевић, И. (2009). „Сви у фабрике“! Инстант индустријализација у Југославији 1945-1955“, *Историја 20. века – часопис Института за савремену историју у Београду* XXVII бр. 2. 103–114.
- Драгишић, О. (2015). Перцепција Истока, Запада и самоперцепција у југословенској штампи 1948–1949. године, *Токови историје- часопис Института за новију историју Србије*, 2. 155–174.
- Билас, М. (1986). *Сусрети са Стаљином*, Лондон: Наша реч.
- Хорват, Б. (1989). *Косовско питање*, Загреб: Плава библиотека- Глобус.
- Илић, Г. (2007). „Стварање, организација и функционисање кривичног правосуђа у Србији од 1945. до 1957. године“, Ниш: Правни факултет у Нишу.
- Jakovina, T. (2009). „Značenje rezolucije Ib-a 1948. za svijet i Jugoslaviju“, *1948. povijesni razlaz sa staljinističkim totalitarizmom? – Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske- Znanstveno vijeće- svezak 2*, Zagreb, 137–161.
- Кандић, Т. (2012). „Судска власт у уставном и законодавном развоју Републике Србије“, Београд : Правни факултет у Београду.
- Кутлешкић, В. (1984). „Расподела законодавне надлежности између федерације и федеративних јединица у развоју југословенског федерализма“, Београд : Правни факултет у Београду.
- Niebuhr, R. (2008). „*The Search for a Communist Legitimacy: Tito's Yugoslavia*“, Boston : Boston College- The Graduate School of Arts and Sciences- Department of History. <https://dlib.bc.edu/islandora/object/bc-ir:101358/datastream/PDF/view>
- Perović, J. (2007). The Tito–Stalin split: a reassessment in light of new evidence, Posted at the Zurich Open Repository and Archive, University of Zurich ZORA URL:<http://doi.org/10.5167/uzh-62735>
- Originally published at: *Journal of Cold War Studies*, 9(2), 32–63.http://www.zora.uzh.ch/62735/1/Perovic_Tito.pdf
- Петрановић, Б. (1988). *Историја Југославије књига III; Социјалистичка Југославија 1945–1988*, Београд: Нолит.
- Петровић, М. Прица, М. (2013). „Увод у велике правне системе“, Ниш: Свен Ниш Самоизд.
- Свирчевић, М. (2011). „Апорија Устава из 1974. године“, *20 година од разбијања СФРЈ – Институт за упоредно право*, Београд, 145–158.
- Тошић Малашевић, Н. (2016). Југославија и Информбиро- узроци и почетак сукоба, Искуства и поуке из прошлости- Војно дело 3. 302–321.
- За чврст мир, за народну демократију, Гласило Информбироа.
- Дневни лист „Политика“ из 1948. године.
- Дневни лист „Борба“, из 1949. године.

“THE YUGOSLAV COMMUNIST PARTY IN THE HANDS OF MURDERERS AND SPIES”- THE CAUSES AND THE EFFECTS OF TITO-STALIN SCHISM

Abstract: „The Yugoslav Communist Party in the Hands of Murderers and Spies” is the title that refers to the Resolution of Information Bureau of the Communist and Workers’ Parties, adopted by the conference held in Bucharest in 1949 and which was used as an act for excluding Yugoslav Communist party from the organization. The Causes of Tito-Stalin quarrel, causes of passing this Stalin’s instrument against realization of Balkan federation, as well as side effects such as cessation of relations between Eastern bloc states and Tito’s turning to Western bloc, reforms in Yugoslavia, political arrests of Stalinists and labor camp for political opponents on Goli otok will be considered among other things.

Key words: Informbiro, Communism, Reforms, Balkan federation, Stalinists.

ПОСЛЕДСТВИЯ ПРОЦЕССА ПАДЕНИЯ РЕДУЦИРОВАННЫХ Ъ И Ь В РУССКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ: ОПЫТ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА

Аннотация: Тема нашего доклада посвящена процессу падения редуцированных гласных в сербском и русском языках. Целью работы является выявление общих и отличительных черт процесса их утраты в обоих языках. В результате падения редуцированных фонетическая система обоих языков претерпела существенные изменения. Таким образом, процесс падения редуцированных привел к коренной перестройке фонетической системы славянских языков и вызвал целый ряд морфологических явлений.

Ключевые слова: Редуцированные гласные, фонетические изменения, морфологические изменения, сербский язык, русский язык

Падение редуцированных гласных – один из самых значительных фонетических процессов, ставший причиной существенных изменений не только в фонетике, но и в морфологии всех славянских языков. Целью нашей работы является анализ особенностей развития редуцированных гласных в русском и сербском языках, а также выявление общих и отличительных черт процесса их утраты в обоих языках. В работе используется сопоставительный метод исследования.

Редуцированные Ъ и Ь были унаследованы всеми славянскими языками из общеславянской эпохи и долгое время сохранялись в них. Это гласные среднего (или верхне-среднего, по мнению Н.И. Букатевица, С.А. Савицкой и др.) подъема: Ъ («ер») – гласный непереднего ряда, лабиализованный, а Ь («ерь») – гласный переднего ряда, нелабиализованный. Редуцированные Ъ и Ь были звуками неполного образования, сверхкраткими, неясными и непостоянными по звучанию. В лингвистической литературе их называют редуцированными, сверхкраткими или глухими (серб. *полугласи*). Эти гласные восходят к индоевропейским кратким звукам – **ǵ* и **i* (например, **sǵr̥nos* > *сънь* и **mǵla* > *мъгла*).

У гласных Ъ и Ь различались сильная и слабая позиция. Слабыми были позиции на конце слова, перед слогом с гласным полного образования (*мъногъ*) и перед слогом с сильным редуцированным (*жъньць*). В сильной позиции Ъ и Ь были под ударением (*сънь*) и перед слогом со слабым редуцированным (*отъць*).

¹ jelenashargi@gmail.com

Различное положение этих звуков определило их дальнейшую судьбу. Во всех славянских языках слабые редуцированные были утрачены, а сильные перешли в гласные полного образования, но разного качества. Этот процесс в науке принято называть падением редуцированных (серб. *чување и испадање полугласа*). Такая закономерность развития славянских редуцированных была выявлена чешским ученым А. Гавликом (1889 г.) и получила название «правило Гавлика» (серб. *Хавликово правило*). Однако правило Гавлика знает и многочисленные отклонения, имеющие как общеславянский характер, так и специфические для отдельных славянских языков.

Процесс падения редуцированных в некоторых диалектах древнерусского языка наметился уже в XI в., но широкое отражение получил в памятниках второй половины XII в. – начала XIII в., а завершился к середине XIII в. В сербском языке этот процесс начался в X – XI вв., и к XI в. слабых редуцированных в нем уже не было.

Утрата слабых редуцированных проходила неодновременно в разных фонетических положениях. Редуцированные рано исчезли на конце слов, где они были всегда в слабой позиции. Однако они долго сохранялись на письме, т.к. указывали на границу слова (древние тексты писались слитно, без деления на слова), а позднее обозначали твердость / мягкость конечного согласного. Такую же судьбу в ранних памятниках имели и редуцированные в начальном предударном слоге. Их утрата в этом положении происходила прежде всего в тех случаях, когда редуцированный в слабой позиции не чередовался с сильным редуцированным в других формах того же слова: *мъногъ* > *многъ*. (*кѣнязь*, *мъногъ*, но ср. *съна* – *сънь*).

В сильной позиции редуцированные превратились в гласные полного образования. Однако качество этих «новых» гласных различается в славянских языках. Это различие во многом обусловлено тем, сохранилось или утратилось характерное для праславянского языка противопоставление Ъ и Ь как самостоятельных звуков.

В древнерусском языке Ъ обозначал звук, близкий к краткому [o], а Ь – звук, близкий к краткому [e], соответственно, в сильной позиции эти гласные постепенно стали произноситься как [o] и [e].

В отличие от русского в некоторых славянских языках, в том числе в сербском, редуцированные Ъ и Ь очень рано перестали различаться и совпали в одном звуке (Ср.: чеш. *лъжъ* > *lež*, *дѣнь* > *den*). В сербском языке оба редуцированных прояснились в звук [a]. Таким образом, *лъжъ* и *дѣнь* в сербском языке произносятся сегодня как *лаж* и *дан*.

В результате падения редуцированных фонетическая система обоих языков претерпела существенные изменения. Общими в этом процессе оказались следующие последствия. Прежде всего, изменилась слоговая структура слова и появились закрытые слоги (др.-рус. и ст.-сл. *но-жь* > рус. и серб. *нож*); расширился состав односложных слов (др.-рус. и ст.-сл. *къ-то* > рус. *кто*, серб. *ко*). При этом в связи с тем, что в сербском языке носителем слога может выступать и сонорный [r], после падения редуцированных односложными ста-

ли и слова типа *трн* («терн»), *крв* («кровь»), *црв* («червь»).

В результате утраты конечных Ъ и Ь в обоих языках появились нулевые флексии (рус. *стол_*, *дом_*; серб. *сто_*, *дом_*) (а в русском и нулевой суффикс в словах типа *умер_* < *умьрль*, *мог_* < *могль*), а также беглые гласные, ставшие впоследствии морфологическими средствами. В русском языке беглыми стали [o] и [e], а в сербском – только беглое [a], например, рус. *сон* – *сна* и серб. *сан* – *сна*; рус. *купец* – *купца* и серб. *купац* – *купца*; рус. *пес* – *пса* и серб. *пас* – *пса*. рус. *старец* – *старца* и серб. *старац* – *старца*.

Однако такие соответствия наблюдаются не всегда. Сравним рус. *день* и серб. *дан* (< *днь*). При склонении этого слова в русском языке отмечается беглое [e]: в ед.ч. – *дня*, *дню*, *днем*, *дне*, во мн.ч. – *дни* и т.д. В отличие от русского в сербском языке звук [a] проявляется во всех падежах: *дан*, *дана*, *дану*, *даном*, *дану*, *дани* и т.д. Отсутствие беглости гласного обнаруживается и в других словах: *лав* (< *львь*), *дажд* (устаревшая форма сербского слова *киша*) (< *дъждъ*), *мач* (< *мъчь*), *мах* (< *мъхъ*): ср. серб. *лав* – *лава*, *дажд* – *дажда*, *мач* – *мача* и т.п. [6, с. 468] Как можно заметить, в сербском языке звук [a], восходящий к славянским редуцированным, не утрачивается в односложных словах.

По словам А. Белича, «по законима нашег језика полугласник у отвореном слогу губи, а у затвореном задржава» («По законам нашего [сербского] языка редуцированный утрачивается в открытом слоге, а в закрытом сохраняется») (Belić, 1999). Развивая данное положение, П. Ивич пишет: «у знатном броју случајева остварује се принцип да именичка основа треба да има бар један слог», а также «елиминисана је двојна алтернација у парадигмама» («В большинстве случаев действует принцип, согласно которому основа существительного должна иметь больше одного слога», а также «устраняются двойные чередования в парадигме», или, другими словами, происходит выравнивание основы) (Ivić 1991).

Выравнивание основы характерно и для русского, и для сербского языков. Ср. рус. *шевец* (< *шьвьць*) – *шевица* вместо *шевца* (< *шьвьца*) и серб. *швац* – *шваца* (вместо *шавца*). Подобные отклонения являются типичными для всех славянских языков и объясняются законами аналогии. К числу таких отклонений можно отнести также рус. *доска* и серб. *даска* (< *дъска*), в которых основа выравнивается по косвенным падежам, серб. *данас* (< *дньсь*) под влиянием слова *дан* и т.д.

Другими причинами объясняется различие между рус. *лгать*, *лгу* и серб. *лагати*, *лажем*. Прояснение гласных в сербском языке обусловлено здесь действием двух условий: во-первых, положением редуцированного в первом слоге после сонорного перед шумным согласным, во-вторых, ударением – «секундарни («метонијски») акцент» (Ivić, 1991).

Примечательно в связи с этим появление так называемых «вторичных» редуцированных («секундарни полуглас») в словах, в которых исконно их не было. В русском языке такие гласные обнаруживаются в сочетаниях сонорного с шумным согласным типа *огонь* (< *огнь*), *ветер* (< *вьтръ*). В сербском языке явление «секундарног полугласа» распространяется шире, в том числе и на со-

четания *ск* и *зг*: *ветар*, *огањ*, *мртав* (< *мъртвъ*), *могао* (< *могль*), *јесам* (< *есъм*) и *восак* (< *воскъ*), *мозак* (< *мозгъ*).

В результате утраты слабых редуцированных возникли «новые» сочетания согласных, которые ранее были недопустимы, что вызвало, в свою очередь, различные процессы уподобления и расподобления звуков.

Отметим, что в отличие от русского языка, в котором ассимилятивные и диссимилятивные процессы отражаются прежде всего в произношении, в сербском языке они закрепились в орфографии, т.к. сербское правописание является фонетическим.

Рассмотрим примеры ассимиляции по глухости – звонкости в русском и сербском языках: ст.-слав. и др.-рус. *сватъба* > рус. *свадьба* [*свад`ба*], серб. *свадба*; ст.-слав. *тажько*, др.-рус. *тяжко* > рус. *тяжко* [*т`жайкъ*], серб. *тешко*, но *тежак*. В отличие от русского в сербском языке звук [д] не оглушается перед *с* и *ш*: серб. *одступање* – рус. *отступление* (в русском языке древний предлог-приставка *од* утратился), *градски* – рус. *городской* [*-цкој*], *подишемна капа* – рус. *подишемник* [*пАт-*] и т.д.

Ассимиляция по твердости – мягкости характерна только для русского языка, например: др.-рус. *тъмьныи* > *тёмный* (перед твердым [н] отвердел и [м]), *дъвь* > *две* [*д`в`е*]. Для сербского языка оппозиция твёрдость/мягкость является нерелеватной, т.к. в истории сербского консонантизма, в отличие от русского, произошло отверждение согласных, которые перед гласными переднего ряда были полумягкими.

В обоих языках наблюдаются и случаи полной ассимиляции в сочетаниях свистящих и шипящих, когда предыдущий звук полностью уподобляется последующему: др.-рус. *сѣшилъ* > рус. *сшил* [*ш:ыл*]; серб. *ишарати* («чиркать, марать бумагу, малевать что-либо»). В последнем примере отмечается, во-первых, уподобление по глухости (*з* > *с*), во-вторых, полная ассимиляция (*с* > *ш*) и упрощение (*шш* > *ш*): *изъшарати* > *изшарати* – *исшарати* – *ишшарати* – *ишарати*.

Процессы диссимиляции встречаются значительно реже в обоих языках. Расподобление согласных происходило в тех случаях, когда после падения редуцированных рядом оказались звуки, однородные по способу или месту образования: [*чт*], [*чн*], [*гк*], например, др.-рус. *что* > рус. *что* [*што*], др.-рус. *коньчьно* > рус. *конечно* [*кэн`ешнъ*], др.-рус. *мягъкыи* > рус. *мягкий* [*м`ахк`ий*]. В сербском языке аффриката [ч] сохранила только фрикативную компоненту: ст.-слав. *почътен* > серб. *поштен*, ст.-слав. *что* > серб. *што*, ст.-слав. *чьтити* > серб. *штити*).

Достаточно широко представлено в русском и сербском языках упрощение групп согласных: рус. *радостна* [*радъснъ*] и серб. *радосна* (< *радостьна*), рус. *праздник* [*праз`ник*] и серб. *празник* (< *праздъникъ*), рус. *жалостный* [*жалъснй*] и серб. *жалосна* (< *жалостьна*), рус. *росла* и серб. *расла* (*расти: раст-ао, раст-ла*) и т.д. Кроме того, в сербском языке упрощаются одинаковые согласные, например: ст.-слав. *безъзаконие* > *беззаконье* > *безаконье* (*зз* > *з*), ст.-слав. *одъделити* > *одделити* > *оделити* (*дд* > *д*), ст.-слав. *русьски* > *русски* >

руски (сс > с). Не происходит упрощения только в словах типа *најјачи* («самый сильный»), *најјаснији* («самый ясный»), *најјевтинији* («самый дешевый»), *поддијалекат*, *преддржавни*, *наддијалекатски*, поскольку это привело бы к утрате значений слов. В сербском языке упрощению подвергают также группы согласных *д*, *т* + *ц*, *ч*, *ђ*, *ћ*, *и* *џ*, в результате чего переднеязычные утрачиваются: *почетци* > *почеци* («истоки»), *писат* + *ћу* > *писаћу* и т.п.

Особого внимания заслуживают формы типа *нёс* – *несла*, *мог* – *могла*, *умер* – *умерла*, которым в сербском языке соответствуют *носио* – *носила*, *могао* – *могла*, *умро* – *умрла*. Данные формы являются по происхождению причастиями, входившими в состав сложных прошедших времен (перфекта и плюсквамперфекта). В русском языке при образовании причастий мужского рода единственного числа отмечается упрощение согласных (*нес* < *несль*, *мог* < *могль* и т.п.). В сербском языке конечный [л] (<ль) после гласных был неслоговым, и в большинстве диалектов в конце XIV века он вокализировался в [о] (звук [л] был лабиовеляризованным): ст.-слав. *далъ* > *дао*, ст.-слав. *чуль* > *чуо*, ст.-слав. *молиль* > *молио*; ст.-слав. *соль* > *соо* > *со*, ст.-слав. *воль* > *воо* > *во*.

Неслововым [л] был и на конце слога, поэтому случаи его перехода в [о] отмечаются и в середине слова: ст.-слав. *дълъба* > *деоба* («раздел»). В современном сербском языке чередование [л] // [о] является морфологическим средством словоизменения: *читалац* – *читаоца*, *жетелац* – *жетеоца*. Согласный [л] сохранился в конце слов, пришедших в язык после XV века: *генерал*, *ждрал*, *бокал*, *вал*.

Особую судьбу в русском и сербском имеют редуцированные в сочетаниях с плавными *р* и *л* в корне слова между согласными. Было два типа таких сочетаний: 1) редуцированные перед плавными (ър, ьр, ъл, ъл) и 2) редуцированные после плавных (ръ, рь, ль, ль). В праславянском языке в первом типе сочетаний сонорные были слоговыми, во втором типе носителями слога были редуцированные.

В русском языке слоговость плавных не удержалась, редуцированные всегда вели себя как сильные и прояснились в гласные полного образования: *гърло* > *горло*, *върхъ* > *верх*, *дългъ* > *долг*, *вълкъ* > *волк*; *кръвавъ* > *кровавый*, *кръсть* > *крест*, *гълтати* > *глотать*, *слъза* > *слеза*.

В сербском языке как в сочетаниях типа ър, ьр, так и в сочетаниях типа рь, рь развился слоговой [р]: *грло*, *врх*, *крв*, *крст*, а на месте слогового [л] (*! > lu > oi*) развился гласный [у]: *дългъ* > *дугъ* > *дуг*, *вълкъ* > *вукъ* > *вук*. Слоговое [л] сохранилось в тимочком и чакавском диалектах: *влк*, *длг*, *жлт*, *слнце*. Сочетание [лу] отмечается в призренском и южноморавском диалектах: *слунце*, *длуг*, *слуба*.

Таким образом, процесс падения редуцированных привел к коренной перестройке фонетической системы славянских языков и вызвал к жизни целый ряд морфологических явлений. Различные рефлекссы, а также условия и закономерности прояснения и утраты редуцированных, «затемнение» первоначального облика слов запустили механизмы, приведшие в итоге к существенному расхождению языков.

Литература и извори

- Belić A.. Istorija srpskog jezika. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999.
- Bošković R. Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika. Nikšić: NIP «Univerzitetna riječ», 1990.
- Букатевић Н.И., Савицкаја С.А., Усачева Л.Ј. Историческа граматица руског језика. Киев: Вища школа, 1974.
- Иванов В.В. Историческа граматица руског језика. Москва: Просвешение, 1990.
- Ivić P. Izabrani ogledi II iz istorije srpskohrvatskog jezika. Niš: Prosveta, 1991.
- Ivić P. Pregled istorije srpskog jezika, tom VIII. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1998.
- Мароевић Р. Русска граматица: Сопоставителна граматица руског и сербског језика са историческим коментарима. I – II. Москва–Белград, 2001.
- Nikolić S. Staroslovenski jezik I. Beograd: IRO «Naučna knjiga», 1987.
- Попова Т.П. Сербскохорватски језик. Москва: Высшая школа, 1986.
- Stojančić Ž., Popović Lj. Gramatika srpskog jezika. Beograd: Zavod za udžbenike, 2012.
- Јнович Е.И., Квачек В.Е., Супрун-Белевич Л.Р. Историческа граматица руског језика. Минск: БГУ, 2004.

ПОСЛЕДИЦЕ ПРОЦЕСА ИСПАДАЊА И ЧУВАЊА ПОЛУГЛАСНИКА Ћ И Ђ У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Сажетак: Тема нашег реферата посвећена је процесу испадања и чувања полугласника у српском и руском језику. Циљ рада је манифестација заједничких црта и оних које се разликују у овом процесу у оба језика. Као резултат испадања полугласника фонетски систем оба језика претрпео је суштинске промене. Можемо закључити да је процес испадања и чувања полугласника довео до радикалне реформе фонетског система и изазвао цели ред промена морфолошких појава.

Кључне речи: полугласници, фонетске промене, морфолошке промене, српски језик, руски језик

Јована Голубовић¹*Универзитет у Нишу, Филозофски факултет***Стефан Здравковић²***Универзитет у Нишу, Филозофски факултет*

Izvorni naučni rad

УДК 811.133.1'373.7

811.163.41'373.7

ФРАНЦУСКИ ФРАЗЕМИ С ЛЕКСЕМОМ *POULE* (КОКОШКА) И ЊИХОВИ СРПСКИ ЕКВИВАЛЕНТИ

Сажетак: У раду се, методом контрастивне анализе, истражују француски фраземи с лексемом *POULE* (кокошка) и њихови српски еквиваленти с циљем да се покажу све сличности и разлике које се јављају на лексичко-семантичком плану. На основу теоријских постулата когнитивне лингвистике и појмовне метафоре сагледавамо начине концептуализације конкретних и апстрактних домена помоћу изворног домена *POULE* (кокошка) у француском језику у поређењу са српским. Анализирани фраземи разврстани су у следеће групе: фраземи исте или сличне лексичко-семантичке структуре, фраземи различите лексичке, а исте семантичке структуре, и фраземи који немају свој еквивалент у српском језику. У оквиру наведених група фраземи су класификовани у следеће обрасце: људи су животиње, ситуације су животиње, ствари су животиње, ПРОБЛЕМИ/ПОТЕШКОБЕ СУ ЖИВОТИЊЕ.

Кључне речи: кокошка, фразеологија, појмовна метафора, француски језик, српски језик.

Увод

Фраземи, као основне јединице фразеологије, служе као извор за реконструкцију језичке слике света и углавном су засновани на човековом основном поимању ствари и појава. Стога је живи свет који одвајкада окружује човека имао великог утицаја на формирање, развој и богаћење културе и језика, односно на стварање разноврсних језичких слика инспирисаних фасцинацијом човека пред природом, што показује Ковечеш (Kövecses, 2002) у свом раду *Metaphor – A Practical Introduction*. Он наводи да су најчешће коришћени изворни домени следећи: људско тело, здравље и болест, животиње, биљке, зграде, алатке, новац итд. (Kövecses 2002: 15–25). Како Снежана Самарџија наводи: „улога коју су животиње и биљке имале током развојних етапа цивилизације неминовно се мењала. Представници одређене животињске врсте постајали

¹ jovanagolubovic@yahoo.com

² stefan.zd3@gmail.com

су алегоријске одреднице људских нарави и односа“ (Samardžija 2002: 11). С обзиром на то да домаће животиње живе у непосредној човековој близини, оне су постале подлога за различита метафоричка пресликавања кроз фраземе.

Метафора се дефинише у оквиру когнитивне лингвистике као разумевање једног појмовног домена кроз други појмовни домен, а да би се она остварила неопходно је да постоји сличност или корелација између та два појмовна домена (Lakoff & Johnson 1980: 5). Метафора није само ствар језика, већ и мишљења, а да би се њена припадност мишљењу истакла уведен је термин *појмовна метафора*. Како Кликовац наводи, она „се одсликава у језику у разним *метафоричким изразима*, због чега је проучавање тих израза један од најбољих начина [...] да се реконструише одговарајућа појмовна метафора“ (Klikovac 2004: 11).

Душка Кликовац механизам метафоре види у „пресликавању структуре једног појма (или појмовног домена) који је обично чулно сазнатљив и добро познат, на други домен. Домен који „позајмљује“ своју структуру назива се *изворни*, а онај који се на основу њега разумева назива се *циљни*“ (Klikovac 2004: 11–12). Изворни домен увек полази од конкретних појмова и слика који кроз појмовну метафору представљају апстрактне појмове, односно слике. Метафоричко пресликавање карактеристика једног апстрактног појма кроз други, конкретни, у језику се остварује кроз употребу фразема.

Јовановић истиче да је фразеологија наука која се бави изучавањем комбиновања речи различитих нивоа устаљености. Те комбинације добијају вредност лексема и синтагми које се аутоматски понављају у сличним говорним ситуацијама³ (Jovanović 2013: 404–405). По дефиницији Абдулаха Мушовића фразеолошка јединица је „устаљена по свом саставу двокомпонентна или вишекомпонентна експресивна семантичка јединица која се репродукује у процесу говора с потпуно или делимично трансформисаним значењем компонената, а која у реченици функционише као њен члан“ (Mušović 2002: 4).

Предмет нашег истраживања јесу француски фраземи с лексемом *POULE* (КОКОШКА) и њихови српски еквиваленти. Методом контрастивне анализе истражујемо фраземе са циљем да се покажу све сличности и разлике које се јављају како на лексичком, тако и на семантичком плану. Полазећи од теоријских постулата когнитивне лингвистике и појмовне метафоре сагледавамо начине концептуализације конкретних и апстрактних домена у фраземима помоћу изворног домена *POULE* (КОКОШКА) у француском језику у поређењу са српским.

³ Разноврсна је терминологија коју користе лингвисти како би означили основне појмове у фразеологији, а међу њима најраспрострањенији је термин *unité phraséologique* – *фразеолошка јединица*. Јовановић наводи да се поред овог термина „у француском и српском језику, за фразеологизме користе различити термини: *tours, trournures* – обрти, *expressions* – изрази, *locutions, locutions toutes faites* – устаљени изрази, *idiomes* – идиоми, *expressions idiomatiques* – идиоматски изрази. У новије време они се чешће називају *expressions phraséologiques* – фразеолошки изрази, *phraséologismes* – фразеологизми, односно *syntagmes phraséologiques* – фразеолошке синтагме или једноставно *phrasèmes* – фраземи“ (Jovanović 2013: 404–405).

Ми ћемо се у нашем раду служити термином *фразем*.

2. Символика лексема *POULE*/КОКОШКА у француској и српској култури

У француском језику лексема *poule* води порекло од латинске речи *pullus* која значи младунче животиње (TLFi, 2005), а у фигуративном значењу представља још и девојку лаког морала (што је синоним речи *cocotte*): ...*les poules de luxe [...] croisent dans les parages du Congrès*. Друго фигуративно значење јесте љубавница: *Tiens, petit salaud, ça t'apprendra à embrasser les poules des autres*. Насупрот овом фигуративном значењу, супстантив *POULE* се употребљава за изражавање нежности мушкарца према жени: *Oh ça, nous sommes parfaitement seuls; ne me cachez rien, ma petite poule* (Vigerie 2004: 138).

У српском језику лексема женског рода *кòкòши* према Речнику Матице српске има два основна значења. У множини представља назив птице из породице Gallidae, односно за род Gallus из те породице, док у једнини означава птицу из те породице, односно рода. Друго значење ове речи јесте домаћа припитомљена врста Gallus domesticus из породице Gallidae која се гаји ради меса и јаја, односно женка те врсте (RMS 2007: 551). Речник Матице српске као једно од метафоричких значења речи *кокошка* наводи пејоративно које се односи на глупу женску особу. – *Лаже као кучка... А ви му, кокошке, поверовале!* (RMS 1967: 776). Како наводи Скок у *Етимологијском рјечнику хрватскога или српског језика*, у варијанти *кòкòшка/кòкошка* завршетак –*ка* се не осећа као деминутивни суфикс. Тај додатак је настао из потребе да се тачније изрази моција, тј. женски род именице, будући да је у јужнословенском језику реч *кокош* означавала и петла. Сâм прасловенски супстантив *кокош*, односно *кокот*, ономатопејског је порекла, као и многи глаголи из ове породице речи: *кокотати, кокатати, кокоћати, кокодакати* (Skok 1972: 121).

У свести многих народа Европе преовладава слика „глупе кокошке“. Оне значе „екстравертовано колективно, сиромашно духом... [те] често западају у безразложну панику, попут збрканих мисли блесавих људи...“ (Biderman 2004: 162). Стога, ментална ограниченост и слаба интелектуална способност, у фигуративном смислу, произлазе из дате симболике кокошке што показују следећи примери у *Фразеолошком речнику српског језика*: *бити кокошје (начје, пилеће, плитке) памети* – бити умно ограничен, бити неспособан за нормално логичко закључивање; *имати птичји (пилећи, кокошји, сврачји) мозак* – бити приглуп, интелектуално ограничен, слабих интелектуалних способности (Otašević 2012: 425).

3. Корпус

Наше истраживање базира се на корпусу који чине репрезентативни фразеолошки речници. За француске фраземе коришћени су следећи речници: *Dictionnaire des expressions et locutions* (Rey & Chantreau, 2006), *Dictionnaire des expressions et locutions traditionnelles* (Rat, 2007), *Les 1001 expressions préférées*

des Français (Planelles, 2014), као и збирка фразема и пословица са животињама *Quand on parle du loup... – Les animaux dans les expressions de la langue française* (Vigerie, 2004).

Корпус из кога су ексцерпирани српски фраземи чине речници: *Српско-француски речник идиома и изрека* (Milosavljević, 2008), *Француско-српскохрватски фразеолошки речник са пословицама* (Drašković, 1990), *Фразеолошки речник српског језика* (Otašević, 2012) и *Фразеолошки рјечник хрватскога или српског језика* (Matešić, 1982).

На основу ексцерпиране грађе из наведених извора, анализирано је двадесет седам француских фразема са лексемом *POULE*, од којих је пет фразема исте или сличне лексичко-семантичке структуре, седам фразема различите лексичке, а исте семантичке структуре, док је петнаест фразема у групи оних који немају свој еквивалент у српском језику.

У нашем истраживању чији је циљ контрастирање два језика, француског и српског, а тиме и проналажење еквивалентних облика, ослањали смо се на два критеријума: лексички и семантички. Извршена је следећа подела коју наводи Јовановић: „ако су српски фраземи истог лексичког састава и истог значења онда се они сматрају потпуним еквивалентима. Уколико српски фраземи нису истог лексичког састава, а имају исто значење реч је о делимичној еквиваленцији. Ако српски фраземи немају ни формалног ни значењског еквивалента реч је о нултој еквиваленцији“ (Jovanović 2014: 490).

4. Фраземи исте или сличне лексичко-семантичке структуре

4.1. Образац људи су животиње

Овој групи припадају четири фразема из анализираног корпуса који су из различитих концептуалних домена. Фразем *se coucher avec/ comme les poules*⁴ – *с кокошкама лећи, с петловима устати / легати с кокошкама* односи се на домен карактера, односно навику човека да иде рано на спавање. Ситуација случајног успеха метафорички је приказана у фразему *la poule aveugle trouve pourtant le grain* и његовом еквиваленту у српском језику *и ћорава кока нађе зрно*⁵. Домену физичког изгледа односно телесних карактеристика припада француски фразем *bouche en cul de poule* и њему одговара српски фразем *уста као кокошиње дупе (кокошиња гузица)*, што осликава мала уста танких усана. Особу која је покуњена и утучена савршено репрезентује метафоричка слика *покисле кокошке – poule mouillée*.

⁴ Вижри наводи и варијанту: *se lever avec, comme les poules* (Vigerie 2004: 140).

⁵ У *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске постоји и варијанта: *и ћорава кокош које зрно нађе* (RMS 1967: 776). *Фразеолошки речник српског језика* наводи још као *слепа кока (на) зрно* (Otašević 2012: 425).

4.2. Образац ПРОБЛЕМИ/ПОТЕШКОЋЕ СУ ЖИВОТИЊЕ

Овај образац броји само један фразем на француском језику *tuer la poule aux œufs d'or* коме одговара српски фразем *заклати гуску која носи златна јаја*⁶ са значењем потрошити главницу.

5. Фраземи различите лексичке, а исте семантичке структуре

5.1. Образац људи су животиње

Када је реч о француским фраземима различите лексичке, а исте семантичке структуре највећи број припада овом обрасцу. Они се односе најпре на срећног човека коме све иде од руке: *être le fils de la poule blanche* (= бити син беле кокошке)⁷. У српском језику овај фразем манифестује се у виду пословице, где је лексема *POULE* представљена мушким родом исте именице: *ко се срећан роди, њему и петлови јаја носе*. Фразем *saquet bon bec, [la poule à ta tante]* (= кокодакање о кокошки моје тетке) односи се на склоност човека ка непрекидном причању и брбљању. Српски језик поседује у потпуности различит фразем на лексичком плану: *меље као празна воденица*. Француски фразем *plumer la poule sans la faire crier* (= очерупати кокошку, а да се она не огласи) не поседује адекватан српски еквивалент ни на лексичком, ни на семантичком плану. Међутим, његова варијанта *une poule à plumer* (= кокошка за черупање) на семантичком плану слаже се са српским фраземом *крава музара* којим се метафорички осликава особа коју експлоатишу, а чега она није свесна. *Une poule noire pond un œuf blanc*⁸(= црна кокош бело јаје носи) представља још један фразем у којем је француској лексеми *POULE* на семантичком плану одговара лексема *КРАВА*. Овај фразем проналази свој еквивалент у српској пословици *ако је и црна крава, бело млеко даје*, а њиме описујемо чињеницу да о делима људи не треба судити по њиховом изгледу. Последњи пар фразема који припада овој групи је *un jocrisse qui mène les poules pisser/ mener les poules pisser*⁹ (= шмокљан који води кокошке на уринирање/ водити кокошке на уринирање) чији су српски еквиваленти на семантичком плану *мусти јарца у решето/ пресипати из шупљег у празно*. Будући да су кокоши слободне да своје

⁶ Према познатој француској легенди коју је Лафонтен (La Fontaine) претворио у кратку басну и која као назив носи фразем *tuer la poule aux œufs d'or* један сељак имао је у свом кокошарнику једну кокош која је свакога дана носила златно јаје. Наиван сељак је мислио да ће отворивши животињу доћи до самог извора злата, али убивши кокош изгубио је стални извор прихода. Басна се завршава поуком: „on perd tout à vouloir trop gagner“ (= Желећи да добијемо много губимо све) (Guillemard 2007: 319–320).

⁷ Знак = у нашем раду представља дослован превод француских фразема.

⁸ Други фразем који Милосављевић наводи као еквивалент српском фразему *ако је и црна крава, бело млеко даје* је: *noire géline pond blanc œuf* (Milosavljević 2008: 118).

⁹ Вижри наводи и варијанту: *un tête-poule* (Vigerie 2004: 140).

физиолошке потребе обављају било где у кокошињцу ова радња је непотребна. Бесмисленост радње наглашена је и чињеницом да због своје физиономије оне немају потребу за уринирањем. Стога, оба фразема односе се на особу која обавља безначајне, бесциљне и испразне послове.

5.2. Образац СИТУАЦИЈЕ СУ ЖИВОТИЊЕ

Ову групу сачињавају два фразема. Првим се представља немогућа, неостварива ситуација: *quand les poules auront des dents*¹⁰/*quand les poules porteront les œufs au marché* (= када кокоши буду имале зубе/ када кокоши буду носиле јаја на пијацу) што одговара српском фразему *кад на врби роди грозђе*. Други француски фразем *vouloir garder les poules de monsieur le curé* (= желети попове кокоши) се лексички у потпуности разликује од његовог српског семантичког еквивалента: *бити/стајати једном ногом у гробу*.

6. Фраземи који немају свој еквивалент у српском језику

6.1. Образац људи су животиње

Групи фразема који немају свој еквивалент у српском језику припада највећи део анализираних фразема. Већина фразема који припадају обрасцу људи су животиње односе се на домен људског карактера. Углавном је реч о негативним људским особинама. Тако је кукавичлук метафорички представљен фраземом *un cœur de poule* (= кокошје срце), недостатак снаге и виспренности фраземом *poule laitée* (= кокош која је престала носити јаја), издаја фраземом *vendre la poule au renard* (= продати кокошку лисцу), а џепарош фраземом *voleur de poules* (= крадљивац кокошака). Фразем *être comme une poule qui a trouvé un couteau* проистекао је из кокошје радозналости, те честе зачуђености сасвим обичним појавама. Из тог разлога овај фразем носи значење: бити зачуђен, изненађен.¹¹ С друге стране, кокошка може бити симбол брижне мајке израженим кроз фразем *mère poule* (= мајка кокошка).¹² Поред домена карактера фраземи нулте еквиваленције из овога обрасца могу се односити и на физички изглед. Ту спада фразем *frisé comme une poule mouillée* (= имати фризуру као покисла кокошка) са значењем имати зализану косу, као и фразем *avoir la chair de poule/ chair de poule* (= имати кокошју кожу) који је мотивисан сличношћу најжемене људске коже са кокошјом кожом, те је његово значење најезити се од хладноће или страха.

¹⁰ Још један од облика овог фразема је: *quand les poules pisseront* (Vigerie 2004: 141).

¹¹ Још неке од варијанти фразема са овим значењем су: *embarrassé comme une poule qui a couvé un canard des œufs de canel empêché, empêtré comme une poule qui n'a qu'un poussin, comme une poule à trois poussins* (Vigerie 2004: 140).

¹² Према Бидерману „кокошка представља праслику мајчинског бића“ док је квочка „симбол заштитничке љубави према слабима [...]“ (Biderman 2004: 162).

6.2. Образац СИТУАЦИЈЕ СУ ЖИВОТИЊЕ

Овај образац броји два фразема. Први фразем, *une poule n'y retrouverait pas ses poussins*,¹³ означава неред представљен сликом кокошке која не успева да пронађе своје пилиће. Метафоричка представа кукавичлука кроз лексему *POULE* изражена је у фразему *faire la poule* са значењем спасити се.

6.3. Образац СТВАРИ СУ ЖИВОТИЊЕ

У оквиру обрасца СТВАРИ СУ ЖИВОТИЊЕ издвајају се три фразема чија су заједничка семантичка обележја новац и материјална корист. За припаднике француске језичке заједнице представа похлепе и жеље за присвајањем материјалних добара изражена је кроз фразем *vouloir la poule et les poussins* (= желети кокошку и пилиће). Како је кокош симбол извора добара и богатства, у француском језику постоји фразем *faire pondre la poule* (= натерати кокошку да носи јаја) којим се изражава профитирање и зарада новца и фразем *mettre/rouvoir mettre la poule au pot* (= ставити/ моћи ставити кокошку у лонац) којим се изражава материјална обезбеђеност тј. поседовање довољно средстава за живот.¹⁴

Фразем *cage à poules* показује да је не само лексема *POULE* мотивисала настанак многобројних фразема, него и животни простор ове животиње. Стога, због сличности по величини и најчешће великог броја кавеза за кокоши на малом простору и грађевине које поседују многобројне мале стамбене јединице, настао је овај фразем. У француској култури лексема *POULE* мотивисала је и настанак фразема *lait de poule* који представља врсту пића.¹⁵

7. Закључак

На основу анализе фразема из наведеног корпуса дошли смо до закључка да највећи број фразема са лексемом *POULE* не поседује адекватан еквивалент у српском језику, што је једним делом условљено различитим историјским, културолошким и идеолошким развитком припадника ове две језичке заједнице, као и чињеницом да су српски и француски језик два генетски несродна језика. Различита перцепција света код француске и српске језичке заједнице утицала је на то да је број фразема исте или сличне лексичко-семантичке структуре

¹³ Варијанте: *un cochon, une truie n'y retrouverait pas ses petits, une vache n'y retrouverait pas son veau* (Vigerie 2004: 140).

¹⁴ За време владавине краља Анрија IV (1589–1610) који је желео да сваки грађанин Француске има довољно средстава за пристојан живот, кокошка је постала симбол материјалне обезбеђености: „Je voudrais que le plus pauvre paysan de mon royaume pût du moins avoir la poule au pot le dimanche“. Из тог доба потиче овај фразем (TLFi, 2005).

¹⁵ Мешавина жуманца умућеног са ушећереним млеком и водом са аромом наранџе или рума (Rat 2007: 224).

мањи од броја оних фразема који немају еквивалент у српском језику. Стога за чак 55,56% француских фразема из анализираног корпуса не постоји еквивалент у српском језику, док је проценат оних фразема који се подударају на семантичком, али не и на лексичком нивоу са српским фраземима знатно мањи (25,93%). Најзад, фраземи који имају најмањи удео у нашем корпусу су они који имају свој еквивалент и на лексичком и на семантичком нивоу (18,52%).

Када је реч о метафоричним обрасцима на основу којих смо поделили анализиране фраземе, најмањи је број оних који припадају обрасцима СТВАРИ СУ ЖИВОТИЊЕ, СИТУАЦИЈЕ СУ ЖИВОТИЊЕ И ПРОБЛЕМИ/ПОТЕШКОЊЕ СУ ЖИВОТИЊЕ. Бројност фразема у обрасцу ЉУДИ СУ ЖИВОТИЊЕ, проузрокована је чињеницом да је човек, будући одувек окружен животињама, себе често упоређивао и поистовeћивао са одређеним животињским врстама и типичним карактеристикама које оне поседују. Највише фразема из овог обрасца припада домену карактера, а нешто мањи број њих метафорички осликава физички изглед.

Табела 1. Приказ анализираних фразема са лексемом *roule/ кокошка* у француском и српском језику

	ФИЛСС	ФРЛИС	ФБЕ	УКУПНО	
Људи су животиње	4	5	8	17	62,96%
Ситуације су животиње	0	2	2	4	14,81%
Ствари су животиње	0	0	5	5	18,52%
Проблеми/потешкоње су животиње	1	0	0	1	3,70%
УКУПНО	5	7	15	27	
	18,52%	25,93%	55,56%		

Легенда: ФИЛСС – фраземи исте или сличне лексичко-семантичке структуре, ФРЛИС – Фраземи различите лексичке, а исте семантичке структуре, ФБЕ – фраземи без еквивалента у српском језику.

Висок проценат оних француских фразема који немају свој семантички еквивалент у српском језику, као и оних који имају семантички, али не и лексички еквивалент проистиче не само из чињенице да у нашем раду контрастирамо два генетски несродна језика, већ је узрокован и другачијим односом припадника ове две језичке заједнице према конституентима датих фразема и феноменима на које они упућују.

Како бисмо у потпуности разумели разлог избора лексеме *roule* за формирање фразема у француском језику потребно је извршити прецизнију прагматичку анализу њихове употребе, те узети у обзир многобројне културолошке и историјске елементе који су утицали на мотивисаност избора ове животиње.

Библиографија

- Biderman, H. (2004). Preveli s nemačkog: Mihailo Živanović, Hana Ćopić, Meral Tarar-Tutuš. *Rečnik simbola*. Beograd: Plato.
- Drašković, V. (1990). *Francusko-srpskohrvatski frazeološki rečnik sa poslovicama*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Guillemard, C. (2007). *Secrets des expressions françaises*. Paris: Bartillat.
- Jovanović, I. (2014). Semantički konstituenti lekseme chèvre-koza u francuskim poslovicama i njihovim srpskim ekvivalentima: primer marginalizacije prototipičnih osobina, *Jezik, književnost, marginalizacija*. Niš: Filozofski fakultet, 600, 487–500.
- Jovanović, I. (2013). Neke napomene o frazeologizmima u francuskom i srpskom jeziku, *Philologia Mediana* 5, 699, 403–420.
- Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor – A Practical Introduction*. Oxford/ New York: Oxford University Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Matešić, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Milosavljević, B. (2008). *Srpsko-francuski rečnik idioma i izreka*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Mršević-Radović, D. (2008). *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Mušović, A. (2002). *Somatske frazeološke jedinice za izražavanje emocija i njihova sintaksička funkcija*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.
- Otašević, Đ. (2012). *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej.
- Planelles, G. (2014). *Les 1001 expressions préférées des Français*. Paris: Les Éditions de l'Opportun.
- Rat, M. (2007). *Dictionnaire des expressions et locutions traditionnelles*. Paris: Larousse.
- Rey, A. & Chantreau, S. (2006). *Dictionnaire des expressions et locutions*. Paris: Le Robert.
- RMS: *Rečnik srpskog jezika*. (2007). Novi Sad: Matica srpska.
- RMS: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika (II)*. (1967). Novi Sad/ Zagreb: Matica srpska/ Matica hrvatska.
- Samardžija, S. (2002). *Narodne basne i priče o životinjama*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Skok, P. (1972). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- TLFi: *Trésor de la langue française informatisé*. (2005). Pristupljeno 10. oktobra 2016, www.atilf.fr/tlfi.
- Vigerie, P. (2004). *Quand on parle du loup... – Les animaux dans les expressions de la langue française*. Paris: Larousse.

LES PHRASÈMES FRANÇAIS AVEC LE LEXÈME POULE ET LEURS ÉQUIVALENTS SERBES

Résumé : Dans cet article, en nous appuyant sur l'approche contrastive, nous nous proposons d'analyser les phrasèmes français avec le lexème POULE et leurs équivalents serbes afin de montrer toutes les ressemblances et les différences figurant sur le plan lexico-sémantique. Dans le cadre de la linguistique cognitive et métaphore conceptuelle nous observons les mécanismes de la conceptualisation des domaines concrets et abstraits à l'aide du domaine source POULE en français, en le comparant au domaine serbe correspondant. Les phrasèmes analysés sont classés en groupes suivants : ceux qui sont de même structure lexico-sémantique ou de structure lexico-sémantique similaire, ceux qui ont une structure lexicale différente mais une même structure sémantique et ceux n'ayant pas leurs équivalents en serbe. Dans le cadre des groupes précédemment cités, les phrasèmes sont divisés selon les modèles suivants : LES HUMAINS SONT DES ANIMAUX, LES SITUATIONS SONT DES ANIMAUX, LES CHOSES SONT DES ANIMAUX, LES PROBLÈMES/LES DIFFICULTÉS SONT DES ANIMAUX.

Mots-clés : poule, phraséologie, métaphore conceptuelle, langue française, langue serbe.

Sonja Rodić¹
Filozofski fakultet u Novom Sadu

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.41'42:659.1
811.111'42:659.1

DVOSTRUKI GOVOR U REKLAMAMA ZA POMOĆNA MEDICINSKA SREDSTVA I KOZMETIČKE PROIZVODE NA ENGLESKOM I SRPSKOM JEZIKU

Apstrakt: Rad se bavi dvostrukim govorom u reklamama za pomoćna medicinska sredstva i kozmetičke proizvode na engleskom i srpskom jeziku. Analizirane su tvrdnje o superiornosti koje oglašivači koriste za manipulaciju. Cilj je da se pokažu sličnosti i razlike u dvostrukom govoru u ova dva jezika i da se otkrije da li vrsta medija (časopis ili televizija) utiče na samu vrstu ili neke osobine manipulativnih tvrdnji. Korpus se sastoji od 144 reklame, po 72 novinske i po 72 televizijske na svakom od dva jezika, aktuelnih od juna do septembra 2015. Generalno, zastupljenost određenih vrsta tvrdnji je u oba jezika u skladu sa očekivanjima: najučestalije su naučne ili statističke tvrdnje, prazne i nejasne tvrdnje, dok se irelevantne tvrdnje i retorička pitanja retko koriste. Međutim, nejasne tvrdnje učestalije su u srpskom jeziku, dok su u engleskom više prisutne naučne tvrdnje. Za razliku od srpskog, ispostavilo se da medij ima uticaj na odabir manipulativnih strategija u engleskom jeziku: reklame u časopisima najčešće su naučne ili statističke ili naravno prazne, a u televizijskim reklamama se češće ističe jedinstvenost proizvoda ili je u pitanju preporuka na osnovu ličnog iskustva.

Ključne reči: dvostruki govor, srpski, engleski, reklame, manipulacija.

Uvod

Reklame su neizbežan i za većinu ljudi neželjen deo svakodnevice kome nastoje da se odupru. Ipak, mnogo njih uspeva da ostvari svoj cilj, tj. da pridobije pažnju potrošača, a zatim ih ubedi da izdvoje novac za reklamirani proizvod. Jezički element igra odlučujuću ulogu u tom procesu, te stoga ne čudi što postoji veliki interes za istraživanje jezika reklame.

Ovaj rad se bavi dvostrukim govorom, konkretno metodama manipulacije u reklamama za pomoćna medicinska sredstva i kozmetičke proizvode koja se postiže upotrebom jezika i to sa kontrastivnog aspekta: analiziraju se i porede reklame na engleskom i srpskom jeziku. Cilj je da se pruži uvid u sličnosti i razlike u dvostrukom govoru u televizijskim i novinskim reklamama za pomoćna medicinska sredstva i kozmetičke proizvode u ova dva jezika, kao i u karakteristike jezičke manipulacije u svakom od dva analizirana jezika pojedinačno.

¹ sonja.rodic@gmail.com

Osnovni pojmovi i dosadašnja istraživanja

Pojam dvostrukog govora (eng. *doublespeak*) vezuje se za Orvela i njegov roman *1984*, iako se u romanu ne pominje taj naziv. To je način govora koji karakteriše nepodudarnost značenja reči i činjenica, odnosno reči i onoga što se njome označava. Ključno je istaći da dvostruki govor nije proizvod nespretnog izražavanja ili nemarnog razmišljanja, nego upravo suprotno, to je jezik koji je pažljivo osmišljen kako bi se činilo da pruža informacije, a u stvari to ne čini (Lutz, 1989).

Što se tiče pojma reklamiranja, jedna od najsveobuhvatnijih, a pritom i najsažetijih definicija je ona koju daje Arens (Arens, 2002: 8): “Reklamiranje je plaćeni oblik prenošenja poruke upotrebom različitih medija. Ono je ubeđivačko, informativno i osmišljeno kako bi uticalo na ponašanje ili obrasce mišljenja potrošača.” Dakle, osnovni zadaci reklame su da informiše, ubedi i utiče na ponašanje ljudi, što su odlike koje su navedene i u brojnim drugim definicijama reklamiranja (npr. Crystal i Davy (1983); Silaški (2009); Vestergaard i Schøder (1985)). Sam uticaj reklama se u velikoj meri odvija na nesvesnom nivou jer potrošači često nisu svesni metoda manipulacije. Upravo je nesvesnost ključan faktor. Naime, ukoliko osoba nije svesna da je meta ubeđivanja, psihološki odbrambeni mehanizmi (otpor i skepticizam) mogu biti smanjeni (Menell, 2014). Dakle, pod pojmom manipulacija podrazumevamo “komunikativnu i interaktivnu aktivnost u kojoj manipulator vrši kontrolu nad drugim ljudima, obično protiv njihove volje ili interesa” (van Dijk, 2006: 360).

Manipulacija se u najvećoj meri postiže jezičkim sredstvima, odnosno tvrdnjama kojima se tvorcima reklama služe. U ovom radu tvrdnja će biti definisana kao “verbalni ili pisani deo reklame koji iskazuje superiornost reklamiranog proizvoda” (Schrank, 1988: 1). Naravno, neke tvrdnje su istinite, neke nisu, ali granicu je teško povući. Zapravo, velika većina tvrdnji nalazi se negde između laži i istine: niti su izravne laži, niti daju prave informacije o proizvodu, i upravo one su pogodne kao sredstvo manipulisanja. Neki autori smatraju kako je diskurs reklama najbolje predstaviti kao kontinuum tekstualnih funkcija koje fluktuiraju između informisanja i ubeđivanja (Fuertes-Olivera et al., 2001). Tvorci reklamnih oglasa neretko preuveličavaju poželjna svojstva reklamiranih proizvoda i prikazuju ih kao superiorne u odnosu na konkurentske proizvode. Tvrdnje o superiornosti su izjave u kojima se, eksplicitno ili implicitno, navode činjenice o proizvodu ili usluzi; činjenice kojima se superiornost direktno navodi ili koje impliciraju superiornost (Schrank, 1988: 1). Većina njih ima za cilj da stvori iluziju o superiornosti koja treba da privuče kupce (Ariffin et al., 2014).

Vasić (1995) reklame posmatra kao govorne činove. Ona razlikuje reklame u kojima je govorni čin preporuke direktan, odnosno namera oglašivača je direktno izrečena i vidljiva i reklame u kojima je govorni čin preporuke indirektan i u kojima je cilj oglašivača moguće otkriti samo na osnovu konteksta. Sledeće zapažanje autorke u vezi sa indirektnim reklamama u skladu je sa već opisanim mehanizmom manipulacije: “oglašivači vrlo često koriste jedne rečenice da bi ostvarili značenje drugih, što bi se moglo proširiti i tim da pri tome misle na nešto treće” (Vasić, 1995: 71).

Na indirektnu komunikaciju fokusira se S. Filipović-Kovačević (2013). Rezultati njenog istraživanja su ukazali na više sličnosti u reklamiranju na engleskom i srpskom jeziku nego što se to očekivalo. Kreativno indirektno reklamiranje je veoma zastupljeno na srpskom jeziku, i po obimu i po učestalosti, iako bi se očekivalo da je ono češće u engleskom jeziku. Presudnu ulogu u tome ima ugledanje na obrasce modernog reklamiranja iz anglo-kultura pri kreiranju originalnih srpskih reklama (Filipović-Kovačević, 2013).

Neke od novijih istraživanja reklama koje se zasnivaju na teorijskom okviru koji je dao Šrank (Schrank, 1976) sprovedli su Arifin et al. (Ariffin et al., 2013; 2014). Rezultati istraživanja na korpusu od 132 štampane reklame za lekove iz oblasti komplementarne i alternativne medicine u Maleziji pokazali su da su najdominantnije prazne tvrdnje i tvrdnje zasnovane na podršci ili ličnom iskustvu, dok su najmanje popularne irelevantne tvrdnje (Ariffin et al., 2014).

Manipulacijom u reklamama na srpskom i engleskom jeziku bavi se N. Silaški (Silaški, 2004; 2008; 2009). U jednom od svojih radova (Silaški, 2009) ona analizira leksiku reklamnih oglasa na korpusu od sedam časopisa za žene sa ciljem da otkrije metode manipulacije putem učestalosti specifičnih reči (imenica, glagola i prideva) i kroz njihovo manipulativno kolociranje sa drugim rečima. Sam rad skreće pažnju koliko snažnu ulogu jezik ima u formiranju željenih obrazaca mišljenja.

Vrste reklama u kojima je jezička manipulacija najčešća su reklame za medicinske, dijetetske i kozmetičke proizvode. Golubić (2013) proučava persuazivnu i semantičku funkciju prideva u reklamama odevnih predmeta, kozmetičkih i dijetetskih proizvoda iz ženskih časopisa. Pridevi koji se upotrebljavaju su pozitivni i imaju za cilj da izazovu optimistične i prijatne asocijacije kod potrošača (Golubić, 2013. Kao i Silaški (2009)), ona zaključuje da su žene koje čitaju reklamne oglase u časopisima ne samo ubeđene, već i izmanipulisane (Golubić, 2013).

Stolac (2004) se na primerima reklama za kozmetičke proizvode bavi jezičkim elementima kojima je funkcija da stvore utisak o postojanju stručne i naučne osnove reklame. Česta je upotreba stručnih pojmova i internacionalizama, alfanumeričkih podataka i procenata. Postoji ograničen broj atributa koji se gomilaju u reklamama, a koji su pritom semantički prazni zbog svoje sveznačnosti (Stolac, 2004).

Vranić (2014) se fokusira na metaforu, personifikaciju i hiperbolu kao sredstva za manipulaciju. Osim pomenutih stilskih figura, sastavljači reklama za medicinske proizvode služe se i drugim stilskim sredstvima, kao što su rimovani slogani, aluzije, metonimija, poslovice i slično kako bi doprli do publike i probudili interes. Brojnim primerima autorka potvrđuje pretpostavku da ova retorička sredstva utiču na potencijalne potrošače koji se pasivno prepuštaju tom uticaju (Vranić, 2014: 39). Ukoliko posmatramo reklame kao ogledalo modernog društva, one nam mogu pomoći da ga istražimo.

Na kraju, treba imati na umu da je reklama multimedijalno sredstvo komunikacije u kome se prepliću jezički, parajezički i vanjezički elementi. Pitanje koje se često postavlja je koju ulogu nejezički elementi televizijske reklame imaju u manipulaciji. Benard et al. (Benard et al., 2013) istražuju kako se različiti komunikacijski moduli u reklamama (osim govora, to su i natpisi, muzika, učesnici, svetlost i boja)

zajedno koriste kako bi privukli pažnju gledalaca i motivisali ih da kupe reklamirani proizvod. Njihovi rezultati pokazuju da svi moduli komunikacije kojima se tvorcima reklama služe zaista i deluju jer su imali željeni efekat na ispitanike u studiji (Benard et al., 2013). Sa druge strane, Kuk (Cook, 1992) smatra da sa aspekta produkcije nema značajnih razlika između televizijskih i novinskih reklama. On kaže kako su reklame proizvod tzv. sekundarne usmenosti (eng. secondary orality), tj. da je stil reklama razgovorni stil, bilo da se radi o televizijskim reklamama, koje se prenose putem govora, ili novinskim reklamama, koje se prenose pisanim putem (Cook, 1992: 18). Tako neki autori analiziraju samo reklame u štampanom obliku jer ih je lakše izučavati i smatraju da se novinske i televizijske reklame u osnovi ne razlikuju po pitanju metoda ubeđivanja (Vestergaard i Schøder, 1985).

Dakle, najjednostavniji i najdirektniji način proučavanja reklama je analiza njihovog jezika jer su one centar prema kome su osmišljeni svi ostali elementi (Schrank, 1976). Fokus ovog rada prvenstveno je manipulacija koja se ostvaruje jezičkim sredstvima, te će isključivo ona biti razmatrana.

Kao što je prikazano, postoji mnogo autora koji su se bavili jezičkim sredstvima manipulacije u reklamama na srpskom i engleskom jeziku, od kojih se neka, kao i ovaj rad, bave reklamama za pomoćna medicinska sredstva i kozmetičke proizvode. Međutim, vrlo je malo istraživanja u kojima se porede engleski i srpski jezik, a za sada ne postoji nijedno u kome je primenjena ista ili slična metodologija analize prema tipovima reklamnih tvrdnji kao što je to učinjeno u ovom radu. Stoga će rezultati ove analize doprineti da se uvidi da li i koliko se razlikuju metode manipulacije u reklamama za pomoćna medicinska sredstva i kozmetičke proizvode na srpskom i engleskom jeziku.

Korpus i metodologija istraživanja

Korpus se sastoji od ukupno 144 reklame, od kojih su po 72 novinske i po 72 televizijske na engleskom i srpskom jeziku, prikupljene u periodu od juna do septembra 2015. godine, kada su sve bile aktuelne. Odabrane su reklame u kojima se reklamiraju različita pomoćna medicinska sredstva i kozmetički proizvodi zbog toga što su one najzastupljenije i pripadaju istoj vrsti diskursa. Kao izvor tvrdnji o superiornosti koje su ušle u korpus odabrane su novinske i televizijske reklame za proizvode iz dve pomenute kategorije proizvoda. Prema kriterijumima sadržanim u tipologiji koju je dao Schrank (1976) i koja je obrazložena u nastavku, u odabranim reklamama identifikovane su i izolovane tvrdnje o superiornosti koje su uključene u korpus. Gotovo sve novinske i televizijske reklame za odabrane kategorije proizvoda aktuelne u Srbiji u navedenom periodu sadržavale su neku tvrdnju o superiornosti. Isti je slučaj i u engleskom jeziku, s tim što su u pitanju mnogo veća tržišta, pa je izbor reklama ograničen na nekoliko brojeva najčitanijih časopisa sa ovog govornog područja, odnosno na televizijske reklame dostupne onlajn.

Svaki tip tvrdnje ima odlike koje ga izdvajaju od ostalih. To mogu biti karakteristične reči i/ili fraze po kojima se prepoznaje određen tip tvrdnje, na primer *poma-*

že, *poboljšava, smanjuje, relieves, reduces* za prazne tvrdnje, ili druge karakteristike poput navođenja statističkih podataka za naučne tvrdnje, zatim laskanja kupcu ili retoričkih pitanja.

Kako bi se analizirao dvostruki govor u reklamama, reklamne tvrdnje iz korpusa razvrstane su prema 10 tipova tvrdnji o superiornosti koje se koriste u reklamama (Schrank, 1976: 545). To su sledeće vrste tvrdnji:

1) Prazne tvrdnje (the weasel claims) – Tvrdnje koje nemaju značenje, iako se na prvi pogled ne čini tako. Sadrže prazne reči (eng. *weasel words*) koje modifikuju iskaz tako što negiraju sve što sledi. Neki od tipičnih primera su *helps* (pomaže), *enriched* (obogaćen), i *up to* (do): *Protect yourself against up to 4x more of the sun's rays.*

2) Nedovršene tvrdnje (the unfinished claims) – Tvrdnje koje tvrde da je neki proizvod bolji ili da sadrži više nečega pri čemu nije iskazano u odnosu na šta se vrši poređenje što rezultira nedovršenom tvrdnjom, npr. *Više vitamina za vitalnost kože.*

3) Tvrdnje zasnovane na različitosti i jedinstvenosti (the “We’re different and unique” claims) – Tvrdnje u kojima se ističe kako je reklamirani proizvod jedinstven i kako se ne može porediti ni sa čim drugim, npr. *The only relaxer that leaves your hair healthier than before.*

4) Očigledne tvrdnje (the “water is wet” claims) – Tvrdnje koje govore nešto što nije specifično za reklamirani proizvod već važi za sve proizvode u toj kategoriji proizvoda, npr. *SKIN smells differently on everyone.*

5) Irelevantne tvrdnje (the “so what?” claims) – Tvrdnje koje daju informaciju o proizvodu koja, kao ni kod očiglednih tvrdnji, ne pruža nikakvu prednost u odnosu na konkurenciju, npr. *Patented until 2029.*

6) Nejasne tvrdnje (the vague claims) – Tvrdnje koje su nakićene raznim pompeznim rečima, subjektivnim mišljenjima koja nisu proverljiva. Ove tvrdnje se često preklapaju sa drugim vrstama tvrdnji i uglavnom sadrže prazne reči. Na primer: *Introducing makeup with superpowers.*

7) Tvrdnje zasnovane na podršci ili ličnom iskustvu (the endorsement or testimonial claims) – Tvrdnje od strane poznate ličnosti ili autoriteta. Na primer: Sofia Vergara: *“Try Head&Shoulders instant relief. For cooling relief in a snap.”*

8) Naučne ili statističke tvrdnje (the scientific or statistical claims) – Tvrdnje u kojima se koriste određena naučna otkrića ili eksperimenti, brojke ili misteriozni egzotični sastojci, na primer *Arteroprotekt sadrži kombinaciju vitamina MK7 i oktakosenola.*

9) Tvrdnje u kojima se pohvaljuje kupac (the compliment the consumer claims) – Tvrdnje koje nastoje da se dodvore kupcu laskanjem, na primer *Muškarci ovo je vaša krema. Nivea Men. Sve počinje sa tobom.*

10) Retoričko pitanje (Rhetorical question) – Pitanje koje je formulisano tako da odgovor publike potvrđuje vrednost proizvoda, na primer *Do you wanna sleep like a baby?*

Iako se ne očekuju značajne razlike između televizijskih i novinskih reklama, one su posmatrane odvojeno u oba jezika kako bi se ispitalo da li razlike po pitanju tvrdnji o superiornosti ipak postoje ili ne. Sledeći korak bila je kvantitativna analiza.

Prebrojane su tvrdnje u svakoj od 10 kategorija. Na osnovu njihovog broja izračunata je ukupna procentualna zastupljenost svake kategorije tvrdnje u korpusu na srpskom, odnosno engleskom jeziku. Dobijeni kvantitativni podaci su upoređeni da bi se videle sličnosti i razlike u učestalosti svakog tipa tvrdnje u dva posmatrana jezika.

U pogledu očekivanih rezultata, pretpostavka je da postoji mnogo sličnosti u dvostrukom govoru u dva analizirana jezika. Razlozi za to su trend globalizacije, uticaj engleskog jezika na srpski kao i činjenica da su reklame na srpskom jeziku dobrim delom zapravo prevodi sa engleskog ili nekog drugog stranog jezika. Najočiglednije razlike bi se mogle pojaviti u učestalosti određenog tipa tvrdnji i podtipova koji se javljaju unutar njega. Što se tiče razlika u manipulativnoj moći engleskih i srpskih iskaza, zanimljivo je zapažanje (Mallery, 2015) da gramatička struktura engleskog jezika pogoduje ovom tipu reklamiranja jer ljudi imaju tendenciju da registruju samo one delove reklame koje žele da budu istiniti. Reči u okviru jedne rečenice nalaze se u složenom odnosu, te i najmanja promena u strukturi rečenice može promeniti njeno celokupno značenje.

Analiza korpusa

U *Tabeli 1* prikazana je zastupljenost 10 pomenutih tipova tvrdnji u reklamama na srpskom jeziku, pojedinačno za reklame iz časopisa i reklame sa televizije, a u trećoj koloni dat je ukupan procenat koji one zauzimaju u korpusu na srpskom jeziku. Očekivano najveći broj tvrdnji spada u nejasne tvrdnje (36%) i prazne tvrdnje (21%). Pritom treba imati na umu da je ove dve kategorije teško razgraničiti jer se prazne reči javljaju u većini nejasnih tvrdnji. Njihovo zajedničko svojstvo je da se na prvi pogled čine smislenim i važnim za razumevanje poruke, ali da u stvari ne znače ništa. Da se primetiti da su nejasne tvrdnje obično hiperbolične i istovremeno vrlo neodređene jer predstavljaju subjektivna i emocionalno obojena mišljenja (na primer, sadrže reči poput *fatalan*, *božanstven*, *ekskluzivan* i sl.) Prazne tvrdnje iz korpusa sadrže tipične reči i izraze kojima se na suptilan način negira tvrdnja, kao što su *pomaže*, *ublažava*, *moгуće je* i *do*.

Nešto manju učestalost imaju naučne ili statističke tvrdnje i tvrdnje zasnovane na različitosti i jedinstvenosti koje su zastupljene sa 17% i 11%, po redosledu navođenja. Pronađeno je skoro duplo manje nedovršenih tvrdnji (7%). Manje su zastupljene tvrdnje u kojima se pohvaljuje kupac (3%), tvrdnje zasnovane na podršci/ličnom iskustvu (3%), irelevantne tvrdnje (1%) i retoričko pitanje (1%). Što se tiče očiglednih tvrdnji, nijedna od tvrdnji iz korpusa ne spada u ovu kategoriju.

Ono što je takođe očigledno iz *Tabele 1* je da nema značajnijih razlika u broju tvrdnji o superiornosti između reklama iz časopisa i televizijskih reklama.

Tabela 1. Zastupljenost tvrdnji o superiornosti u reklamama za pomoćna medicinska sredstva i kozmetičke proizvode na srpskom jeziku.

Tvrdnja	Broj tvrdnji u časopisima	Broj tvrdnji u tv reklamama	Ukupno (%)
Nejasna tvrdnja	14	12	36
Prazna tvrdnja	7	8	21
Naučna ili statistička tvrdnja	6	6	17
Tvrdnja zasnovana na različitosti i jedinstvenosti	4	4	11
Nedovršena tvrdnja	3	2	7
Tvrdnja u kojoj se pohvaljuje kupac	0	2	3
Tvrdnja zasnovana na podršci/ličnom iskustvu	1	1	3
Irelevantna tvrdnja	0	1	1
Retoričko pitanje	1	0	1
Očigledna tvrdnja	0	0	0

U *Tabeli 2* na isti način prikazani su rezultati za korpus na engleskom jeziku: pojedinačno je prikazan broj određenih tipova tvrdnji iz časopisa i sa televizije, a zatim je data ukupna zastupljenost svake kategorije tvrdnji u korpusu na engleskom jeziku. Najbrojnije su naučne ili statističke tvrdnje (31%), a prate ih prazne tvrdnje (26%). Pritom su obe vrste tvrdnji zastupljenije su u časopisima nego na televiziji (14:8 i 13:6). Ukoliko posmatramo isključivo televizijske reklame, nabrojnije su tvrdnje zasnovane na različitosti i jedinstvenosti (9) koje su na trećem mestu po brojnosti u ukupnom korpusu na engleskom jeziku (14%). Opet postoji nesrazmera u odnosu na časopise u kojima je pronađena samo 1 ova-kva tvrdnja. Četvrte po brojnosti su tvrdnje zasnovane na podršci ili ličnom iskustvu koje su zastupljenije sa 12%, a opet najveći broj njih, ukupno 8, potiče iz televizijskih reklama. Sledeće su nejasne tvrdnje (6%), kojih nešto više ima u časopisima (3). Prate ih nedovršene tvrdnje (6%), retorička pitanja (3%), irrelevantne tvrdnje i tvrdnje u kojima se pohvaljuje kupac (svaka po 1%). Kao i u srpskom delu korpusa, nije pronađena nijedna očigledna tvrdnja. Dakle, za razliku od reklama na srpskom jeziku, primećuje se nejednaka distribucija reklamnih tvrdnji u zavisnosti od medija (časopisi ili televizija).

Tabela 2. Zastupljenost tvrdnji o superiornosti u reklamama za pomoćna medicinska sredstva i kozmetičke proizvode na engleskom jeziku.

Tvrdnja	Broj tvrdnji u časopisima	Broj tvrdnji u tv reklamama	Ukupno (%)
Naučna ili statistička tvrdnja	14	8	31
Prazna tvrdnja	13	6	26
Tvrdnja zasnovana na različitosti i jedinstvenosti	1	9	14
Tvrdnja zasnovana na podršci/ličnom iskustvu	1	8	12
Nejasna tvrdnja	3	1	6
Nedovršena tvrdnja	4	0	6
Retoričko pitanje	0	2	3
Irelevantna tvrdnja	0	1	1
Tvrdnja u kojoj se pohvaljuje kupac	0	1	1
Očigledna tvrdnja	0	0	0

Podaci o raspodeli reklama po tipovima tvrdnji u srpskom i engleskom objedinjeni su u *Tabeli 3* radi lakšeg poređenja.

Tabela 3. Zastupljenost tvrdnji o superiornosti u reklamama za pomoćna medicinska sredstva i kozmetičke proizvode na srpskom i engleskom jeziku.

Tvrdnja	Br. tvrdnji u reklamama na srpskom jeziku (%)	Br. tvrdnji u reklamama na engleskom jeziku (%)
Naučna ili statistička tvrdnja	17	31
Prazna tvrdnja	21	26
Nejasna tvrdnja	36	6
Tvrdnja zasnovana na različitosti i jedinstvenosti	11	14
Tvrdnja zasnovana na podršci/ličnom iskustvu	3	12
Nedovršena tvrdnja	7	6
Tvrdnja u kojoj se pohvaljuje kupac	3	1
Retoričko pitanje	1	3
Irelevantna tvrdnja	1	1
Očigledna tvrdnja	0	0

Prazne tvrdnje vrlo su zastupljene u oba jezika (srpski 21%, engleski 26%). Može se reći da su i u jednom i u drugom upotrebljene tipične prazne reči ili izrazi koji su gotovo identični. Na srpskom su to: *pomaže, ublažava, poboljšava, štiti, do, moguće je*, itd., a na engleskom jeziku: *relieves, up to, highest, (significantly) reduces, can*. Neki od primera iz korpusa su:

1. *Operil sprej do 8, Operil kapi do 12 sati dejstva (Operil sprej i kapi protiv alergije, TV);*

2. *One product, five results: clears blemishes, reduces imperfections, helps prevent acne, conceals redness, hydrates (Garnier BB krema, Closer UK 18. jul, 2015).*

Prema rezultatima, nejasne tvrdnje mnogo su učestalije u srpskom (36%) nego u engleskom jeziku (6%). Razlog je što su u srpskom jeziku mnogo učestalije senzacionalističke reklame koje preuveličavaju pozitivna dejstva ili karakteristike proizvoda. I u engleskom delu korpusa tvrdnje sadrže reči/izraze poput *exclusive, revolutionary, super*, itd., ali u mnogo manjem obimu. Ovo su neke od tvrdnji iz korpusa:

3. *Božanstveno ulje mladosti (L'Occitane ulje za lice, Lepota i zdravlje, jun 2015);*

4. *Slatko iskustvo pod tušem (Afrodita gelovi za tuširanje, Story, 17. jul 2015);*

5. *Flawless salon-quality color. Revolutionary Top Coat for long-lasting*

strength, shine and life-resistant wear (Revlon Colorstay Gel Envy lakovi za nokte, Cosmopolitan USA, jul 2015).

Čini se kako se oglašivači u zemljama engleskog govornog područja više oslanjaju na naučne ili statističke tvrdnje. Dok ih u korpusu na srpskom jeziku ima 17%, u engleskom jeziku one su na vrhu po brojnosti sa 31%. To naravno ne znači da ove tvrdnje nisu manipulativne i da su podaci u njima zaista pouzdani i relevantni, već nam govori da ti potrošači nisu skloni da veruju samo praznim rečima, već često zahtevaju i određene konkretne podatke ili barem potvrdu nauke kako bi bili ubeđeni.

U kategoriji naučnih ili statističkih tvrdnji Šrank (Schrank, 1976) identifikuje dve podvrste: tvrdnje koje su bazirane na naučnim istraživanjima i sadrže numeričke podatke o učinku reklamiranog proizvoda i tvrdnje u kojima se pominju misteriozni sastojci sa navodnim magičnim učinkom. U primerima iz korpusa podjednako su zastupljene obe podvrste, a neke reklame istovremeno sadrže obe. Što se tiče razlika u samim reklamama, na engleskom jeziku primetna je učestalija upotreba izraza *clinically proven (klinički dokazano)*, pri čemu se nigde ne navode podaci iz nekog konkretnog naučnog ispitivanja. Sledeći primeri iz korpusa poslužiće kao ilustracija:

6. *Zglobex sadrži glukozid belog božura (Zglobex kapsule, TV);*

7. *Removes 99.3% of your most stubborn makeup (Neutrogena gel za lice, Cosmopolitan USA, jul 2015);*

8. *It is clinically proven to improve skin moisture, elasticity and make skin firmer and smoother. Efamol Primrose Oil is clinically proven to be safe, natural and effective (Efamol ulje noćurka, Best Health Ca, avgust 2015).*

Tvrdnje zasnovane na različitosti i jedinstvenosti nalaze se otprilike u sredini po učestalosti u oba jezika (srpski 11%; engleski 14%), s tim da se u korpusu na engleskom jeziku one mnogo više javljaju u televizijskim reklamama (9:1). Među rečima koje se javljaju u ovoj vrsti tvrdnji u srpskom jeziku prednjači *jedinstven(a)*:

9. *Femipause je prirodan proizvod jedinstvene kombinacije sastojaka za ublažavanje tegoba u menopauzi (Femipause dijetetski suplement, TV);*

10. *Jedinstvena dvofazna formulacija. Uklanja ostatke i najotpornije šminke (Nivea Double Effect odstranjivač šminke s očiju, TV);*

dok je u engleskom jeziku *to only*:

11. *Only Estroven has a variety of formulas, so no matter what symptoms you have, we have a relief for you. Safe (Estroven kapsule za tegobe u menopauzi, ispot.tv).*

12. *Only degree antiperspirant has motion sense which is activated by your movement (Degree antiperspirant, ispot.tv).*

Osim ovim rečima jedinstvenost proizvoda u oba jezika ponekad se izražava i na druge načine:

13. *Jedan je original! (Kosili kupka, Hello, 3. avgust, 2015);*

14. *Most allergy pills only control one inflammatory substance. Flonase controls six, so you are greater than your allergies. Six is better than one (Flonase sprej za nos protiv alergije, ispot.tv).*

Tvrdnje zasnovane na podršci ili ličnom iskustvu opet otkrivaju razlike između oglašavanja na engleskom i srpskom. Dok je njihov broj u korpusu na srpskom jezi-

ku vrlo mali (3%), u engleskom se one javljaju u većem procentu (12%). Interesantno je i da skoro sve tvrdnje ovog tipa, 8 od ukupno 9, potiču iz televizijskih reklama. Razlog za to može biti jači utisak koje slavne ličnosti mogu da ostave u televizijskoj reklami u kojoj njihov karakter može doći do izražaja zbog glasa, mimike i pokreta.

Ovaj tip reklame sastoji se iz svedočenja o ličnom iskustvu u korišćenju određenog proizvoda i preporuci od strane korisnika, eksperata ili pak poznatih ličnosti koje se pojavljuju u reklamama kao promoteri. Čak i pod uslovom da su svedočenja autentična, ove reklame deluju na korisnike tako što se oni navode na pomisao da će kupovinom reklamiranog proizvoda postati slični ličnosti iz reklame, što znači da su one svakako manipulativne. Reklame iz korpusa većinom su bazirane na svedočenjima poznatih ličnosti. Ovaj tip reklame, odnosno tvrdnji, dominira u američkim reklamama. To nam svedoči o značaju selebriti kulture, odnosno snažnoj moći i uticajnosti slavnih ličnosti u zemljama engleskog govornog područja, a posebno u SAD-u. Slede neki od primera iz korpusa:

15. *Blake Lively: "To me nothing compares to Preference. Preference by L'Oreal. It's worth it"* (L'Oreal Paris Superior Preference boje za kosu, youtube.com);

16. *Pink: "200% more volume, 0 clumps. Be fearless and crush those clumps"* (CoverGirl Clump Crusher maskara, ispot.tv).

Nedovršene tvrdnje zastupljene su sa 7% u srpskom, odnosno 6% u engleskom korpusu, s tim što su u engleskom one pronađene samo u časopisima. U oba jezika prisutna je upotreba komparativa karakterističnih za ovu vrstu tvrdnji:

17. *Kosa izgleda snažnije, otpornije* (L'Oreal Elseve Arginine Resist preparati za kosu, TV);

18. *Bic...more for your money...always* (Bic brijači, Closer UK 18. jul 2015).

S obzirom da su to zapravo nedovršena poređenja, ove tvrdnje ne pružaju potpune informacije i značenjski su prazne.

Tvrdnje u kojima se pohvaljuje kupac laskaju kupcima kako bi ih pridobile da kupe određeni proizvod. Ova strategija ne zasniva se na isticanju objektivnih karakteristika proizvoda, već deluje na emocije potrošača. Korpus na engleskom jeziku sadrži samo 1 reklamu ovog tipa dok ih je na srpskom 3. Naglasak je na posebnosti životnih trenutaka koje dati proizvod dodatno obogaćuje, na primer:

19. *We stop arthritis pain so you don't have to stop. Because you believe in go onward. Today is the day. Carpe diem!* (Tylenol tablete, ispot.tv).

U reklamama na srpskom jeziku često se pak ističe kako je proizvod pažljivo ili specijalno napravljen *samo za vas*:

20. *Dormeo bira samo najbolje za Vas* (Dormeo jastuk, TV).

Preostale vrste tvrdnji imaju vrlo malu ili nikakvu zastupljenost u korpusu na oba jezika, što je s obzirom na njihove karakteristike, u skladu sa očekivanjima.

Pronađena je po 1 irelevantna tvrdnja na srpskom i engleskom jeziku. Poznato je da oglašivači pažljivo osmišljavaju reklame i zbog toga one verovatno ni nisu česte. Česta i logična reakcija na njih je: "Pa šta?" zbog čega se one u originalu zovu *The "so what" claims*. Na primer, podatak da je proizvod patentiran do 2029. godine

ne govori ništa o efikasnosti proizvoda.

21. *Patented until 2029. (Lancôme Génifique krema za lice, ispot.tv)*

Retorička pitanja su jedna od poznatijih strategija koje se koriste za skretanje pažnje u reklamama. Ona mogu pobuditi znatiželju i reakciju ljudi, te ih navesti da deluju u željenom pravcu. Svrstavaju se u dvostruki govor jer to nisu samo puka pitanja, već je odgovor na njih nametnut od strane tvorca reklame i ima za cilj da usmeri ponašanje u tačno određenom pravcu. Korpus sadrži ukupno 4 (2,7%) retorička pitanja, 1 na srpskom i 3 na engleskom. Kao ilustracija, poslužiće sledeći primeri:

22. *Zašto biste rizikovali zdravlje svoje prostate ako ne morate? (Urasan plus kapsule Život plus, 26. jul 2015);*

23. *Want hair that's 2 times stronger? Use Pantene, cause every time you use Pantene conditioner together with Pantene Shampoo the powerful pro-V formula works deeper all the way to the core, absorbing into every strand to make hair 2 times stronger than shampooing alone (Pantene Pro-V Repair & Protect šampon i balzam, ispot.tv).*

Zaključak

Na osnovu rezultata može se zaključiti da u srpskom jeziku medij nema presudnu ulogu u odabiru manipulativnih strategija. Isto se ne bi moglo reći za deo korpusa na engleskom jeziku, s obzirom na prilično velike razlike u brojnosti između novinskih i televizijskih reklama kod pojedinih tipova tvrdnji. Reklame u časopisima najčešće su naučne ili statističke ili naravno prazne, dok su ostale tvrdnje znatno manje zastupljene. Pored standardno prisutnih praznih tvrdnji, u televizijskim reklamama najčešće se ističe jedinstvenost proizvoda, a kao što je već pomenuto, nije retkost ni preporuka na osnovu ličnog iskustva, posebno od strane slavni glumaca ili pevača.

Opšte uzev, zastupljenost određenih vrsta tvrdnji je u oba posmatrana jezika u skladu sa očekivanjem: najučestalije su naučne ili statističke, prazne i nejasne tvrdnje, dok se irelevantne tvrdnje i retorička pitanja retko koriste, s tim da očiglednih tvrdnji nije bilo ni u srpskom ni u engleskom delu korpusa. U srpskom jeziku oglašivači se više oslanjaju na hiperbolu, odnosno preuveličavanje pozitivnih karakteristika proizvoda upotrebom pompeznih, ali semantički praznih reči. Za razliku od njih, tvorcima reklama sa engleskog govornog područja, igraju i na kartu nauke. U reklamama na engleskom jeziku, posebno onima na televiziji, vrlo često se pojavljuju slavne ličnosti koje promovišu i preporučuju određeni proizvod na osnovu (navodnog) ličnog iskustva. Ovo svedoči o snažnom uticaju selebriti kulture, odnosno slavni ličnostima kao uzoru i otelotvorenju poželjnih životnih vrednosti u anglo-američkoj (a posebno američkoj) kulturi.

Iako je broj reklama u korpusu relativno mali za objektivnije zaključke, pogotovo kada se radi o ređim tipovima manipulativnih tvrdnji – o superiornosti, ono je pored sličnosti ipak ukazalo i na specifične tendencije u marketinškoj manipulaciji na engleskom i srpskom jeziku. Svakako bi bilo korisno izvršiti ovakvu analizu na većem broju reklama, reklamama za specifične kategorije proizvoda ili uporediti reklamne strategije u muškim i ženskim časopisima. Trebalo bi da postoji više kon-

trastivnih proučavanja reklama, koja bi mogla da osvetle sličnosti i razlike između različitih društava, kultura i mentaliteta ljudi. Jer, stav da su reklame banalna i marginalna pojava odavno je prevaziđen, a umesto toga vlada mišljenje da su one sastavni deo naših života i specifična vrsta diskursa.

Literatura

- Arens, W. F. (2002). *Contemporary Advertising*. New York: McGraw-Hill Education.
- Ariffin, K., Razali, A., Nikman, K., Baharum, N. D. & Wahab R. A. (2013). The Use of Weasel Words as Disclaimers in Superiority Claims, *Gading Business and Management Journal*, 17 (1), 1–17.
- Ariffin, K., Razali, A., Nikman, K., Baharum, N. D. & Wahab R. A. (2014). Analysing the use of superiority claims in the local CAM print advertisements in Malaysia, *Proceedings of the International Conference on Science, Technology and Social Sciences (ICSTSS) 2012*, 343–355.
- Benard, K., Matu, P. & Oketch O. (2013). The Manipulation of Kenyan Television Viewers through the Modes of Signification in Television Advertisements, *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development* 2 (2), 1–13.
- Cook, G. (1992). *The discourse of advertising*. London: Routledge.
- Crystal, D. & Davy, D. (1983). *Investigating English Style*. Harlow: Longman.
- Filipović-Kovačević, S. (2013). *Implicirana značenja u reklamama na engleskom i srpskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Fuertes-Olivera, P. A., Velasco-Sacristán, M., Arribas-Baño, A. & Samaniego-Fernández, E. (2001). Persuasion and Advertising English: Metadiscourse in Slogans and Headlines, *Journal of Pragmatics* 33, 1291–1307.
- Golubić, J. (2013). Persuazivna funkcija prideva u reklamama odevnih predmeta, kozmetičkih i dijetetskih proizvoda, *Sinteze* 4, 71–87.
- Hyun-je, K. (2013). A Criterion to Distinguish Benign Euphemism from Malicious Doublespeak, *Studies in Modern Grammar*, 74, 115–133.
- Lutz, W. (1989). Notes toward a Definition of Doublespeak. In: Lutz W. (Ed.). *Beyond Nineteen Eighty-Four: Doublespeak in a Post-Orwellian Age* (15–24). Urbana: National Council of Teachers of English.
- Mallery, K. (2015). An Analysis of Language Manipulation in Advertising. Retrieved on July 2, 2015 from the World Wide Web <https://malleryk.wordpress.com/writing-portfolio/academic-writing-sample/>
- Menell, P. S. (2014). *Brand Totalitarianism*. *U.C.D. L. Rev.* 787: 787–819. Retrieved on August 20, 2015 from the World Wide Web <http://scholarship.law.berkeley.edu/facpubs/2235/>
- Ostrosi M. (2012). Language used for communicating messages in PR and advertising, *Lingua Mobilis* 5 (38), 109–118.
- Schrank, J. (1976). “The Language of Advertising Claims”. *Teaching About Doublespeak*. Illinois: NCTE.

- Schrank, J. (1988). "The Language of Advertising Claims". Retrieved on July 2, 2015 from the World Wide Web <http://home.olemiss.edu/~egjbp/comp/ad-claims.html>
- Silaški, N. (2004). *Diskurs reklamnog oglasa u časopisima za žene na srpskom i engleskom jeziku: analiza žanra*. (doktorska disertacija, neobjavljena). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Silaški, N. (2008). The discourse of advertising – a comparative genre analysis of English and Serbian, *Primenjena lingvistika* 9, 240–250.
- Silaški, N. (2009). Kako delovati rečima – izbor leksike u reklamnim oglasima u časopisima za žene, *Teme* 33 (3), 925–938.
- Stolac, D. (2004). Jezični elementi u funkciji (kvazi)znanstvenosti reklama, *Contemporary Language Communication with Interdisciplinary Connections (5th International Conference about Communication)*, 114–120. Retrieved on August 20, 2015 from the World Wide Web http://bib.irb.hr/datoteka/183151.DstolacBBystrica2003Jezik_reklamaTISAK
- van Dijk, T. (2006). Discourse and manipulation, *Discourse and Society*, 17 (3), 359–383.
- Vestergaard, T. & Schøder, K. (1985). *The Language of Advertising*. Oxford: Basil Blackwell.
- Vasić, V. (1995). *Novinski reklamni oglas. Studija iz kontekstualne lingvistike*. Novi Sad: LDI.
- Vranić, I. (2014). Metafora, personifikacija i hiperbola u reklamama za medicinske proizvode, *CM Časopis za upravljanje komuniciranjem*, 31, 39–58.

Izvori

Časopisi:

- Best Health Canada* (July 2015),
Cosmopolitan USA (July 2015),
Closer UK (18th July 2015),
The Oprah Magazine (July 2015),
Prevention USA (August 2015),
www.ispot.tv,
www.youtube.com (kanal *Commercials Compilation*),
Lepota i zdravlje (jun i septembar 2015),
Sensa (jul 2015),
Život plus (br. 597, 26. jul 2015),
Gloria (br. 632, 14. jul 2015),
Hello (br. 391, 3-9. avgust 2015),
Story (br. 513, 17. jul 2015, br. 516, 7. avgust 2015),
Cosmopolitan (jul 2015).

Televizijske stanice:

- RTS,
 Pink televizija,
 Prva televizija,
 B92.

DOUBLESPEAK IN ADVERTISEMENTS FOR DIETARY SUPPLEMENTS, MEDICAL DEVICE ACCESSORIES AND COSMETIC PRODUCTS IN ENGLISH AND SERBIAN

Abstract: The paper deals with doublespeak in English and Serbian advertisements for dietary supplements, medical device accessories and cosmetic products. The analysis involves superiority claims that advertisers use for manipulation. The aim is to discover similarities and differences in doublespeak in the two languages and to show whether the type of media (magazines or television) influences the type or characteristics of manipulative claims. The corpus consists of 144 advertisements, 36 newspaper and 36 television advertisements in each language, active between June and September 2015. Generally, the distribution of certain types of claims in both languages is in accordance with the expectations: scientific or statistical claims, weasel claims and vague claims and are the most common, while irrelevant claims and rhetorical questions are rarely used. Vague claims are more frequent in Serbian while in English there are more scientific claims. As opposed to Serbian, the medium influences the choice of manipulative strategies in English: magazine advertisements are usually scientific or statistical or weasel claims, and in tv commercials the emphasis is more frequently on the product uniqueness or they contain a recommendation based on personal experience.

Keywords: doublespeak, Serbian, English, advertisements, manipulation

Јана Р. Живановић¹
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Izvorni naučni rad
371:811.111'243-053.8

УЛОГА НАСТАВНИКА СТРАНОГ ЈЕЗИКА У МЕ-ШОВИТОЈ ГРУПИ ОДРАСЛИХ УЧЕНИКА

Апстракт: Циљ овог рада јесте да прикаже улогу наставника страног језика у групи полазника старости 27–55 година у савременим условима наставе, при чему се за ово истраживање узима енглески као пример страног језика. С обзиром на различите способности, потребе и нивое знања, биће речи о савременим приступима за представљање и обнављање градива, техникама које се примењују приликом указивања на грешке, значају мотивације за сваки од наведених аспеката и о улози наставника као фацитатора, уз минималну употребу матерњег језика. Коначно, биће приказано како се социјална интеракција успешно користи као наставни алат и доприноси стварању аутономних ученика.

Кључне речи: фацитатор, социјална интеракција, мешовита група, савремени приступи, настава за одрасле.

Увод

„Просечни наставник говори. Дobar наставник објашњава. Још бољи показује. Најбољи инспирише.“ (Вилијам Артур Ворд)

Када говоримо о настави језика, постоји подела на наставу предвиђену за млађи и старији узраст. Вордов цитат се најчешће примењује на преношење знања млађој генерацији, будући да литература указује на то да се приступ подучавању одраслих полазника знатно разликује. Наиме, према Спрак-Вриглију, Хејдију и Паурију (Spruck-Wrigley, Heidi, Powrie 2002) постоји неколико елемената који представљају олакшавајућу околност када је реч о језичком образовању одраслих, почев од чињенице да су то особе са потпуно развијеним когнитивним структурама и јасном свешћу о разлозима учења језика. Са становишта садржаја, ово имплицира да наставник може да представи градиво на апстрактнији начин, употребом метајезичких средстава. Поред тога, сама интеракција и задаци биће сложенији, у складу са интелектуалним способностима ученика. Међутим, постоје карактеристике одраслих полазника у складу са којим се од наставника очекује да организује наставу тако да крајњи исход

¹ jana1992@outlook.com

одговара ученичким потребама, било да је реч о стицању способности комуникације у иностраној земљи или компетенција за полагање одређене врсте теста.

С друге стране, треба имати у виду да говоримо о настави у савременом добу, где се од предавача очекује не само да пружи знање, већ и простор за осамостаљивање у даљем учењу. Ера дигитализације и глобализације нуди ученицима широк спектар материјала за самостално учење, али и измешта наставника из средишта учионице. Ово је уочљиво не само на основу средстава која се користе у учионицама (паметне табле, маркери, рачунари, пројектори), већ и према начину на који су просторије за учење организоване. Тако је на пример у појединим одбачен и распоред седења који представља одлику традиционалног подучавања, па је учионица уређена у облику потковице или полукруга, чиме се ставља акценат на интерактивни приступ учењу језика (McCorskey & McVetta, 1978). Један од изазова који се намеће јесте суочавање са претходним искуством полазника у погледу учења, нарочито ако имамо у виду да модерно доба захтева од наставника улогу модератора и фацитатора, што се знатно разликује од метода на које су ови ученици навикли. Други аспект потешкоћа представља степен у ком је одраслим ученицима неопходно да савладају језик, што се односи на домен употребе језика (граматика и вокабулар), али и изговора. Овај аспект се доводи у везу са ставовима више теоретичара. Према Торндајку (Thorndike 1928) до блажег облика регресије у учењу језика долази тек након 18. године, док Крашен (Krashen 1982) тврди да постоји критични период за усвајање језика, те да већ од почетка пубертета (12. године) опада способност стицања нивоа компетенције изворног говорника.

Међутим, треба имати у виду и личне циљеве ученика који се тичу мере у којој желе да се у потпуности поистовете са културом циљног језика и да звуче приближно као говорници чији је дати језик матерњи. неко ко представља подршку и подстрек за учење и пружа неопходне смернице. За разлику од млађих полазника који услед веће изложености култури циљног језика желе да усвоје акценат, то није увек случај са одраслима. Код њих је присутан и фактор потребе за очувањем идентитета, па се дешава и да свесно настоје у говору да задрже карактеристике српских гласова (изговарање гласа /t/ као вибранта уместо алвеолара, /æ/ као /e/, или /d/ и /t/ уместо /θ/ и /ð/ и сл.) Ову појаву Бајрам (Вугам 1997b) објашњава интеркултуралним приступом настави страног језика, наводећи да је циљ комуникативна компетенција, а не компетенција изворног говорника, односно да је сврха језичког образовања разумевање језика и понашања заједнице чији је дати језик матерњи.

Узевши у обзир све горенаведено, овај рад указује на улогу наставника у савременој настави, односно које аспекте треба модификовати како би настава одговарала друштву 21. века, и како би прелазак из старог у нови начин учења и подучавања био постепен и што мање стресан. Да би се ово постигло, неопходно је гледати на улогу наставника из неколико аспеката. Тренутно ћемо се фокусирати на три: 1. атмосферу у учионици; 2. начин на који се обрађује градиво и 3. исправљање грешака.

Учесници опсервације

Под „мешовитом групом“ најчешће подразумевамо особе различитог пола, старости и нивоа знања. Ово истраживање базира се на опсервацији полазника током интензивне наставе из интегрисаних вештина² у оквиру курса енглеског језика у трајању од три месеца. Курс је реализован од стране Центра за стране језике Војне академије и предвиђен је за припрему за полагање STANAG³ испита на нивоу два, при чему је знање полазника варирано од А2.1 до Б2.1 нивоа према CEFR⁴.

Атмосфера у учионици

Атмосфера у учионици, односно повољни услови за овладавање материјом представљају камен темељац било које врсте индивидуалног или групног учења. Као један комплексни и битни аспект за усвајање језика, Далтон (Dalton, 1951: 1) наводи да се ова компонента састоји од неколико фактора:

- 1) Односа наставника према ученицима
- 2) Односа ученика према наставнику
- 3) Међусобног односа ученика
- 4) Језика којим се у учионици говори.

Да би се створили оптимални услови неопходно је створити хармонију на часу, па су стога однос наставника према ученицима и ученика према наставницима у корелацији. Од изузетног је значаја да наставник познаје ученике и зна њихова имена, чиме исказује поштовање према њиховим личностима.

² За разлику од традиционалног приступа учењу језика који подразумева сегрегацију вештина, па се читање, писање, слушање и говор засебно увежбавају (Mohan, 1986), интеграција вештина подразумева опсобљавање ученика за савремену комуникацију стављајући акценат на све четири вештине истовремено. Самим тим, часови су тематски организовани и обухватају области кроз које се поменуте вештине развијају (Scarcella & Oxford, 1992), а ученици су изложени аутентичном језику за одговарајући ниво. Постоје две врсте примене интегрисаних вештина – у учењу које се базира на садржају (content-based) и на типу задатка који се од ученика захтева да реши, при чему задаци захтевају логичко закључивање и повезивање, односно разумевање садржаја, а не само препознавање форме (Nunan, 1989). Будући да се оваква врста наставе заснива и на укључивању различитих интелигенција и стилова учења о чему ћемо говорити касније у раду.

³ STANAG је скраћеница од стандардизованог уговора и представља стандардизовани уговор НАТО-а који детаљно одређује уговор држава чланица да имплементирају стандард у потпуности или делимично, са или без уздржавања, како би испунили захтев компатибилности.

⁴ The *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment* (CEFR) односно Заједнички европски референтни оквир за живе језике дизајниран је да пружи транспарентну, кохерентну и свеобухватну базу за развијање језичких силабуса и водича за курикулум, дизајна материјала за учење и подучавање и процену прецизности употребе страног језика. Користи се у Европи, али и на другим континентима и тренутно је доступан на 40 језика.

Наставник који ово не практикује, нарочито приликом подучавања група са мањим бројем полазника, може створити утисак неприступачности и дистанцираности, што ће негативно утицати на његову општу комуникацију са полазницима. Овакве ситуације представљају плодно тле за стварање *афективног филтера* (енг. *affective filter*)⁵ (Петровић, 2008), тј. степена анксиозности, који је већи уколико је присутна нелагодност у односу ученика и наставника. Зато је ентузијазам којим наставник наступа један од кључних фактора успешне интеракције.

Када говоримо о међусобном односу ученика, наставник истовремено помаже ученицима да се упознају, али и учи о њима. Ово се постиже кроз различите активности попут задавања одређених питања о другима ученицима на које треба да одговоре тако што ће једни друге интервјуисати, или пак допуштања ученицима да самостално смисле питања која ће поставити саговорницима. Прва, кинестетичка, вежба упознавања била је „Која бисте животиња волели да будете?“ и састојала се из добацивања лоптом при чему је сваки полазник говорио која је животиња и наводио аргументе. На пример:

Ученик 1: „If I were an animal, I would be a fish, because fishes are shy.”
(Прослеђује лопту ученику преко пута)

Ученик 5: „If I were an animal, I would be a lion, because he is the king of all animals.”

Поред провере језичких способности, ова вежба представља добар параметар за процену личности ученика. Тако ће наставник моћи да предвиди са којом лакоћом ће сваки од ученика савладати градиво и на који начин ће се одвијати динамика часа.

Још једна од вежби са почетка курса био је мали експеримент о првом утиску, те су полазници били размештени тако да се ниједна два ученика која седе један поред другог не познају, а задатак им је био да процене занимање, интересовања и узраст особе са своје леве стране. Ова вежба указала је на аналитичке способности полазника, а наставнику је то сазнање било од изузетног значаја за осмишљавање наставе.

Представљање градива

Начин на који се врши обрада градива утиче на савладавање истог без обзира на узраст полазника. Уколико је афективни филтер низак и створени су оптимални услови за рад, ученици ће брже или спорије савладавати материју зависно од узраста, мотивације и когнитивних способности. Зато је потребно узети у обзир различите стилове учења и врсте интелигенција које Гарднер у делу *Frames of Mind* (1972) разврстава у седам категорија, и то на визуелно-

⁵ Када су присутни негативни емоционални утицаји попут анксиозности, страха, притиска, љутње или депресије, оптимални потенцијал за учење је знатно нарушен.

спацијалну, кинестетичку, музичку, интерперсоналну, интраперсоналну, лингвистичку и логичко-математичку, које Чомски (1980) из угла биологије посматра као различите менталне органе за процесуирање информација. Управо су ти различити начини на које размишљамо оно што нас чини другачијима и захваљујући њима приступамо решавању задатака на одређени начин.

Рецимо, особе са развијенијом језичком интелигенцијом имају истанчан осећај за конструкције, ритмичност приликом изговарања гласова и фрагментата и лако опажају синтаксичке функције речи у реченици. Ове одлике нису нужно везане само за један тип интелигенције. На пример, ритмика у изговору је карактеристика и музичке интелигенције, а такви ученици брзо усвајају и интонативне обрасце. Уколико наставник на време препозна музикалног ученика, може му помоћи правилном организацијом објашњења у мелодичне сегменте који се лако памте. Као трећи тип истиче се визуелно-спацијална интелигенција која се највише задовољава у погледу средстава која се користе на часу, као што су цртежи, мапе, графикони или кратки видео садржаји.

Кинестетичка интелигенција најчешће се налази код млађих полазника, јер се односи на довођење у везу говора и покрета. Међутим, физичка реакција на поједине језичке сегменте, као што су динамички глаголи или идиоматски изрази не изостаје ни код старијих ученика, па се и настава са одраслима може обогатити активностима попут поделе на улоге и уопште кретања по учионици. О томе ћемо говорити нешто касније, када будемо детаљно описивали начин на који је наставник узимао у обзир вишеструке интелигенције приликом извођења наставе.

Као две супротстављене врсте интелигенција издвајају се интерперсонална и интраперсонална. Прва се односи на развијеност емпатије и активности базиране на интеракцији и рад у групама, док су интраперсонални типови обично тихи и повучени на часу и спадају у категорију аутономних ученика. Коначно, логичко-математичка интелигенција омогућава уочавање образаца и разумевање корелација између апстрактних појмова.

Врсте интелигенције су од изузетног значаја за наставника језика јер из њих произлазе различити стилови учења који помажу лакше савладавање градива. Ови стилови се деле у односу на тип личности – екстревертне и интровертне, који се могу везати за интерперсоналну и интраперсоналну интелигенцију, или према врстама опажања на визуелне, аудиторне, кинестетске и тактилне (упоредити са визуелно-спацијалном и кинестетском интелигенцијом). Међутим, како Ехрман (Ehrman, 1996) наводи, не треба их посматрати као засебне видове перцепирања, већ као континуум у коме долази до преплитања различитих стилова. Тако ће се приликом обраде градива комбиновати различите методе како би се задовољиле све наведене врсте интелигенције. На пример, наставник може објаснити неку граматичку област уз помоћ формуле, или цртањем временске линије на табли, што ће визуелни тип ученика лакше запамтити. Друга могућност би била ритмично изговарање онога што је на табли написано, а као изузетно продуктивна техника показала се и комбинација аудитивне и кинестетичке методе. Наиме, уместо симултаног цртања и изгова-

рања, наставник се помера с једног места на друго (напред, уколико се односи на будуће време, назад за прошло) и наглашава битне делове.

Будући да је наставник држао наставу из интегрисаних вештина, а не општег енглеског⁶, часови су били специфични утолико што је граматiku требало обрадити кроз комуникативну методу, а не експлицитно објашњавање, што доводи и до редуковања времена које наставник потроши причајући (енг. *teacher's talking time*) (Cotter, 2009). У настави овог типа у великој мери се користи ситуационо предавање (енг. *situated learning*) (Clansey, 1995) које се дефинише као учење из стварног животног искуства. Ово значи да ћемо користити грешке ученика као повод за објашњење. На пример, уколико ученик понавља конструкцију модал са *to* партикулом, као у примеру *I must to* go out earlier*, наставник користи дату ситуацију да представи или подсети на модале као врсту глагола уз коју се користи крњи инфинитив, односно инфинитив без *to*. Међутим, да би ситуационо предавање било успешно, неопходно је успоставити добру динамику часа, односно правилну транзицију од увођења кроз разговор о личним темама до њиховог повезивања са главним делом часа.

Начин на који ће наставник представити градиво зависи и од психолошких аспеката као што је степен избегавања непредвидивости (енг. *uncertainty avoidance*) (Hofstede, 2011: 10). Имајући у виду да су полазници војна лица чија је психолошка структура захтевала традиционалистички приступ учењу, наставник је са мање успеха представљао градиво кроз аудио-методе. Након кратке дискусије на тему о којој би се говорило на снимку, ученици би добили текст са празнинама које је требало да попуне речима које чују, од којих су им и неке непознате и које би се тек након слушања обрађивале. Овакав приступ имао је негативног одјека на даљи ток часа и видно утицао на смањење мотивације код ученика, па је у таквим ситуацијама наставник користио стратегију *зоне оптималног развоја* (енг. *zone of proximal development*) (Vygotsky, 1978: 5), која се базира на процењивању степена до ког ученик може самостално да савлада градиво, након кога му је потребна помоћ наставника за даље стицање језичких компетенција. Стога је у оваквим ситуацијама било битно вратити се на ниво на ком сви ученици могу да прате градиво, а теже области раздвајати на мање целине и обрађивати их корак по корак.

Обнављање градива

Ова компонента, једнако битна као и обрада, најчешће се одвија након првог часа обраде, мада се понекад направи и већа пауза уколико су часови интензивни као на овом курсу. Како говоримо о настави из интегрисаних вештина

⁶ Настава општег енглеског усредсређује се на експлицитно и детаљно објашњавање језичких форми и граматичких структура и често се пореди са традиционалним приступом настави. За разлику од интегрисаних вештина где је фокус на садржају кроз који се провлачи форма, код општег енглеског је битно правилно усвајање језичких форми, па текстови из одређене области служе само као контекст кроз који ће се увести граматика или вокабулар.

које обухватају читање, писање, слушање и конверзацију, акценат је био на вокабулару, те ћемо показати које су технике биле делотворне за брже усвајање истог.

Потребно је имати у виду да се и током утврђивања узимају у обзир горепоменуте различите интелигенције, те и у овом сегменту треба осмислити различите врсте вежби. Највише успеха у савладавању показала је обнова кроз игру погађања речи. Наставник је исецкао папирће и на сваком написао по једну реч из одређене области, нпр. из области хране, путовања, професија и сл., а затим их окренуо лицем на доле, тако да ученици не могу да виде која је реч у питању. Ученици се деле у две екипе, при чему су називи тимова на инсистирање ученика били у вези са усвојеним вокабуларом (нпр. *afraid* и *petrified* који су обрађивани у оквиру области осећања), један по један излазе из клупе и насумично бирају један од папирћа. Задатак је да уз ограничено време (1 минут) објасне дату реч. Право на погађање прво има њихов, па затим супротни тим, а поен добија тим који препозна која реч је у питању. Касније је имплементирана друга верзија исте вежбе, приликом које су ученици један по један излазили пред таблу леђима окренути пројектору на коме је била истакнута реч, а остали полазници би добили задатак да је објасне. Током спроведеног усменог истраживања на тему коју вежбу су сматрали кориснијом, сви полазници су сматрали да је продуктивнија друга верзија уз образложење да су „дobili различите дефиниције које су им помогле да брже запамте реч, док су у првом случају понављали само своју. Ако имамо у виду да се у првој верзији сваки полазник ослањао на своје схватање одређеног појма, а да је у другој било неопходно да сагледа тај исти појам из перспективе другог, дато објашњење доводи до закључка да је ова вежба погодна како за развијање комуникативних способности, тако и за развој емпатије.

Исправљање грешака

Да бисмо говорили о начину на који се може указати на грешке, неопходно је објаснити оба значења овог термина која постоје у енглеском језику. Наиме, енглески језик разликује *error*, несвесно насталу грешку које ученик није свестан и коју не може самостално да исправи док му се на њу експлицитно не укаже. Специфичност оваквог типа грешке огледа се у томе што она настаје као резултат недовољно усвојеног градива, па је управо зато битан фактор за наставника. Друга врста грешке је *mistake*, еквивалентна српској речи *лапсус* и настаје услед брзине у говору, при чему је ученик способан да је самостално идентификује и исправи.

Торнбери (Thornbury, 1999) класификује грешке у неколико категорија, па тако постоје:

1) Грешке према аспекту језика на који се односе (граматичке, вокабуларне, грешке изговора)

2) Грешке према начину на који одступају од нормe (у изостављању, погрешном одабиру, додавању, преношењу погрешне информације, реду речи)

3) Грешке према узроку настајања (развијне и грешке изазване негативним трансфером)

4) Глобалне и локалне грешке, зависно од степена у ком утичу на успешну комуникацију.

Међутим, поставља се кључно питање у ком тренутку треба исправљати грешке, узимајући у обзир да ли је грешка свесно или несвесно настала и да ли и у којим ситуацијама треба инсистирати на прецизности у изражавању. Уколико то чинимо превише често, може резултовати инхибицијом. С друге стране, закаснило исправљање грешака доводи до *фосилизације* (енг. *fossilization*) (Хуеринг 2008).⁷ Реакцију ученика могу условити различити фактори као што су тип личности, претходно искуство у учењу језика, итд. На пример, током првих месец дана курса, наставник је бележио грешке, дајући полазницима довољно времена да стекну самопоуздање. Након тога грешке су постепено исправљане различитим техникама, при чему је велики значај придаван очувању интегритета ученика.

Једна од техника укључивала је интонативно исправљање, односно исправљање понављањем. Том приликом наставник би поновио сегмент који је граматички или лексички неисправан, или пак неправилно изговорен. Пример:

Ученик: “So, we went to the pub that night and he want* to order a drink for me.”

Наставник: “He WANT to order a drink for you?”

Дакле, наглашавањем одређеног дела наставник указује на грешку, али пружа ученику могућност да се самостално исправи.

Други начин би био директним указивањем на грешку, што се сматра мање продуктивним у погледу савладавања:

Ученик: “So, we went to the pub that night and he want* to order a drink for me.”

Наставник: “He wanted to order a drink for you, we have to use the past tense, OK?”

Коначно, вршњачко исправљање (енг. *peer correction*) показало је добре резултате са више аспеката. Кључ ове методе је био добра атмосфера на часу. Чињеница да су се полазници међусобно исправљали наставника је поставила у улогу модератора курса и била валидан показатељ да су сви били активни слушаоци, те су на тај начин до изражаја дошле њихове интерперсоналне способности.

⁷ Појам фосилизације научници различито интерпретирају, али се најчешће дефинише као стабилизоване грешке и систематска употреба погрешних облика.

Закључак

Да би људска бића усвојила било какву информацију, није довољна само њена доступност, већ је подједнако важно и да начин на који ће тој информацији бити изложени буде у складу са њиховим рецептивним вештинама. Другим речима, неопходно је да се пронађу праве методе које ће одговарати различитим типовима личности ученика и стиловима учења. У овом раду осврнули смо се на Гарднерових седам врста интелигенције и показали како наставник треба да користи своје знање о ученицима у циљу олакшавања градива.

Будући да се оно савладава кроз инпут (пријем информација) и интеракцију (употребу и размену информација), главна улога наставника је да створи оптималне услове за извођење наставе и да подстиче ученике на активност уз минимални утрошак времена на давање упутстава и учешће у дискусији. Те услове смо сумирали у три главна аспекта и то: пријатељску атмосферу на часу, кораке у обради градива и начин на који ће се указати на грешку.

Како се највећи део учења одвија на часу, успостављање поверења у односу ученик–наставник, али и између ученика, представља основу сваког даљег напретка. У таквој учионици, наставник може не само да конципира час тако да одговара потребам сваког појединца, већ и да предвиди проблеме до којих приликом савладавања градива може доћи. Ако се ученик осећа сигурно, смањени ниво афективног филтера омогућава му опуштеност на часу и дозвољава прављење грешака. Несвесно формирање погрешних конструкција значајно је јер указује наставнику којим сегментима треба да посвети додатну пажњу, а познавање навика и личности ученика олакшава му одабир приступа приликом исправљања грешака.

Коначно, у погледу презентације и обраде градива, на основу опсервације може се закључити да фигура наставника макар као водиле, ако не и главног извора информација, кроз цео процес учења опстаје упркос савременим достигнућима која у средиште стављају ученика и његове потребе. Као фацитатор, наставник мора показати интересовање за полазнике и ван контекста учионице како би могао да узме у обзир екстерне факторе који потенцијално утичу на продуктивност ученика на часу. Стога, овај рад показује на који начин комуникација, мотивација и настава која се усредсређује на потребе ученика, доприноси успешности савладавања материје и оспособљава ученика за самостално усавршавање.

Литература

- Byram, M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Chomsky, N. (1980). *Rules and representations*. New York: Columbia University Press.
- Clancey, W. J. (1995). *A tutorial on situated learning*. http://methodenpool.uni-koeln.de/situierteslernen/clancey_situated_learning.PDF

- Cotter, C (2009). *Better Language Teaching – FREE CHAPTER* Retrieved January 31, 2017 from the World Wide Web <http://www.betterlanguageteaching.com/products/chapter1free.pdf>
- Dalton, T. (1951). Classroom Atmosphere Reflects Quality of Learning *The Association for Supervision and Curriculum Development* Retrieved January 20, 2017 from the World Wide Web http://www.ascd.org/ASCD/pdf/journals/ed_lead/el_195104_dalton.pdf
- Ehrman, M. (1996). *Second Language Learning Difficulties: Looking Beneath the Surface*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. New York, NY: BasicBooks.
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. Online Readings in *Psychology and Culture*, 2(1). <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1014>
- Krashen, S. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press
- McCorskey, C. J, McVetta, W. R. (1978). Classroom seating arrangements: Instructional communication theory versus student preferences. *Communication Education*, Volume 27
- Mohan, B. (1986). *Language and content*. Reading, MA: Addison Wesley.
- Nunan, D. (1989). *Designing tasks for the communicative classroom*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- North Atlantic Treaty Organization Retrieved January 24, 2017 from the World Wide Web http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_69269.htm
- Petrović, O. (2011). Uvažavanje afektivnog aspekta u nastavi engleskog jezika. “*Nova škola, Časopis za teoriju i praksu savremene škole i predškola*” Retrieved December 11, 2016 from the World Wide Web <http://www.pfb.unssa.rs.ba/Casopis/Broj%208/OliveraPetrovic.pdf>
- Scarcella, R., & Oxford, R. (1992). *The tapestry of language learning: The individual in the communicative classroom*. Boston: Heinle & Heinle.
- Spruck-Wrigley, Heidi & Jim Powrie. 2002. *What Does It Take for Adults to Learn?* Originally developed for CyberStep.
- Thornbury S. (1999). *How to Teach Grammar*, Harlow: Pearson Education Limited.
- Thorndike, L.E. (1928). *Adult learning*, New York, The Macmillan Company.
- Ur, P. (1991) *A Course in Language Teaching. Practise and Theory*. Cambridge University Press.
- Vygotsky, L. (1978). Interaction Between Learning and Development. In Gauvain & Cole (Eds.) *Readings on the Development of Children*. New York: Scientific American Books, 33–40 Retrieved January 29, 2017 from World Wide Web http://www.colorado.edu/physics/phys4810/phys4810_fa08/4810_readings/vygot_chap6.pdf
- Washburn, N. G. (1991). *Fossilization in second language acquisition: A Vygotskian perspective*. *Dissertations available from ProQuest*. Paper AAI9212021. Retrieved

January 20, 2017 from the World Wide Web <http://repository.upenn.edu/dissertations/AAI9212021>

Xueping, W. (2008) Implication of IL Fossilization in Second Language Acquisition
English

Language Teaching, 1, 1 Retrieved January 20, 2017 from the World Wide Web

THE ROLE OF AN ENGLISH TEACHER IN A MIXED GROUP OF STUDENTS

Abstract: The aim of this paper is to show the foreign language teacher's role in a group of students aged 27 - 55 in contemporary teaching conditions, where English is taken as an example of a foreign language in this particular research. Bearing in mind different abilities, needs and levels of knowledge, the paper shows contemporary approaches of presenting and revising the content, about techniques for correcting mistakes, the importance of motivation for each of the mentioned aspects and about the role of a teacher as a facilitator, with mother tongue usage reduced to minimum. Finally, the research shows how to successfully use social interaction as a teaching tool that contributes to creating autonomous students.

Key words: facilitator, social interaction, mixed group, contemporary approaches, adult teaching

Lukasz Byrski¹
Institute for the Study of Religions
Faculty of Philosophy, Cracow, Poland

Pregledni rad
 UDC 251:27.187

THE COMMUNICATION BETWEEN THE LIVING, THE DEAD AND THE DIVINE IN THE ANCIENT EGYPTIAN LITERATURE

abstract (English): The religion of the Ancient Egyptians is a long forgotten system of beliefs and, therefore, all the knowledge of it is based on reconstructions. For these reconstructions it is possible to use some pieces of original literary sources where some of their beliefs were captured in the living form. This paper will give examples of the communication between living people and the dead or with the gods and explain how elements that could be now understood as fantastic were in fact not considered as such by the ancients. The selection of the examples include both the later demotic stories written on papyri – like “Setne and Naneferkaptah” or “Si-Osire” and earlier surviving on the stone carved steles such as “Dream Stele” or “Famine Stele”.

key words: Egypt, ancient, religion, literature, afterlife

Introduction – “words of god”

The Ancient Egyptians based their culture on writing and because of that it is not surprising they tried to communicate with the supernatural using this medium. However, it is interesting ~~is the fact~~ that they believed they were given answers to their messages through ~~the~~ dreams. To understand better the role of writing in the Egyptian culture it is necessary to know one of the creation myths. On the “Shabaka Stone” (8th c. BCE) a text that had most probably an earlier prototype survived. It is said that the ~~say about~~ creation of the world by the god Atum in the form of god Ptah through is done the means of speech. Everything was thought in his heart – personified by the god Horus and spoken using his tongue – personified as god Thoth.

“There took shape in the heart, there took the shape on the tongue the form of Atum. For the very Great One is Ptah, who gave [life] to all the gods and their *Kas* through this heart and through this tongue, in which Horus had taken the shape as Ptah, in which Thoth had taken the shape as Ptah” (Lichtheim, 1973, 51). According to that inscription all that is, animated or not animated was created using tongue of the creator god which in fact is god Thoth (See also: Byrski, 2014, 508-512).

¹ byrskister@gmail.com

The Egyptian myth resembles later story whose author claimed that it was based on something overheard in Egypt. "I heard, then, that at Naucratis, in Egypt, [...] was one of the ancient gods of that country, [...] the one whose sacred bird is called the ibis, [...] and the name of the god himself was Theuth. It was he who invented numbers and arithmetic and geometry and astronomy, also draughts and dice, and, most important of all, letters" (Plato, *Phaedrus*, 274c-274d). Plato is not the only documented source of the Egyptian belief that Thoth created their writing system. Several Middle Kingdom period inscriptions (ca. 2050-1750 BCE) also mention this fact: "According to this writing which Thoth hath given", "According to this script of the divine words (*ntr mdw*) which Thoth himself hath made", "According to the hymn of glorification of divine words (*mdw ntr*) which Thoth hath made" or "He who hath given word (*mdw*) and script-sign (*drf*)" (Boylan, 1922, 92). The writing system is called here *mdw ntr* which translates to "divine words". It is possible that was the reason why Egyptians have chosen to use writing as an important means to communicate with the otherworld.

The Egyptian concept of soul

Before necessary examples of the texts are given, it is worth explaining who was the actual addressee of such "communication". The ancient Egyptians had the very complex concept of the structure of human being that was consisted of basically 9 co-existing elements responsible for specific functions. They are enlisted in many different configurations and orders and some scholars specify fewer numbers of them. Kazimierz Michałowski gave attention to the importance of number 9 for the ancient Egyptians which is multiplicity of 3 and the latter is connected for example to triads of gods (Michałowski, 1974, 105). These elements were:

(1) *akh* ("shiny form"), (2) *ba* ("soul"), (3) *ka* ("spiritual personality"), (4) *ran* ("name"), (5) *ib / hati* ("heart"), (6) *sheut / khaibut* ("shadow"), (7) *sekhem* ("potency"), (8) *sahu* ("actual spiritual body") and (9) *khat / djet / sat* ("physical body") (Michałowski, 1974, 105; Bator, 2012, 235; See also: Byrski, 2012, 18-29). But for example François Dumas narrows this down number to 5: "physical body", *ka*, *ba*, *akh* and "shadow" (Daumas, 1973, 208). No matter which variation of the list we gave priority to – 3 elements: *ka*, *ba* and *akh* are always present and in the some of the past studies; all of them were independently translated as "soul" or it was suggested that there were 3 souls in the ancient Egyptian religious concept. The truth is, however, more complicated as already seen from the given list. These 3 "soul-like" parts of the human being have completely different functions (See also: Byrski, 2016, 147-148).

The hieroglyphic representation of *ka* (*k3*) consists of two arms raised upwards. It can be understood as: "spirit"; "spiritual body"; "protective god" also sometimes was interpreted as a "spiritual double" but the homophone of this sign has ~~been~~ also in plural form – as *kau* meaning: "ancestors" (Rachet, 2006, 146). This part of the human - in opposition to *ba* - is responsible for all the unconscious

actions of the living being and keeping the body in good condition. *Ka* is mentioned in the myth from the above cited “Memphite Theology” from “Shabaka Stone” as a life force given by the creator god Atum-Ptah to all that was created in the beginning of the world (Ćwiek, 2015, 184; Bator, 2012, 232). It cannot survive at all without being fed even after person’s death. That is why burial offerings of food and drinks in the tomb are mostly addressed to *ka*, especially, as it was believed that it can harm the living members of the family by bringing bad luck, depressions and sicknesses if someone fail to sustain it (Bator, 2012, 232-233).

Ba (*b3*) in hieroglyphs and iconography was represented as black stork or bird with human head. It could exist without physical body and act in the realm of the living. This element was responsible for life choices during its stay inside body in the heart (*ib*) – considered by ancient Egyptians as the organ responsible for thought – manifesting itself as an internal voice or conscience (Rachet, 2006, 88).

The word *akh* (*3h*) has meaning “shiny” and in hieroglyphs it was represented by the bird ibis with tuft (Rachet, 2006, 88; Ćwiek, 2015, 186). This meaning connects it with the sky because *akh* of the deceased people were often identified as stars (Bator, 2012, 227). Although all these elements were the kind of “soul” – it was *akh* that could be communicated through writing. The communication in the other way was believed to happen during sleep through the dreams of the individual who contacted the dead person.

The letters to the dead

The practice of contacting the dead in ancient Egypt was well rooted in pharaonic culture

as the oldest examples of such letters coming from the end of Old Kingdom period (2686-2181 BCE) and the tradition continued until the Late Period (664-332 BCE). From this huge time span only about 20 known examples survived until modern times. In the Late Period a change in beliefs occurred – now petitions were addressed to the gods instead of the dead relatives (Spencer, 2007, 201). One of the last texts of the ones addressed to the dead (not to the gods of the underworld), dated 650-600 BCE - so the time of pharaoh Psamtik rule - is written on the papyrus which is in the possession of the Brooklyn Museum in New York (Papyrus Brooklyn 37.1799 E) and interestingly employs abnormal hieratic script instead of the usual hieratic in which all older “letters” are written (Donker van Heel, 2013, 25). The other interesting text is the so called “Schmidt Papyrus”, which is a complaint to the gods – thus representing the modified tradition – have been written in the Old Coptic language using an early Coptic alphabet and is dated between 100-150 CE on the basis of these data (Satzinger, 1975, 37-38). The “letters” were either written on clay offering bowls so that the deceased would not miss it or just send to the home of the dead person – the tomb – on papyrus or linen. In contradiction to the “Books of the Dead” – “letters” represent the very personal tradition (they contains matters of every day life) and are written with script that is currently in use and record

spoken language of that time. Also Popular religion is also much more resistant for to changes – it is rather it adapted to the new environment.

One example of such text is surprisingly written on the stone stele from First Intermediate Period (2181-2055 BCE). It is very well visible here how personal these “letters” were because the mentioned example begins with the words: “How are you? Is the West [the land of the dead] take care of you [according to] your desires?” (Wente, 1990, 215). More important, however, is the further part at the moment. Merirtyfy in the letter to his deceased wife Nebetiotef ask her to help him recover from sickness and then say: “Please become a spirit for me [before] my eyes so that I may see you in a dream fighting on my behalf” (Wente, 1990, 215).

In another letter – this time on papyrus – Heni writes to his deceased father Meru who was overseer of the priests during his lifetime (Papyrus Naga ed-Deir N 3737) complaining about the spirit of the priest called Seni. He writes that he was “being made to see him (Seni) in a dream in the same city (of the dead)” together with his father and apparently subsequently is struggling with repetitive nightmares after he saw how Seni was killed (Wente, 1990, 212). He asks his father: “let his lord take heed so that he (Seni) no longer creates disturbance” and that “he should be guarded until he has ceased to visit me” (Wente, 1990, 213).

The messages from the gods

Between two paws of the Great Sphinx in Gizah lies an unusual stone slab known as the “Sphinx Stele” or “Dream Stele” with hieroglyphic text which was founded by pharaoh Thutmose IV (c. 1400-1390 BCE or 1388-1379 BCE). He is said to have vision in a dream while once resting in this place. The Great Sphinx revealed himself to him as Egyptian creator god and asked for help: “Behold thou me! See thou me! my son Thutmose. I am thy father, Harmakhis-Khepri-Ra-Atum, who will give to thee my kingdom loon earth at the head of the living. [...] Thou shalt be to me a protector (for) my manner is as I were ailing in all my limbs. The sand of this desert upon which I am, has reached me; turn to me, to have that done which I have desired, knowing that thou art my son, my protector” (Breasted, 1906, 323-324). The inscription itself, while being element of pharaonic “propaganda”, intended to legitimize the power of Thutmose, is also a record of monument restoration in the ancient times and the fine example of religious idea of dream vision (Schneider, 2001, 347).

Another text appear on the rock located on Sehel island near the First Nile Catatact. It is so called “Famine Stele” claiming to record events from the time of the Old Kingdom king Djoser (c. 2720-2700 BCE) from the 3rd Dynasty (Lichtheim, 1980, 94). In that time according to the inscription there were was 7 years of drought in Egypt and pharaoh made all appropriate rituals to ask gods for help and as a consequence god Khnum responded. King Djoser describe it as follows: “As I slept in peace, I found the god standing before me. (I) propitiated him by adoring him and

praying to him. He revealed himself to me with kindly face; he said: <<I am Khnum your maker! [...]>>. I awoke with speeding heart. Freed of fatigue I made this decree on behalf of my father Khnum” (Lichtheim, 1980, 98-99).

From much later – Roman times – comes the British Museum Papyrus No. 604 on which was preserved an earlier Demotic story about “Si-Osire” known also as “Setne II” (Lichtheim, 1980, 125). Here the dream motif appear on the very beginning of the tale. After Setne and his wife Mehusekhe were asking gods for the child both of them had a vision during sleep. First Mehusekhe – “[One night] she dreamed that one spoke to her, [saying: <<Are] you Mehuskhe, [the wife] of Setne, who is lying [here in the temple] so as to receive healing? [...] >>” (Lichtheim, 1980, 138). After which she was instructed what to do next and she did exactly how the voice told her. Some other night later “Setne slept [and dreamed that one spoke] to him, saying: <<Mehusekhe, your wife, has received [the fluid of conception from you]. The boy that shall be born [shall be named] Si-Osire. Many are [the wonders that he shall do in Egypt]>>” (Lichtheim, 1980, 138).

The encounters with ghosts

The oldest story where the main plot includes encounter with the ghost come from the late New Kingdom or the Ramesside Period (1186-1077 BCE) and has been referred to as “Khonsemhab and the Ghost” or “A Ghost Story” (Mark, 2016). Unlike most of Egyptian literature and especially “stories” genre it survived on ostraca in several fragments kept in different collections: one in Turin, one in Vienna, two in Florence that form the first part of the tale and 2 pieces from Louvre making up the other one after unknown amount of missing text (Andrzejewski, 1958, 131). In the tale of which beginning is not clear Khonsenheb, the High Priest of Amun, conjures the ghost of the owner of the deteriorated tomb, who introduces himself as Nebusemekh and is very angry and sad that everyone has ~~have~~ forgotten about him. He asks to restore his tomb and writes his name in good place (Andrzejewski, 1958, 131-135). The ghost is not malicious, only in despair and wants that the memory about him would be restored among the living.

In later times stories about the encounters with ghosts become more popular and one of the masterpieces in the whole ancient Egyptian literature is the Demotic tale of Setne (“Setne I”) which is set before the events of “Si-Osire” (“Setne II”). Setne was a historic figure, the son of pharaoh Ramesses II and the high priest of Ptah – whose real name was Khaemwaset (c. 1284-1224 BCE). The text is dated to late Ptolemaic or early Roman period and is preserved on two different pieces: Cairo Museum Papyrus No. 30646, which has numbered pages and contains 4 out of 6 of them and the missing fragment of the beginning on the Cairo Museum Papyrus No. 30692 (Andrzejewski, 1958, 183; Lichtheim, 1980, 125). The main plot focuses on the magical Book of Thoth which contains all the secret knowledge of the gods. Setne wants to obtain it and finds out that it is hidden in the tomb of Naneferkaptah. There he is confronted with the ghosts

of Naneferkaptah and his wife Ahwere, who tells him about their fate and what bad luck is brought upon anyone in the possession of this book. Setne is dumb for their warnings so Naneferkaptah proposes to play for it over board game but ghost is cheating so that no one could take the book that allows the ghost of Ahwere to come to the tomb of her husband as she is buried somewhere else. Setne finally steals the book and escapes from the tomb but the ghost of Ahwere traps him in an illusion about all the bad events that could happen to the owner of the book and soon he returns it, grateful that everything he saw was not real (Lichtheim, 1980, 132-137).

Interestingly, the “ghosts” in these 2 stories are actually *kas* of the people who were owners of these tombs because their actions were quite limited to the place where they resided and they could act with the negative power if provoked.

Final remarks

In this short study, few examples were given that illustrate the belief of the ancient Egyptians that other realm can be contacted. This communication could be achieved by employing the writing on the side of the living and the dream vision on the supernatural side. The “Letters to the dead” written by ancient Egyptians concerned private matters and were very personal. They also used cursive scripts to write them – in most cases hieratic script with one exception of abnormal hieratic. Messages could have been written on clay bowl with food offerings, in the letter form as a papyrus, the piece of linen or – as in the cited example – on a stone stele. Some of these “letters” are already replies to an earlier correspondence and they mentioned the way the previous answers have reached them – through the dream visions.

It was not only privilege of the dead – or rather their *akh* – to contact the living, but also the method of communication of the gods (also in this case *akh* of the gods). Dream visions,

where gods contacted the living, were written down – as in the shown examples – because they legitimize the actions overtaken by rulers, making them unquestionable.

The encounters with the unrest spirits (ghosts) became literary motifs in the ancient Egyptian stories. We can see in there that it was the extension of the beliefs about *ka* – that if it will be abandoned and not fed properly through offerings it can harm the living. As these stories tell us – for the Egyptians it was necessary to help this *kas* and to set things in the right balance according to the concept of *maat* or the cosmic order.

Edward Wente wrote that Egyptian ghost stories “lack[s] the spooky quality that moderns associate with this genre of literature” and “Egyptian ghosts were not so much eerie beings as personalities to whom the living reacted pragmatically” (Wente et al., 1973, 137 after: Meltzer, 1977, 35). It is because for of the ancient Egyptians the appearance of the supernatural – be it dead persons or gods – was not something “fantastic” that violates the natural order. Other than that, it was part

of their conceptual universe in perfect agreement with the natural order (Meltzer, 1977, 35). It can be seen through personal, the “vivid” characteristics of the “letters to the dead” or the belief in the legitimization power of the direct message from the supernatural known from as the “second hand”.

References

- Andrzejewski, T. (1958). *Opowiadania egipskie*. Warszawa: PWN.
- Bator, W. (2012). *Religia starożytnego Egiptu. Perspektywa religioznawcza*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Boylan, Patrick (1922). *Thoth or the Hermes of Egypt. A Study of Some Aspects of Theological Thought in Ancient Egypt*. London: Oxford University Press.
- Breasted, J.H. (1906). *Ancient Records of Egypt, Volume II: The Eighteenth Dynasty*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Byrski, Ł. (2012). Dusza uwieczniona w kamieniu – znaczenie imienia w wierzeniach staroegipskich, *Maska. Magazyn antropologiczno-społeczno-kulturowy*, 16, 18–29.
- Byrski, Ł. (2014). Kosmogonia egipska. In: A. Paciorek, A. Tronina, P. Łabuda (Eds.). *Scripturae Lumen. Biblia i jej oddziaływanie, Volume 6: Bóg Stwórca (501–515)*. Tarnów: Wydawnictwo BIBLOS.
- Byrski, Ł. (2016). The Problem of Cultural and Religious Knowledge in Translating Ancient Texts. In: A. Vraneš, Lj. Marković (Eds.). *Kulture u prevodu: tematski zbornik, Knj. 1 (143-154)*. Beograd: Belpak.
- Ćwiek, A. (2015). *Hieroglify egipskie. Mowa bogów*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dumas, F. (1973). *Od Narmera do Kleopatry: Cywilizacja starożytnego Egiptu*, trans. I. Zawadzka. Warszawa: PWN [original: Dumas, F. (1965). *La civilisation de l'Égypte pharaonique*. Paris: Arthaud].
- Donker van Heel, K. (2013). *An Abnormal Hieratic Reading Book*, fasc. I. Leiden.
- Fowler, H.N. (trans.) (1925). Plato's Phaedrus. In: *Plato in Twelve Volumes*, Vol. 9, London: Harvard University Press; William Heinemann Ltd. (Revisited January 28, 2017 from World Wide Web <http://www.perseus.tufts.edu>).
- Lichtheim, M. (1973). *Ancient Egyptian Literature, Volume 1: The Old and Middle Kingdoms*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Lichtheim M. (1980). *Ancient Egyptian Literature, Volume 3: The Late Period*. Berkeley-Los Angeles 1980.
- Mark, J.J. (2016). *A Ghost Story of Ancient Egypt*. Retrieved January 29, 2017 from the *Ancient History Encyclopedia World Wide Web* <http://www.ancient.eu/article/964/>.
- Meltzer E. (1977). The Ancient Egyptian Contribution to Fantastic Literature Pt. 1, *Bakka Magazine*, 6, 34–42.
- Michałowski, K. (1974). *Nie tylko piramidy...Sztuka dawnego Egiptu*. Warszawa: PWN.
- Rachet, G. (2006). *Słownik cywilizacji egipskiej*, trans. J. Śliwa. Katowice: Książnica [original: Rachet G. (2004). *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris].

- Satzinger H. (1975). The Old Coptic Schmidt Papyrus, *Journal of the American Research Center in Egypt*, XII, 37–50.
- Schneider, T. (2001). *Leksykon faraonów*, trans. R. Darda, E. Jeleń and Z. Pisz, Warszawa-Kraków: PWN.
- Spencer, J. (ed.) (2007). *The British Museum Book of Ancient Egypt*. London: British Museum.
- Wente, E.F. (1973). A Ghost Story. In: W.K. Simpson (Ed.). *The Literature of Ancient Egypt. An Anthology of Stories, Instructions and Poetry*, 2nd Edition (137). New Haven: Yale University Press.
- Wente E.F. (1990). *Letters from Ancient Egypt*, ed. by E.S. Meltzer, Atlanta (Georgia): Scholars Press.

КОМУНИКАЦИЈА ЖИВИХ, МРТВИХ И БОЖАНСТВО У ДРЕВНОЈ ЕГИПАТСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

резиме (српски): Религија древних Египћана је давно заборављени систем веровања и зато се сво знање о томе заснива на реконструкцијама. За ове реконструкције могуће је употребити неке делове оригиналних литерарних извора где су нека од њихових веровања сачувана у живој форми. Овај чланак даје примере комуникације између живих људи и мртвих или са боговима и појашњава како елементи који се сада могу схватити као фантастични у ствари нису били сматрани као такви од стране древних људи. Избор примера долази из оба, из каснијих демотских прича написаних на папирусу као што су “Сетне и Нанеферкаптах” или “Си-Осире” и ранијих сачуваних на урезаним каменим стелама као што су “Стела Сна” или “Стела Глади”.

Кључне речи: Египат, древни, религија, литература, загробни живот

Милица Д. Миловановић¹
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Stručni rad
УДК 821.111(73).09-31

МОТИВ МАЈЧИНСТВА КАО ОГЛЕДАЛО ЦРНАЧКЕ ФЕМИНИСТИЧКЕ МИСЛИ У РОМАНУ *ВОЉЕНА* ТОНИ МОРИСОН

Сажетак: Циљ овог рада је да укаже на два таласа у развоју црначке феминистичке мисли и њихов утицај на слику мајчинства у роману *Вољена* Тони Морисон. Оба таласа полазе од борбе Афроамериканки за слободу и једнакост, при чему је први проистекао из покрета за укидање ропства, а други везан за покрет за људска права.

Роман осликава драстичне разлике у поимању мајчинства у црначкој и доминантној, белачкој култури. Како ропство онемогућава идеалан доживљај трудноће и мајчинства, ова улога се сматра чином отпора према расизму и сексизму модерног друштва.

Кључне речи: црначка феминистичка мисао, *Вољена*, мајчинство, доминантна култура.

Увод

Када је чешки писац Милан Кундера у свом делу *Уметност романа* означио историјску територију романа речима да је „роман европска креација” и да једини контекст потребан за разумевање вредности неког романа лежи у “историји европског романа” (Морисон, 1988: 128) часопис *New Yorker* га је осудио рекавши да је „Кундерина лична представа о роману као књижевној врсти толико евроцентрична да (...) осећамо да Кундерин дискурс открива црту његове личности коју радије не бисмо познавали” (Морисон, 1988: 128). Кундерини ставови су из његовог личног канона избрисали све америчке писце (изузев Вилијема Фокнера), а Теренс Раферти их искључује из Кундериног стваралаштва и приписује их „импресивном самопоуздању његове критичке прозе –самопоуздању егзиланта, сентиментално васпитаног, који бира да постане Европљанин” (Морисон, 1988: 129). Кундера је овим обезвредио књижевни канон целе једне, америчке, нације, у оквиру кога се у другој половини осамнаестог века издвојила посебна подврста –афроамеричка књижевност.

Први писци афроамеричког порекла сматрали су да клауза из *Декларације о независности*, по којој су сви људи рођени једнаки, подразумева да се

¹ mmilovanovic14@gmail.com

Афроамериканцима пруже иста права као Американцима беле пути. Ауторка Фелис Витли, ропкиња из Бостона, у свом делу под називом *Песме о разним темама, религиозним и моралним*, доказала је да Афроамериканци по питањима духа нису сами по себи инфериорни у односу на белце.² Током деветнаестог века, водећа имена афроамеричке књижевности попут Дејвида Вокера, Марије В. Стјуарт и Царене Ли указују на хитност потребе да се белци позабаве „ужасним грехом ропства“.³

Године 1831. покрет за укидање ропства био је у пуном јеку и подржао је објављивање аутобиографских дела заробљеника како би се већински индиферентно белачко становништво претворило у присталице аболиционистичког покрета. Међу овима се посебно истичу *Наратив* Фредерика Дагласа и *Инциденти у животу једне робиње* ауторке Харијете Џејкобс.⁴

Црначка феминистичка мисао

Једна од последица аболиционистичког покрета јесте и развој црначког феминистичког покрета. Адријен Рич сматра да „феминистичка теорија пати од онога што називамо бели солиписизам – размишљања, замисли и говора по којима белина описује свет“ (Рич у Тејлор, 1998: 234). Ауторка Бел Хукс то потврђује изјавом да „све белкиње ове нације знају да је њихов статус другачији од статуса црначких/обојених жена. Оне то знају још од времена када као девојчице на телевизији виде само своја лица, као и док, гледајући у часописе, виде само своја лица“ (Хукс, 2000: 55).

Тејлорова (1998) наводи да су се Афроамериканке сукобљавале на многим политичким фронтима са женама беле пути, а нарочито у два наврата, 1921. и 1970. године. „Та искуства као и безброј других, подстакла су тамнопуте жене да црначку феминистичку теорију и праксу обликују тако да укључи проблеме карактеристичне само за њих“ (Тејлор, 1998: 234). Историја феминистичког покрета у Сједињеним Америчким Државама дели се на два периода или „таласа“, а оба су директно повезана са борбом за слободу и једнакост коју су покренули Афроамериканци. Први талас је потекао из аболиционистичког покрета а кулминирао је усвајањем Деветнаестог амандмана⁵ (Тејлор, 1998: 235). Тејлорова даље наводи да је „већина Афроамериканки за време аболиционистичког покрета представљала нечије легално власништво ... а због митских и стереотипних представа о тамнопутим жена-

² <https://www.britannica.com/art/African-American-literature>

³ Исто.

⁴ Исто.

⁵ Деветнаести амандман на Устав Сједињених Америчких Држава забрањује да се право гласа ускрати било ком грађанину Сједињених Америчких Држава на основу пола. Амандман је усвојен 18. августа 1920. године и тиме су Сједињене Америчке Државе постале пета држава која је увела опште право гласа и за жене, као и прва од великих сила (извор: Википедија).

ма и слободне и потлачене Афроамериканке биле су окривљене за сопствену виктимизацију“ (Тејлор, 1998: 236).

Ида Б. Барнет је „довела у питање мит да су све белкиње честите, да ниједна тамнопута жена нема никаквих врлина, као и претпоставку да су сви тамнопути мушкарци силоватељи“ (Тејлор, 1998: 238). Барнетова је такође забележила да су све црнкиње трпеле насиље и злостављање незапамћених размера. “Баш као што је први талас црначке феминистичке мисли био везан за аболиционистички покрет, тако је и други талас довођен у везу са модерним покретом за људска права“ (Тејлор, 1998: 239). Најпознатији документ о полној дискриминацији, како наводи Тејлорова (1998) био је такозвани *SNCC Position Paper*, који су написале жене беле пути, али га је у новембру 1964. године у Вејвланду, у Мисисипију представила Руби Дорис Смит-Робинсон. „Он (документ) наводи 11 примера полне дискриминације који очигледно разоткривају полну пристрасност у области административних дужности и на лидерским позицијама“ (Тејлор, 1998: 240). Ово је био веома тежак период за жене, јер „уколико би жена прихватила везу са тамнопутим мушкарцем, (у друштву) би могла бити сматрана *лаком*. Али, уколико би је одбила, добијала би етикету *расисте*“ (Тејлор, 1998: 241). Тејлорова објашњава да је „Закон о људским правима из 1964. године испрва сматран главним заштитничким прописом...“ и да је по њему „правни заступник морао да заштити грађане од дискриминације приликом гласања, образовања или употребе јавних објеката“ (Тејлор, 1998: 242). Створена је и Национална организација жена,⁶ а прва председница ове организације била је Бети Фридан.

Како Тејлорова (1998) наводи, у лето 1966. године Стокли Кармајкл је смислио слоган *Black Power* чиме је дошло до формирања црначке националистичке организације. Националистичке тежње црначког покрета имале су дубок утицај на феминистички покрет а њихов главни заговорник била је Синтија Ерлоу која је тврдила да „национализам као покрет има визију која укључује жене јер ниједна нација не може опстати без преношења своје културе наредном нараштају, без рођења деце и њиховог васпитавања“ (Тејлор, 1998: 243–244).

Према Тејлоровој (1998), најмоћнија националистичка организација била је *Странка црног пантера*, чији су чланови били углавном мушкарци, а број женских присталица почео је да расте 1967. године.

У августу 1973. године основана је Национална црначка организација жена⁷, која је у новембру исте године одржала своју прву конференцију, а похађало ју је најмање 250 жена из целе земље (Тејлор, 1998: 248). „Избор Ширли Шизолм за прву тамнопуту жену у Конгресу 1968. године био је пример њихових колективних напора“ (Тејлор, 1998: 244). Иако је као резултат ове конференције настала књига под називом *Са наших леђа*, ова организација, нажалост, није имала далекосежан утицај јер „црнкиње нису могле да, поред много

⁶ National Women Organisation.

⁷ National Black Feminist Association.

променљивих варијабли у својим животима, управљају и моћним политичким покретом (...) као што је то могла Национална организација за жене“ (Тејлор, 1998: 249).

Мотив мајчинства у роману Вољена

Лакшми (2014) наводи да се „мајчинство универзално, у свим културама, поштује као кулминација женствености“ и да се широм света веза мајке и детеа сматра најчвршћом врстом повезаности коју било која два појединца могу имати, као и да дете ствара свој сопствени идентитет и проналази своје место у свету према васпитању које је добило од мајке. Она даље објашњава да архетип везе између мајке и ћерке потиче још из грчке митологије, од приче о Хадовој отмици Зевсове и Деметрине ћерке Персефоне коју је одвео у подземље. Према том миту, Деметра је широм света тражила ћерку и због своје патње је забранила земљи да рађа усеве. Гладни људи жалили су се Зевсу, који је потом Хаду наредио да Персефону врати мајци, како би с њом провела две трећине сваке године. (Лакшми, 2014: 1–2)

Према Фројду „оног тренутка када деца схвате шта је продужавање врсте, мајка постаје *certissima*, односно сигурна фигура, док је отац *semper incertus*“ (Фројд у Хирш, 1994: 98). „Још од озлоглашеног извештаја Данијела Патрика Мојнихана из 1965. године Американци посматрају афроамеричке породице као матријархат у коме мајке, а не очеви, поседују моћ и присутност“ (Мојнихан у Хирш, 1994: 95). Хирш (1994: 95) наводи да „обичаји афроамеричких мајки представљају критички модел за хегемонијске породичне вредности у којима доминирају патријархат и капитализам, а самим тим представљају и притисак на жене и децу“ И поред чињенице да тамнопуте мајке нису имале контролу над својом децом, Шахин и Назир (2014: 203) наводе да је улога мајке у црначкој култури значајна јер „једина могућност да се успостави трајна веза са њиховим црначким наслеђем се у потпуности налази у мајчиним рукама“. Они даље наводе да мајке преносе наслеђене вредности како би деца постала свесна свог изгубљеног наслеђа, како би подстакле у њима те изгубљене вредности и како би деца схватила ко су. „Мајке играју активну улогу у усађивању културних и друштвених вредности (код деце)...које представљају гаранцију за формирање идентитета целе заједнице“ (Шахин и Назир, 2014: 203).

Црначке жене „нису никада биле предодређене да буду мајке, сматране су само инструментима за размножавање“ (Гупта, 2009: 6). Прави пример за то је Сетина свекрва која јој говори да треба да буде захвална јер је она (Бејби Сагс) „(...) имала осморо. Ниједно није остало код мене. Четворо одузето, четворо отерано, а сви, претпостављам, праве пакао од нечије куће“ (Морисон, 2007: 5). Једино чега се сећала јесте да је њено прворођено дете волело загорелу корицу хлеба. Сматра се да је ропство „више од иједног историјског догађаја оштетило матријархат одузимањем људскости црнцима и узроковањем трајних распачавања породица. (...) Мајке које се препусте доминантној култури не могу, стога

адекватно информисати своју децу о прописима црначке заједнице“ (Валдез у Шахин и Назир 2014: 204). Поменути аутори тврде да Сета „покушава да својој деци пружи осећај сигурности, да поврати осећај сопствене мајчинске надмоћности тиме што ће сама контролисати њихове животе и ослободити их од ужаса ропства, за чим је она сама жудела цели живот“ (Шахин и Назир, 2014: 205).

Према Лакшми, *Вољена* представља „фиктивни повратак у године трговине робовима у Америци, у период пре Грађанског рата, који је сведочио ужасима и нељудским зверствима која су белопути власници плантажа у Кентакију наносили својим црначким робовима“ (Лакшми, 2014: 3). Она даље наводи да је роман делимично заснован на истинитој причи црначке ропкиње Маргарет Гарнер која је убила своју ћерчицу и покушала самоубиство 1856. године како је њен власник не би поново заробио и објашњава да се као подтекст у овом роману јавља Закон о одбеглим робовима⁸ из 1850. године који је робовласницима дозвољавао да крену у потеру за робовима и преко међудржавних граница (Лакшми, 2014: 3).

Главна јунакиња романа, ропкиња афроамеричког порекла по имену Сета заробљена је на плантажи названој *Слатки дом*. Током боравка на плантажи, Сета ће склопити брак са Халијем Сагсом и са њим добити четворо деце. Ипак, након смрти управитеља плантаже, господина Гарнера, који се лепо опходио према њима, Сета ће побећи, јер је на место господина Гарнера дошао озлоглашени Учитељ. Под своје окриље Сету ће узети њена свекрва Бејби Сагс, али након месец дана Учитељ ће је пронаћи и Сета ће, са жељом да своју децу заштити од судбине која ју је снашла, убити своју двогодишњу ћерку, Вољену. Тај чин довешће до потпуног раскола у породици. Након што виде „два сићушна отиска на торти“ и „огледало које пуца од самог погледа на њега“ (Морисон, 2007: 3) Сетина два сина, Хаурад и Бјуглар схватиће да њихова кућа није налик на друге и да је опседа дух преминуле Вољене, те ће до свог тринаестог рођендана побећи од куће, а њена свекрва Бејби Сагс ће умрети. Остаће само Сета и Денвер да „заједно бију рутинску битку против нечувеног понашања те куће“ (Морисон, 2007: 4). После кћеркине сахране, Сета се предала каменоресцу како би на њену надгробну плочу уклесао епитаф, али је за десет минута које је провела с њим добила само реч *Вољена*.

Када, по повратку са карневала, на који је ишла са својом другом ћерком, Денвер и Полом Д, једним од мушкараца из Слатког дома, угледа потпуно обучену жену како седи на пању испред њене куће (Блустоун роуд 124), Сета ће у њој видети своју изгубљену ћерку и од тада па надаље свој живот испунити њеним присуством и настојати да удовољи сваком њеном, па и најмањем захтеву. Појава Вољене у роману тумачи се као „абику дете из западноафричке митологије, које се враћа како би га иста мајка поново родила“ (Боуерс у Лакшми, 2014: 5). Роман *Вољена* је „прича која продире, можда и дубље но што би иједна историјска или психолошка студија могла, у подсвесне, емотивне и физичке последице ропства“ (Шапиро у Гупта, 2009 :1).

⁸ Fugitive Slave Act.

Гупта (2009) наводи да је „чедоморство одувек постојало у позадини ропског доба. Понекад је означавало отпор, а понекад убиство из милосрђа“ и да је „Сетина друга ћерка, Денвер, жртва злостављања, јер прве године свог детињства проводи у затвору, а средина јој се руга због злочина који је починила њена мајка. Мајка јој никада није открила своју прошлост, због чега Денвер губи веру у Сету и остатак детињства проводи страхујући да ће је мајка убити“ (Гупта, 2009: 3). Према Цезару, мајка и ћерка су овде „још једном, два дела истог бића“ и представљају „завереничко јединство које се протеже изван гроба“ (Цезар, 1994: 116). Гупта тврди да је „повезаност Сете и Вољене толико интензивна да раскида окове времена, простора, културе и заједнице“ (Гупта, 2009: 7).

„Протагонисткиња Сета „представљена је као ментално поремећена. Прихватањем Вољене Сета добија улогу хранитељке, заштитнички настројене и помирљиве мајке, на тај начин постајући „права“ жена судећи по афроамеричкој традицији. Тек након што се саживи са улогом мајке црначка заједница прихвата да је спаси из канци духа“ (Лакшми, 2014: 5).

Гупта (2009) наводи да је „ускраћивање родитељског права довело до Сетиног преувеличавања улоге мајке, јер она сматра да је добробит њеног детета њена једина одговорност, а чином чедоморства хтела је да реконструише сопствену прошлост, након што јој је мајка обешена а она препуштена сама себи. Сетина лична животна искуства навела су је да верује да је живот црначке робиње гори од смрти“ (Гупта, 2009: 7). Једну од најупечатљивијих траума Сета је преживела када су јој узели млеко. Она је то потом испричала госпођи Гарнер, која није могла да говори јер је имала отеклину величине кромпира на врату, али је плакала док јој је Сета причала о томе. „Ти момци су сазнали да сам их пријавила. Учитељ је приморао једног од њих да ме ишиба по леђима, а када је завршио, трагови на мојим леђима имали су обресе дрвета. Још расте тамо“ (Морисон, 2007: 17).

Осамнаест година након поменутих догађаја на Сетином прагу се појављује Пол Д и постаје једина особа којој ће поверити све детаље у вези са својим бегом са плантаже и Денвериним рођењем. „Желела га је у свом животу. Без обзира на то шта је говорио и знао, желела га је у свом животу“ (Морисон, 2007: 99). С друге стране, никада није сазнала шта се заиста десило са њеним мужем, Халијем Сагсом. Њена свекрва, Бејби Сагс, веровала је да је Хали умро 1855. године, тј. оног дана када се родило Сетино дете. Пол Д је био први коме је испричала и о судбини Вољене, мада не директно.

Стемп Пејд, бивши роб, који је превезао Сету преко реке, показао је Полу Д исечак из новина у коме се налазила Сетина карикатура, с тим што је Пол тврдио да то никако не може бити она, јер усне те жене не личе на њене. Ипак, „лице црнца се није појављивало у новинама зато што је особа добила здраву бебу... Посреди је морало бити нешто необично“ (Морисон, 2007: 155–156). Зато је одлучио да пита Сету о томе. Након што је чуо Сетину причу, Пол Д јој је рекао: „оно што си урадила је погрешно, Сета... Могао је постојати неки начин... Неки други начин... имаш две ноге, Сета, не четири“ (Морисон, 2007: 165). Чак и онај који ју је волео сматра да је њен чин био исувише суров.

После тешке унутрашње битке Сета је, јер „није изгледало мудро сећати се“ (Морисон, 2007: 274) ипак одлучила да свије нови живот око своје друге ћерке Денвер, и том одлуком је запечатила ову величанствену причу о мајчинској љубави која превазилази чак и границу између овог и оног света.

Закључак

Готово све културе света сматрају мајчинство највишим идеалом, али ова улога у заједници Афроамериканки ипак има посебну тежину због чињенице да им је иста вековима ускраћивана, што представља последицу њиховог ропског положаја. Роман *Вољена* Тони Морисон једно је од најпотреснијих сведочења која говоре у прилог чињеници да је поимање трудноће у овој средини радикално другачије у односу на белачке заједнице. Јунакиња овог романа, ропкиња по имену Сета, која убија своју ћерку како би она избегла исту судбину, своју мајчинску дужност сматра толико светом да губи додир са реалношћу и у потпуности се посвећује хировима и захтевима које пред њу поставља дух њене давно преминуле ћери. Ипак, Сета ће уз помоћ друге ћерке – Денвер и свог партнера, Пола Д, тренутак пре него што буде прекасно, ипак успети да схвати да се не живи од прошлости и опсена, већ од љубави коју нам пружају наши најближи.

Литература

- Caesar, T. P. (1994). *Slavery and Motherhood in Toni Morrison's Beloved*. *Revista de Letras* Vol.34. Retrieved January 26, 2017 from the World Wide Web. http://www.jstor.org/stable/27666617?origin=JSTOR-pdf&seq=1#page_scan_tab_contents
- Encyclopaedia Britannica: *African American Literature*. <https://www.britannica.com/art/African-American-literature>
- Gupta, M. (2009). *Infanticide and Mother-Daughter Relationship in Toni Morrison's Beloved* H.N.B.Garhwal University, Srinagar. Retrieved January 26, 2017 from the World Wide Web. <http://www.inter-disciplinary.net/wp-content/uploads/2009/04/ewf1gupta.pdf>
- Hirsch, M. (1994). *Maternity and Rememory: Toni Morrison's Beloved* (a part of "Maternity and Rememory," *Motherhood and Representation*, ed. Donna Bassin, Margaret Honey, Meryle Kaplan (New Haven: Yale University Press, 1994). Retrieved January 25, 2017 from the World Wide Web. http://www4.ncsu.edu/~leila/documents/HirschMarianne_onBeloved.pdf
5. Hooks, B. (2000). *Feminism is for Everybody. Passionate Politics*. South End Press. Cambridge. MA.

- Lakshmi, A. K. (2014). *The Appropriation of Motherhood in Toni Morrison's Beloved and J M Coetzee's Foe*. New Academia: An International Journal of English Language, Literature and Literary Theory Vol. III Issue IV Oct. 2014 Retrieved January 27, 2017 from the World Wide Web.https://www.academia.edu/9480062/The_Appropriation_of_Motherhood_in_Toni_Morrisons_Beloved_and_J_M_Coetzees_Foe
- Morrison, T. (1988). *Unspeakable Things Unspoken: The Afro-American Presence in American Literature*. The Tanner Lectures on Human Values. Delivered at The University of Michigan. Retrieved January 22, 2017 from the World Wide Web. http://tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/m/morrison90.pdf
- Morrison, T. (2007) *Beloved*. Retrieved January 20, 2017 from the World Wide Web. </www.pdf-archive.com/2015/03/30/beloved-toni-morrison-vintage-international-2007/beloved-toni-morrison-vintage-international-2007.pdf>
- Shaheen, A. Nazir, K. (2014). *The Study of Gender in Tony Morrison's Beloved*. Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business Vol. 6.No. 1 May 2014. Retrieved January 28, 2017 from the World Wide Web. <http://journal-archieves36.webs.com/196-212may14.pdf>
10. Taylor, U. (1998). *The Historical Evolution of Black Feminist Theory and Praxis*. Journal of Black Studies. Vol. 29. No. 2 Nov. 1998. Retrieved January 24, 2017 from the World Wide Web. https://www.jstor.org/stable/2668091?seq=1#page_scan_tab_contents

THE MOTIF OF MOTHERHOOD AS A MIRROR OF THE BLACK FEMINIST THOUGHT IN TONI MORRISON'S *BELOVED*

Abstract: This paper aims to underline the influence the two waves of black feminist thought ha on the image of motherhood in Toni Morrison's novel *Beloved*. Both of them sprang from the fight of the Afro-American women for freedom and equality, with the first wave originating from the Abolition Movement, and the second related to the Civil Rights movement.

The novel illustrates the drastic differences between the image of motherhood in the African-American culture and the white, dominant one. Since slavery prevents women from an ideal experience of pregnancy and motherhood, this role is viewed as an act of rebel towards the racist and sexist tendencies in the modern society.

Key words: black feminist thought, *Beloved*, motherhood, the dominant culture, racism and sexism

Биљана С. Солеша¹
Медицинска школа, Крушевац

Pregledni rad
УДК 821.163.41-
34"18/19":371.3

СРПСКА РЕАЛИСТИЧКА ПРИПОВЕТКА У НАСТАВНОЈ ПРАКСИ

Сажетак: У овом раду се истражује рецепција српске реалистичке приповетке код ученика средње школе и коришћење методичких поступака у настави. У првом делу рада износе се основне одлике српске реалистичке приповетке, њена заступљеност у наставним плановима и програмима, као и наставни циљеви и оперативни задаци који се односе на наставно тумачење приповетке. Средишњи део рада садржи циљеве, хипотезе и приказ резултата истраживања. У завршном делу се наводе могућности за решавање учених проблема. Циљ рада је да се на основу резултата емпиријског истраживања боље сагледа целисходност и ваљаност наставе књижевности, да се пружи јаснији увид у проблеме и понуде конкретни предлози за њихово превазилажење. Резултати истраживања потврђују хипотезу о недовољно комплексном нивоу методичких приступа, незадовољавајућем нивоу мотивације и рецепције код ученика.

Кључне речи: *приповетка, настава књижевности, наставне методе, стваралачка настава, уметнички доживљај.*

Увод

Велики проблем савремене наставе књижевности јесте одбојни став ученика према прописаној школској лектури који је најупадљивији у предадолесцентском и адолесцентском периоду. Могући узрок тога јесте преовладавање традиционалне наставе књижевности, чијом се искључивом применом недовољно подстиче мисаоно, критичко, стваралачко читање и мишљење. Ученици тешко прихватају текстове неусклађене са њиховим интересовањима. Приватни избор њихове лектуре најчешће подразумева тривијалну књижевност. Током наставе важно је истраживати читатељско понашање ученика, њихова књижевна интересовања и рецепцију књижевних дела предвиђених школском лектиром. Резултати оваквих истраживања могу допринети прецизнијем избору најефикасније методичке стратегије. Нестереотипна настава, која афирмише критичко и стваралачко мишљење, смањила би тривијализацију књижевности која потиче из културног и друштвеног окружења, али је и производ педагош-

¹ solasabilja@gmail.com

ко-наставних приступа и поступака. Код ученика би се прецизније и ефектније формирали естетски судови, а уметнички вредна књижевна дела постала литература која се не одбацује. Полазећи од наведених проблема определили смо се за истраживање рецепције српске реалистичке приповетке присутне у наставним програмима од четвртог разреда основне до трећег разреда средње школе.

Садржаји српске прозе епохе реализма богати су разноликим видовима народног живота. Реалисти теже што вернијем приказу начина живота, обичаја и схватања, особина говора наших људи. Најпотпунији израз реализам добија у приповеци из народног живота, или сеоској приповеци која се развила на вуковској, народској, фолклорној оријентацији, под утицајем политичке идеологије и књижевних схватања Светозара Марковића и под утицајем руских реалиста (Deretić 2001: 811). Приповетка је најбоље одговарала нашем тадашњем општем и литерарном развоју. За доминантном сеоском приповетком није заостајала ни приповетка са тематиком из градског, нарочито малограђанског живота (Najdanović 1967: 37).

Тематика је широка и разноврсна: сеоски, градски, породични живот, социјални односи, емоције (љубав, мржња, солидарност). Ова проза садржи многе карактеристике фолклора, етнографије, народног виђења и схватања живота народног приповедања (Živković 1994: 216). Временом, она захвата проблематку градског човека, те је крајем епохе у средишту интересовања лик интелектуалца, који од писаца захтева дубљу, психолошку мотивацију и решавање сложеније духовне проблематике (Živković 1994: 173).

Приповедни свет је отворен као место радње: сеоска заједница, градски живот, школа, државна администрација, породица, кућна задруга. Прича се додирује са глобалним представама о свету, које карактеришу једну заједницу. Приповетка ствара изван догађај, обликује га као целину, текст, помоћу одређених трансформација (поступака као што су заплет, ретроспекција, проспекција, перспектива, хронотопизација). Контекст догађаја је сразмерно јасан, чврст, и отворен за различите исходе (Ivanić 2007: 91). Реалистички јунак припада нискомиметичком модусу. Није надмоћан у односу на људе из свог окружења, већ сличан читаоцима приповетке. Реалистички јунаци теже стабилности кућне задруге, остварењу љубави, професионалном доказивању, школовању, социјалној правди (Vukićević 2007: 95–96). Описиване појаве се представљају хладним, критичким тоном, те уместо поетизоване лексике и метафорике долази колоквијални, свакидашњи израз и детаљнији, конкретизовани описи (Živković 1994: 216). Увидом у поетику српске реалистичке приповетке и циљеве и задатке наставе књижевности, закључује се да су примери ове књижевне врсте веома захвални за остваривање наставних и оперативних задатака о чему је реч у наредном поглављу.

Српска реалистичка приповетка у наставном плану и програму основног и средњег образовања

Испитивање рецепције српске реалистичке приповетке код ученика укључује и истраживање њене заступљености у наставним плановима и програмима у основној и средњој школи и увид у задатке наставе књижевности, оперативне задатке и начине остваривања програма, а односе се искључиво на наставу прозних жанрова (приповетке).

Обрада српске реалистичке приповетке почиње у четвртном разреду основне школе приповетком *Град* Јанка Веселиновића. У петом разреду обрађују се приповетке *Прва бразда* Милована Глишића и *Чича Јордан* Стевана Сремца. У шестом разреду приповетка *Јаблан* Петра Кочића, у седмом приповетке *Кањош Мацедоновић* Стафана Митрова Љубише, *Мртво море* Радоја Домановића, *Наш Божић* Борисава Станковића (допунски избор). У осмом разреду обрађују се приповетке *Све ће то народ позлатити* Лазе Лазаревића, *Пилипенда* Симе Матавуља, *Кроз мећаву* Петра Кочића и *Увела ружа* Борисава Станковића (допунски избор). Дакле, у основној школи обавезним програмом је обухваћено укупно девет наслова српске реалистичке приповетке. Два наслова су понуђена као допунски избор. Задаци предвиђени наставним планом и програмом² у оквиру наставе књижевности су: развијање осећања за аутентичне естетске вредности у књижевној уметности; оспособљавање ученика за читање, доживљавање, разумевање, свестрано тумачење и вредновање књижевноуметничких дела разних жанрова; усвајање основних функционалних и теоријских појмова из књижевности; упознавање, развијање, чување и поштовање властитог националног и културног идентитета на делима српске књижевности. У сваком разреду се издвајају посебни оперативни задаци који се односе на наставу књижевности. Наводимо оне који се односе на приповетку.

У петом разреду ученици се уводе у структуру епског дела, с тежиштем на књижевном лику и облицима приповедања. Ученици се систематски навикавају да тумаче ликове са више становишта: епско, чулно, лирско, драмско, психолошко (мотивисање поступака); социолошко (услови формирања и испољавања), етичко (процењивање ставова и поступака). Ученици се поступно оспособљавају да уочавају и тумаче форме приповедања у епском тексту (нарација, дескрипција, дијалог), да откривају композицију епског и драмског текста и увиђају и образлажу значајне појединости у структури текста. Ученици савладавају откривање језичкостилских средстава којима су обликоване

² Наставни план и програм за други циклус основног образовања и васпитања прописан је правилницима: *Pravilnik o nastavnom planu za drugi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja i nastavnom programu za peti razred osnovnog vaspitanja i obrazovanja* (2011). *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik RS*. br. 3/2011, *Pravilnik o nastavnom programu za šesti razred osnovnog vaspitanja i obrazovanja* (2011). *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik RS*. br. 3/2011, *Pravilnik o nastavnom programu za sedmi razred osnovnog vaspitanja i obrazovanja* (2011). *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik RS*. br. 3/2011, *Pravilnik o nastavnom programu za osmi razred osnovnog vaspitanja i obrazovanja* (2013). *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik RS*. br. 8/2013.

слике и изазвани уметнички утисци у делу, увежбавају образлагање њихове уметничке функције и усвајају одређене књижевнотеоријске појмове као што су: приповедач, облици приповедања, фабула, карактеризација, врсте епских дела у стиху и прози.

Оперативни задаци у шестом разреду подразумевају оспособљавање ученика за уочавање и тумачење узрочно-последичних веза у тексту, за исказивање властитих судова и закључака приликом анализе и у разним говорним ситуацијама. Ученици тумаче условљеност догађаја и ситуација, осећања, сукобе, поступке, нарави и карактерне особине ликова, упућују се на поткрепљивање властитих судова и закључака појединошћима из дела, или са становишта целине. Тумачење ликова је као у претходном разреду. Ученици се оспособљавају за запажање, коментарисање и процењивање ситуација и поступака, речи и дела, физичких и других особина, жеља и могућности, циљева и средстава (њихове складности и противречности) и упућују у откривање двоструког описивања стварности (објективна и субјективна дескрипција). Развија се навика да се запажања, утисци и закључци доказују подацима из текста и животне стварности, да се уметничке вредности истражују с проблемског становишта. Ученицима се дају припремни задаци те се упућују на самостално усмено и писмено приказивање дела. Читају се и вреднују ученичке белешке о прочитаној лектури. Што се књижевнотеоријских појмова везаних за епику тиче, ученици усвајају појмове: основна тема и кључни мотиви, фабула (покретачи фабуле, заустављање фабуле, ретроспективни редослед догађаја), карактеризација (социолошка, психолошка), портрет, (спољашњи и унутрашњи), биографија и аутобиографија, роман (пустоловни, историјски и научно-фантастични).

У седмом разреду се даље осамостаљују за анализу књижевноуметничких дела, усвајају књижевне и функционалне појмове према захтевима програма. Истражују се одређене вредности са становишта ученог проблема: доказивање утисака и тврдњи, запажања и закључака подацима из текста. У епским делима се уочавају узрочно-последичне везе поетских мотива и њихове функције (логичко и естетско условљавање сваке појединости), одлике фабуле (миран и динамичан ток радње) и композиције (увод, заплет, врхунац, расплет – без књижевнотеоријских дефиниција), однос сижеа и фабуле и уоквирена фабула. Ученици се уводе у потпунију анализу ликова (дијалог, унутрашњи монолог, физичке и карактерне особине, поступци), тематике (тематска грађа, главна тема; друге теме), мотива и песничких слика (психичка стања, драматичне ситуације, атмосфера, пејзажи). Тумачи се идејни слој текста. Указује се на друштвено-историјску условљеност уметничког дела и однос писца према друштвеној стварности. Знања о књижевнотеоријским појмовима (фабула и сиже, уоквирена фабула, статички и динамички мотиви, композиција и мотивација, епизода, идејни слој књижевног текста, хумор, иронија и сатира, врсте карактеризације књижевног лика) се продубљују. У осмом разреду оперативним задацима је предвиђено формирање критеријума за самосталан избор, анализу и процену уметничких дела приступачних овом узрасту и систематизација знања о књижевнотеоријским појмовима. Ученици се оспособљавају

за самосталну анализу књижевноуметничког дела помоћу развијеног плана и теза и за процењивање идејно-естетских, језичко-стилских и других вредности. Развија се поуздани критеријум за избор, анализу и процену књижевног текста и предвиђа упућивање ученика у коришћење одабране и приступачне литературе о делима и писцима. Подстиче се и развија критички однос у проблемском приступу делу и писцу. Предвиђена је систематизација знања о књижевнотеоријским појмовима, народној и ауторској књижевности. У наставним плановима и програмима је прецизно дефинисан начин остваривања програма за све разреде.

У наставним програмима средње школе³ српска реалистичка приповетка је заступљена са осам наслова. Обрађују се приповетке: у првом разреду *Први пут с оцем на јутрење* Лазе Лазаревића, у другом разреду *Глава шећера* Милована Глишића, *Ветар* Лазе Лазаревића, *Данга* и *Вођа* Радоја Домановића, *Поварета* Симе Матавуља, у трећем *Мрачајски прото* Петра Кочића и *У ноћи* Боре Станковића (факултативно). Задаци наставе књижевности подразумевају: упознавање поетских и естетских вредности репрезентативних дела српске књижевне баштине, неговање и развијање читалачких компетенција и интерпретацијских вештина, развијање литерарних афинитета и естетских критеријума, усвајање хуманистичких ставова, уверења и система вредности, оспособљавање за морално просуђивање, одређивање за добро и осуду насилништва и нечовештва, одбацивање свих видова агресивног и асоцијалног понашања и развијање самосвести и личне одговорности. У начинима остваривања програма истиче се неопходност сарадње наставника српског језика и књижевности са наставницима других предмета. Савремена настава књижевности претпоставља остваривање битних задатака и садржаја програма уз појачану мисаону активност ученика, поштовање и уважавање дидактичких принципа, као и адекватну примену оних наставних облика, метода, поступака и средстава чију су вредност утврдиле и потврдиле савремена пракса и методика наставе књижевности. Избор наставних облика, метода, поступака и средстава условљен је наставним садржајима и циљевима, које треба остварити на једном часу.

Наставник у средњој школи полази од претпоставке да је ученик у основној школи стекао основна знања из теорије књижевности која се односе на тему, мотив, фабулу, лик, карактер, структуру прозног књижевног дела и на одлике књижевних родова и врста. Ученици познају основна језичкостилска изражајна средства, особине усмене и писане књижевности, структуру лирске песме (стих, строфа, рима, ритам), структуру и особине драмског дела (дијалог, монолог, драмска врста, драма и позориште). Ученици су савладали основна знања о филму, радио-драми, телевизијској драми и основе сценске и филмске културе (слика, реч, звук, филмска музика, ситуација, радња, јунаци филма, елементи филмског израза, филмске врсте, од синопсиса до сценарија),

³ Наставни план и програм је дат у *Pravilniku o nastavnom programu za gimnaziju* (2011). *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik RS*. br. 7/2011.

те уочавају сличности и разлике у филмској, телевизијској и књижевној уметности. Усвојена знања омогућавају ученицима активно учешће у проучавању књижевног дела. Интерпретативно-аналитички методички систем је доминантан вид наставе у средњој школи и њега треба доследно примењивати приликом упознавања ученика са књижевним делима предвиђеним програмом. Програм књижевности повремено захтева примену монолошке методе у оним ситуацијама које не подразумевају предзнање ученика.

Реализација наведених задатака је могућа уколико су читалачке компетенције ученика задовољавајуће. Међутим, данашња пракса нас суочава са поражавајућом истином да ученици све мање читају, да читају само зато што морају, ако и читају по слободном избору, онда то нису дела предвиђена школском лектиром. Дела се читају површно и брзо. Занемарљив је број ученика који имају развијене читалачке навике и читају бележећи своје импресије, запажања, доживљавања и просуђивања. За ваљану интерпретацију веома је важно, не да ли је ученик прочитао, већ како је прочитао дело. Квалитет читања зависи од интресовања, циља и познавања читалачких стратегија које омогућавају детаљније познавање текста. Читање школске лектире може бити савесније, али мање занимљиво и мање угодно, те га ученици често брзо заборављају (Grosman 2010: 37).

У науци о књижевности постоји мноштво метода чији је избор условљен циљем и природом истраживања. Нема универзалног метода којим би се свако дело могло у целини сагледати. Појединачне методе се баве истраживањем и проучавањем групе сродних књижевних феномена. Природа књижевног дела условљава избор метода. Милија Николић је истакао важност методолошког плурализма: „Обрада уметничког текста у школи изискује складну примену више књижевнонаучних метода, односно мноштво истраживачких гледишта. Методолошки плурализам успешно се остварује на тај начин што се појединим књижевним приступима даје њихово право место“ (Nikolić 1992: 119). Једноставних методологија и идентичних резултата тумачења истог дела од различитих интерпретатора нема. Методологија тумачења се мора прилагодити природи књижевног дела и његовој уметничкој индивидуалности (Milatović 2011: 236). Наставни рад на књижевном тексту почива на ученичком прихватању дела и ефектима које оно при томе произведе, те су рецепција књижевног текста и његово деловање изходни и незаобилазни чиниоци таквога рада (Пић 2006: 177).

Истраживање рецепције српске реалистичке приповетке

Предмет истраживања овог рада јесте истраживање рецепције српске реалистичке приповетке код ученика средње школе. Основни циљ истраживања је увођење иновативних модела и осавремењавање наставе књижевности како би се читалачке компетенције ученика повећавале. Задаци истраживања су: 1) испитивање нивоа рецепције српске реалистичке приповетке код учени-

ка средње школе; 2) истраживање читалачких навика ученика; 3) испитивање заступљености српске реалистичке приповетке у наставним програмима; 4) истраживање најчешће коришћених методичких модела. Напомињемо да тумачење књижевног дела подразумева низ методичких поступака који се и код нас, а и у свету деле на нормативне и стваралачке. Нормативни поступци подразумевају да је час обраде књижевног текста методички нормиран и одвија се по утврђеним етапама. Постоје два основна облика: општи и жанровски (обрада лирске, епске песме, бајке, басне и романа). Општи модел обраде текста садржи следеће етапе: емоционално-интелектуална припрема, најава наставне јединице, изражајно читање, локализовање текста, гласно, тихо и истраживачко читање, тумачење непознатих речи и израза, разговор о непосредном доживљају, анализа текста (садржинска, идејна, етичка, психолошка), обрада ликова, језик и стил, синтеза – уопштавање, самостални и стваралачки рад ученика, домаћи задатак (Milatović 2011: 293–294). Искључивом применом овог поступка часови се могу претворити у клише. Стваралачки поступци (стваралачка настава) подразумевају другачију позицију ученика, односно наставу усмерену ка ученику. Наставник ученике подстиче на самостално проблемско-истраживачко мишљење, упућује их, мотивише, даје сугестије и води њихову мисао о делу, односно, методички организује стваралачке делатности ученика. Милија Николић посебно издваја проблемску наставу (Nikolić 1992: 278–293), Драгутин Росандић, поред проблемске наставе издваја и тематско повезивање (Rosandić 2005: 219–250). Вук Милатовић наводи облике обраде текста: 1) помоћу истраживачких задатака, 2) по плану, 3) помоћу доминантог књижевног лика, 4) тематско-мотивску обраду и 5) проблемски поступак (Milatović 2011: 273–275). Павле Илић говори о методичким системима, те предлаже интерпретативно-аналитички, проблемско-стваралачки, корелацијско-интеграцијски, сиситем програмиране наставе, учење откривањем (Пић 2006: 97–106).⁴ Наведени модели наставе усмерене ка ученику јачају мотивацију, мисаоно ангажовање, креативност и учешће у интерпретацији. Истраживачки задаци овде имају веома значајну улогу.

Општа хипотеза претпоставља да читалачке навике ученика нису довољно развијене и да рецепција српске реалистичке приповетке (доживљај и разумевање), није на задовољавајућем нивоу. Посебне хипотезе су: 1) недовољно комплексан ниво методичког приступа наставника при изучавању српске реалистичке приповетке, док књижевна теорија и етапе методичког рада у великој мери то дозвољавају; 2) у настави књижевности наставници се најчешће служе нормативним поступком који укључује општи модел обраде књижевног текста који неће успети да прикаже све уметничке и васпитне вредности текста или жанровским моделом који истиче жанровске особености, али непотпуно активира стваралаштво код ученика; 3) стваралачки приступ интерпретацији књижевног текста допринеће адекватнијој рецепцији ученика и омогућити да

⁴ Павле Илић сматра да је прихватљивији израз „стваралаштво у настави“ него „стваралачка настава“ (Пић 2006: 105).

открију богатство и вредности њихових садржаја. Циљ теоријско-емпиријског истраживања је да се прикупљањем чињеница из образовно-васпитне праксе уоче ефекти садашњих методичких модела и предложи нови. Истраживање је обухватило анализу садржаја наставних планова и програма и технику анкетирања ученика, спроведену путем онлајн анкете. Анкетирано је 846 ученика свих разреда средње школе. Од тог броја је 207 ученика гимназије, 174 су ученици медицинске школе, 94 економске, 208 ученика припада средњим стручним школама са мањим ученичким постигнућима, 239 ученика се није изјаснило којој школи припадају. Истраживање је спроведено током септембра месеца 2016.

Резултати обављеног истраживања

Ученике смо најпре питали зашто читају. Од укупно 846 анкетираних ученика, 650 ученика је одговорило. Од тог броја, укупно 294 ученика чита зато што воли, 244 чита зато што мора, док 112 уопште не чита.

Следеће питање се односило на препознавање дела Милована Глишића. Питање је гласило: Наведи назив приповетке Милована Глишића коју си обрађивао(ла) у школи. Од укупно 846 анкетираних ученика, 52% није одговорило на дато питање, 29% даје тачан одговор док 19% даје нетачан одговор.

Следеће питање се односило на повезивање, препознавање дела и главног јунака. Питање је гласило: Две приповетке које си обрађивао у школи носе наслов по главном јунаку. Наведи их и напиши име аутора. Од укупно 846 анкетираних ученика 59% није одговорило, 28% нетачан одговор, 10% непотпуни одговор, 2% потпуни одговор.

Наредно питање је гласило: Наведи назив приповетке у којој је главни јунак Реља Кнежевић. Ово је једино питање на које су одговорили сви ученици. Од укупног броја одговора (846 одговора) 66% ученика је одговорило тачно, док 34% даје нетачан одговор.

Од ученика се захтевало да издвоје приповетку која им је најзанимљивија. На питање није одговорило 43% ученика. Као најзанимљивије приповетке ученици су издвојили: *Први пут с оцем на јутрење* 15%, *Мртво море* 8%, *Све ће то народ позлатити* 8%. Захтевали смо и да нам ученици издвоје приповетку која им је најмање занимљива. На ово питање није одговорило 47%, а као незанимљиве приповетке издвојиле су се *Прва бразда* 11%, *Мртво море* 10% и *Пилипенда* 9%.

Ученицима је постављено питање да издвоје приповетку која им није занимљива, али је могу читати. На ово питање није одговорило 48%, а приповетке које су издвојили јесу: *Прва бразда* 11%, *Мртво море* 8% и *Пилипенда* 8%.

У следећем питању ученици су издвајали приповетку која буди радост, весеље и оптимизам. На питање није одговорило 53%, а издвојили су приповетке *Јаблан* 12%, *Први пут с оцем на јутрење* 10%, *Прва бразда* 8%.

Ученици су издвајали приповетке које буде страх, неизвесност и несигур-

ност. На питање није одговорило 53%. Издвојене су приповетке *Кроз међаву* 12%, *Први пут с оцем на јутрење* 9%, *Све ће то народ позлатити* 5%.

Захтевали смо и да ученици издвоје приповетке које буде сажаљење, револт и незадовољство. На питање није одговорило 51%, а издвојили су приповетке *Кроз међаву* 10%, *Све ће то народ позлатити* 8%, *Пилипенда* 8%.

Када је у питању књижевни лик као морални узор, ученици су издвојили Пилипенду 11%, Марицу 10% (*Први пут с оцем на јутрење*) и Миону 6% (*Прва бразда*). На ово питање није одговорило 61%.

Примена стваралачке наставе у нашем образовном систему није довољно заступљена иако се о иновативним методама и техникама често говори и пише. Наставници су вишеструко упознати са стваралачком наставом, али у пракси још увек доминира традиционални модел. У анкетном упитнику постављана су и питања која се тичу модела наставе књижевности. Ученици су питани како се најчешће обрађује школска лектира. Питање је било затвореног типа. Понуђени одговори су указивали на присуство традиционалне или стваралачке наставе.

Питање је гласило: На часу обраде школске лектире најчешће: 1) наставник предаје, ученици прате; 2) наставник поставља питања, ученици одговарају; 3) разговарамо о унапред задатим задацима које су ученици решавали током читања или на часу; 4) друго. Од укупно 599 одговора, 390 одговора указују на примену фронталног облика рада и доминантне монолошке методе (65,1%), док 179 (29,9%) указују на примену истраживачких задатака⁵, који су незаобилазни део стваралачке наставе. Код 5% испитаника се није могло утврдити који је поступак у питању, док 247 ученика (29,19%) не одговара на питање. Резултат 29,9% указује на недовољну примену стваралачких проблемских поступака као што су нпр. решавање проблема објашњењем, предвиђањем или инвенцијом (Nikolić 1992: 286–294), који би обезбедили ученицима да учествујући у наставној интерпретацији сами сазнају дело.

У одговорима на следеће питање: Наставник даје упутство за читање (истраживачке задатке) када најављује књигу за школску лектуру: 1) често; 2) понекад; 3) никад; открива се учесталост примене истраживачких задатака. Од 599 одговора 264 (44,1%) ученика одговара „често“, 247 (41,2%) ученика одговара „понекад“, док 88 (14,7%) ученика тврди „никад“. Закључујемо да примена стваралачке наставе није задовољавајућа.

Одговори на питање: На часу књижевности ми се највише допада када: 1) пратим наставниково предавање; 2) пратим одговоре осталих ученика и поредим са својим мишљењем; 3) могу да изнесем сопствено мишљење; 4) можемо да разговарамо о животним ситуацијама; 5) часови ми нису занимљиви; откривају шта је ученицима на часовима књижевности најзанимљивије. Одговори као што су: Пратим одговоре осталих ученика и поредим са својим мишљењем

⁵ Истраживачки задаци су „основни облик подстицања ученика (...) помоћу којих се систематично изопштрава читалачка пажња и побуђује критичка и истраживачка радозналост“ (...) они су далекосежни покретачи проблемске и стваралачке наставе“ (Nikolić 1992: 184).

108 (17,6%), затим: Могу да изнесем сопствено мишљење 203 (33%), као и одговор: Можемо да разговарамо о животним ситуацијама 136 (22,1%), дакле, укупно 547 (од 615) одговора нам казују да је ученицима занимљивије када су ангажованији и када се њихова мишљења уважавају.

Ученици су у одговорима отвореног типа изнели своје предлоге за занимљивију наставу књижевности. Предлог је дало 255 ученика. Међу најчешћим предлозима издвајамо: промена садржаја наставног програма (34 ученика), већа ангажованост ученика и уважавање ученичких ставова (27 ученика), коришћење мултимедијалних садржаја (14 ученика), више групног рада (11 ученика). Нажалост, наишли смо и на ставове да би наставу књижевности требало укинути (14), али и да је занемарљив број (16 ученика) задовољан постојећом наставом. Ипак, чињеница да је од укупно 846 анкетираних ученика свега 255 дало предлог (70,31% не даје предлог) указује на равнодушност ученика (узорак анкетираних ученика, око 50%, припада школама са већим постигнућима) и потребу да се настава књижевности мења и пролагођава начинима који ће више мотивисати ученике. Очигледно је да наставне методе и облици морају изаћи из оквира традиционалног. Показатељи потврђују нашу хипотезу да су ученицима програми школске лектире старомодни и досадни, а настава књижевности незанимљива. Ученици читају углавном тривијалну књижевност. Одговори на питање: Наведи аутора и дело мимо школске лектире које ти се посебно допало, издвајају најчитаније ауторе и дела. То су: Џон Грин *Криве су звезде* (34 ученика), *У потрази за Аљаском* (15 ученика), Симонида Милојковић *Љубав у доба кокаина* (28 ученика), Гијом Мусо *Можда небо зна* (32 ученика), *Ако сутра не постоји* (24 ученика), *Девојка од папира* (14 ученика), *Само буди овде* (17 ученика).

Поређење задатака из наставних програма и резултата доказује да су захтеви наставних програма и наши показатељи у упозоравајућем раскораку. Од 846 анкетираних, 538 ученика се изјаснило да чита. Међутим, само на једно питање одговарају сви ученици (наведи назив приповетке у којој је главни јунак Реља Кнежевић) и само код овог питања број тачних одговора (559) превазилази збир ученика који читају. Код осталих питања број одговора је мањи од броја ученика који су се изјаснили да читају (538) и креће се у распону од 436 до 278, дакле, 100 ученика мање. Имамо, дакле, у виду и онај проценат ученика који не одговарају на питања. Резултати истраживања потврђују почетну хипотезу: ученици немају развијене читалачке навике, програм школске лектире им није занимљив, рецепција српске реалистичке приповетке није на задовољавајућем нивоу, а наставне стратегије још увек традиционалне.

Закључак

Истраживање читалачких интересовања и чешћа примена иновативних наставних метода јесу покушаји који би побољшали рецепцију књижевних дела, квалитет читања и наставе књижевности. Резултати обављеног истражи-

вања намећу потребу за решавањем учених проблема, које је могуће на институционалном (корекција наставних планова и програма) и индивидуалном нивоу (снажење методичких компетенција наставника). Преобимни наставни планови и програми и бројне ученичке обавезе утичу на одбојни став према читању. Растерећење програма, односно усклађивање садржаја са годишњим фондом часова омогућило би да се мањи број дела обради систематичније. Иако се током студија будући наставници оспособљавају за примену разноврсних облика и метода рада, резултати нашег истраживања показују да су наставници још увек најсигурнији у традиционалној настави. Новији методички системи не допуштају да се ученик само информише, већ теже ка томе да он што самосталније доживљава, запажа, размишља, тумачи и закључује, трагајући уз извесну помоћ наставника за новим начинима и бољим резултатима тумачења градива. Ваљало би зато будуће наставнике оспособљавати интензивнијим практичним радом на примени новијих методичких система још током студија. Садашњим наставницима књижевности је за учесталију примену иновативних модела наставе очигледно потребно додатно охрабрење. Акредитовани семинари стручног усавршавања богатији садржајима из методике наставе књижевности и организовани у виду радионица би допринели јачању мотивације и методичких компетенција. Чешћу примену иновативних метода у пракси је могуће обезбедити, кроз обавезно годишње планирање, као и обавезну повремену демонстрацију оваквих часова (актуелни угледни часови). Квалитет наставе би био већи уколико би размена професионалних искустава била организованија и ефикаснија, што данас, упркос бројним могућностима, није.

Како је ученицима занимљивије када могу да износе сопствене судове о делу и када су ангажованији на часу, интензивнија примена рецепциоестетичке методе би допринела јачању мотивације и квалитета читања, охрабрила ученике за учешће у интерпретацији са властитим судовима. Уважавање резултата истраживања рецепције књижевних дела и ученичких предлога (изјаснили су се да воле иновације) приликом одабира методичких поступака допринело би ефикаснијој и ефектнијој настави, а ученицима би се обезбедила субјекатска позиција читаоца.

Литература

- Deretić, J. (2011). *Istrojia srpske književnosti*. Beograd: SEZAM BOOK.
- Grosman, M. (2010). *U obranu čitanja: čitatelj i književnost u 21. stoljeću*. Zagreb: Algoritam.
- Plić, P. (2003). *Srpski jezik i književnost u nastavi: teoriji i praksi*. Novi Sad: Zmaj.
- Ivanić, D., Vukićević, D. (2007). *Ka poetici srpskog realizma*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Milatović, V. (1996). *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti u razrednoj nastavi*. Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Najdanović, M. (1962). *Srpski realizam 19. veka*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Nikolić, M. (1992). *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pravilnik o nastavnom planu za drugi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja i nastavnom programu za peti razred osnovnog vaspitanja i obrazovanja (2011). *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik RS*. br. 3/2011.
- Pravilnik o nastavnom programu za šesti razred osnovnog vaspitanja i obrazovanja (2011). *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik RS*. br. 3/2011.
- Pravilnik o nastavnom programu za sedmi razred osnovnog vaspitanja i obrazovanja (2011). *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik RS*. br. 3/2011.
- Pravilnik o nastavnom programu za osmi razred osnovnog vaspitanja i obrazovanja (2013). *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik RS*. br. 8/2013.
- Pravilnik o nastavnom programu za gimnaziju (2011). *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik RS*. br. 7/2011.
- Rosandić, D. (2005). *Metodika književnoga odgoja*. Zagreb: Školska kniga.
- Živković, D. (1994). *Evropski okviri srpske književnosti V*. Beograd: Prosveta.

SERBIAN REALISTIC SHORT STORY IN THE CLASSROOM

Summary: This paper examines the reception of Serbian realistic short story with the students of secondary schools and the use of teaching methods in the classroom. In the first part of the paper, the basic features of the Serbian realistic short story are presented, its representation in the curricula, as well as the teaching objectives and the operative tasks related to the teaching interpretation of the short story. The central part of the paper contains the objectives, hypotheses and the presentation of the results of the researching. The final part outlines possibilities for solving the observed problems. The aim of the study is to examine the appropriateness and validity of teaching literature to provide a clearer insight into the problems and offer concrete suggestions to overcome them based on the results of empirical research. The research results confirm the hypothesis about the insufficient level of complex methodological approaches, unsatisfactory level of motivation and reception of students.

Keywords: *short story, teaching of literature, teaching methods, creative teaching, artistic experience*

УТИЦАЈ МЕДИЈА НА СТВАРАЊЕ И ОДРЖАЊЕ МЕДИОКРИТЕТСКОГ ДРУШТВА

Резиме: У овом раду ћемо се бавити узроцима и улогама медија у креирању медиокритетског друштва и одржавања статуса *quo*. Издвојене су три области анализе: природа медија, тржиште и политички утицај. Приликом теоријског прегледа релевантне литературе коришћен је дескриптивно-аналитички, као и аналитичко-синтетички метод. У основи је квалитативна анализа актуелних примера, који дају одговор на истраживачко питање: *На који начин медији утичу на стварање медиокритетског друштва?* Резултати анализе потврђују полазну претпоставку, да медији, због низа фактора, више униформишу него што пружају прилику за индивидуализацију, стварајући друштво медиокритета.

Кључне речи: медији, друштво, медиокритет, утицаји, моћ.

1. Увод

Глад за информацијама постојала је у људској психи одувек, али са наглим порастом информационих канала у доба глобализације чини се да достиже свој врхунац. Грађани су, захваљујући напретку технологије, константно повезани са изворима информација путем својих паметних уређаја и непрестано су у току са свим збивањима, и то на глобалном плану. У тренутку док се на једном крају планете одвија неки догађај, људи на другом крају већ знају за њега. Уз то, све је више доступних медија, првенствено захваљујући интернету. Просечни грађанин данас, има далеко веће знање од оног пре педесет, па чак и двадесет година.

Брзина и обиље медија стварају утисак неслућених слобода и могућности сазнања и развитка духа, где свака особа има прилику да се интелектуално индивидуализује. Међутим, према неким мишљењима а нарочито мишљењима модерниста „глобализација подразумева процесе стандардизације у којима глобализовани медији и конзумеристичка култура круже планетом“ (Štavljanić, 2012: 222). Тако глобализаторске тенденције у комбинацији са масовним медијима као доминантним средствима комуникације, стварају хомогенизовано и униформизовано друштво. Такође „употреба масовних медија омета остале активности (...) што модерну заједницу претвара у гомилу усамљеника, то јест усамљену гомилу“ (Prodović, 2016: 383). Дакле, уместо развијеног

¹ ilijamilosavljevic992@gmail.com

друштва у којем доминира плурализам идеја, просвећеност, комуникација и индивидуализам, последица медијског деловања ствара хомогенизовано и дисперзовано друштво које се претвара у гомилу, а које можемо једноставно назвати медиокритетским.

Сам термин „медиокритет“ се у речницима дефинише као нешто што је недовољно добро, инфериорно, просечно² док се у Вујаклији медиокритетом назива „човек осредње способности и вредности (умне)“ (Vučklija, 1980: 545). Медиокритета је увек било, и то по правилу – највише, јер као што и сам термин каже они су осредњи, у средини између две крајности, те се и уз помоћ принципа нормалне расподеле то може и доказати³. Међутим, данас је проблем што масовно информисана јавност и индивидуе сматрају да масовност информација и мноштво различитих канала значе и истинито и добро информисање. Због тога, особе које се ослањају само на доминантне канале информисања, а то су медији, имају привид информисаности и знања на високом нивоу, а заправо знају само колико и сви други. „Превелика очекивања могу се задовољити само новим поплавама информација које стварају привид стварности, тако да грађанин неосетно постаје део народа, који потом прелази у масу“ (Jevtović, 2003: 98). Густав Ле Бон, психолог који се бавио феноменима маса и гомила даје неке карактеристике таквих скупова:

- „1. Стална оријентација идеја и осећаја код појединаца који сачињавају гомиле и нестајање њихове особености**
- 2. Гомилом увек влада несвесност**
- 3. Нестајање живота мозга и превласт живота мождине**
- 4. Падање интелигенције и потпуна промена осећаја**
- 5. Гомила је једнако јуначка, као и злочиначка“ (Le Bon, 1920: 12).**

Тако, медији постају покретачи али и они који чувају стање у којем грађанин прелази у масу, а коју, због својих карактеристика, можемо назвати медиокритетским друштвом. Разлози за то су разноврсни.

2. Моћ као предуслов деловања и други проблеми

Требало би напоменути да медији и људи који раде у њима нису увек свесни свог удела у формирању униформног, медиокритетског друштва. Много је фактора који утичу на такво стање ствари, а свакако је онај основни, који можемо назвати и „нултим“, управо – огромна моћ медија, нарочито масовних. Постоје различита виђења снаге медијског утицаја од којих неке дају апсолутну

² Више на <http://www.yourdictionary.com/mediocre> (посећено 3.10. 2016).

³ Принцип познатији као Гаусова крива, који се користи у природним и друштвеним наукама како би доказало да је најчешће понашање или да је најчесталија појава између две крајности – нулте и апсолутне. У овом случају највише има оних средњих, између људи никакве умне вредности и људи апсолутне умне вредности.

моћ медијима⁴ и према њима „поруке посредоване медијима на обичног човека делују као да су му убризгане под кожу“ (Leskovec, 2009: 396). Неке друге кажу да медији немају толику моћ да мењају колику имају да одржавају постојаће стање ствари у друштву,⁵ те „они „штанцују“ људе тако што наглашавају особине у вредности које су друштвено пожељне и доприносе да друштво неометано функционише гушећи сваки неконформизам и тежњу ка индивидуализацији“ (Prođović prema Mek Gidanu, 2016: 383).

Има и других који сматрају да „стварне функције порука у комуникацији не детерминише пресудно намера комуникатора (медија), већ испуњење одређених користи и задовољстава⁶ прималаца које се очекује у акту пријема поруке“ (Milutinović, 2011: 44).

Иако има неслогласица око тога колико су медији моћни, ниједна од ових теорија, а ни многе друге не оспоравају или искуључују улогу медија у формирању, како индивидуе, тако и друштва у целини.

Велики утицај на јавност, представља основу али он не мора бити ни добар ни лош и сам по себи није пресудан у стварању гомиле медиокритета. Други фактори у свом међудејству, а уз помоћ моћи доприносе томе. Ради лакшег представљања можемо их поделити у три групе:

1. Проблеми природе и циљева медија,
2. Проблеми тржишта и комерцијализације,
3. Проблем политичког утицаја.

2.1. Проблем природе и циљева медија

Први тип фактора који отежавају стварање плуралистичког друштва јесу фактори који произилазе из саме природе медија, и на које се врло мало може утицати. У њих можемо сврстати временско и просторно ограничење, техничке могућности медија, образовање новинара и многе друге особине медија.

Просторно и временско ограничење условљено је начином функционисања медија и подразумева да сваки медијски производ има тачно одрађене параметре колико простора (у случају штампе) или времена (у случају електронских медија) може да заузме. Тако новински текстови морају бити ограничени у својој дужини, због расположивог места у новинама. Радио и телевизијски прилози су често стриктно дефинисани по питању трајања, поготово у информативним емисијама. Зато новинари, како би могли да одговоре на ове захтеве, користе већ установљене шаблоне и конвенције извештавања које су у исто време ефикасне и препознатљиве свима. Последица овакве праксе је да медијски продукти више личе једни на друге него што се разликују, док су из њих изостављене многе појединости које би створиле сасвим другачију,

⁴ Теорија поткожне игле или максималних ефеката (Харолд Ласвел).

⁵ Теорија Појачавајуће доктрине (Јозеф Клапер).

⁶ Теорија користи и задовољства (Стјуарт Хол).

потпунију слику феномена о којем се извештава. Један од многих примера је извештавање о насиљу, које се најчешће своди на указивање на сам чин, учеснике и сведочења очевидаца, док се запостављају социолошки, економски, педагошки и други узроци који су претходили чину, а који су неопходни зарад схватања целовитости проблема.

Радио, телевизија и штампа никада неће моћи на исти начин да нам пренесу исти догађај због својих техничких различитости. Када слушамо пренос фудбалске утакмице на радију нећемо моћи да сазнамо ништа друго до оног што нам коментатор пренесе, док ћемо на телевизији, чак и без коментатора, имати много бољи увид у дешавања на терену. Међутим, ни телевизијски ни радијски пренос неће моћи да дају дубину којом ће се извештај у новинама позабавити утакмицом кроз статистику, изјаве актера, контекст, али ипак, тек сутрадан. Да су информације различите у зависности од медија путем којег их примамо константовао је још канадски комуниколог Маршал Меклуан, који је ишао до те мере да је сматрао да садржај поруке није ни битан већ да је сам медиј порука (McLuhan, 1964: 9). Сваки медиј пружа неку могућност извештавања коју немају други медији, али никада свеобухватност, потпуност која би нам помогла у истинском раумевању појава о којима говоре.

Захтеви за брзином и сажетости посебно су изражене у агенцијском, али и у свим другим типовима новинарства. „Новинске агенције су фабрике вести, а основни принцип њиховог рада је обавестити брзо, писати кратко, јасно, поуздано и садржајно“ (Gruhonjić, 2011: 23). То једноставно намеће потреба да се покрије што више догађаја, што брже али и стилем који ће бити јасан и разумљив свима. Међутим, већина тема је превише опширна или комплексна да би се обрадила према овим принципима. „Дијелом га (новинарство) одређују логика брзине, краткотрајност, конкуренција и површност“ (Stamenković, 2015: 838). Због тога, многе појаве остају недорчене, необјашњене у потпуности, што често људе који се ослањају само на те изворе информација оставља у заблуди.

Овакво, поједностављено, представљање се ослања на стереотипе, који су како је и сам Волтер Липман тврдио, неопходни у схватању света, али имају недостатке. Постоје униформности које су довољно прецизне, као и потреба за економизацијом пажње која је неизбежна, тако да би избегавање коришћења стереотипа зарад потпуног искуства осиромашило људски живот (Lipman, 1921: 60–61). Тако, друштво мисли да зна нешто, али заправо не разуме све аспекте догађаја или појаве што га претвара у просечно, медиокритетско.

Такође, циљеви медија могу да утичу на униформизацију друштва. „Угледни медији се руководе јавним интересом, опредељујући се за предмет свог занимања“ (Valić Nedeljković, 2007: 20), а како је јавни интерес дефинисан као „интерес *свих* грађана без обзира на пол, етничко, верско или социјално порекло“ (Valić Nedeljković, 2007: 20), то свакако искључује, бар у некој мери, претпоставке индивидуалних интереса и различитости. Са друге стране, код медија који су окренути комерцијалним интересима, овај проблем је још већи.

2.2. Проблеми тржишта и комерцијализације

Са отварањем тржишта у либералном свету, и медији, као и све друге институције, улазе у трку са конкуренцијом зарад опстанка и профита. „Парадоксално, тржишна оријентација медија, логика профита на којој све више функционишу у данашњем свету, не ретко подрива њихову улогу у промовисању демократских принципа у борби за опште добро“ (Štavljanin, 2012: 4).

Економски усмерени, све бројнији комерцијални медији, посматрају сопствени рад из перспективе исплативости или неисплативости. Они су „форматирани и програмирани тако да задовољавају потребе и укус одређеног сегмента аудиторијума“ (Valić Nedeljković, 2007: 61). А како што већи сегмент аудиторијума значи већу гледаност/слушаност/читаност, а самим тим и већи профит од реклама јасно је да сваки комерцијални медиј њему тежи. Овде су, свакако, најбољи примери масовни медији са својом масовном публиком. А ако пођемо од већ поменуте претпоставке да медиокритета има највише у друштву, долазимо до закључака да је највећи део програма усмерен таквој публици.

Међутим, још већи проблем је што такви медији, не само да су усмерени ка медиокритетима, који су, без дозе критичког, најбољи конзументи масовног, већ се и труде да ову групацију још више прошире. Биљана Ковачевић у свом тексту “Медијско моделовање културног идентитета” о овом проблему каже:

“Глобализација медијске индустрије донела је негативне промене када је у питању квалитет медијског садржаја као што су глобализација укуса и унификација прозивода, Личност модерног доба је нека врста “електронске индивидуе” чији идентитет обликују медији. Томе су нарочито допринели технолошки напредак и профитаблиност као темељна логика капитала“ (Ковачевић, 2013: 67).

Тако, масовни медији не само да се усмеравају ка унифицираном већ и омасовљавају то друштво, масу, зарад увећања профита. Њихова свеприсутност и доминација стварају илузију избора, слободе мишљења, богате информисаности и разумевања света. Данас имамо приступ већем броју информација него икада раније, али ако анализирамо стварну разноликост и стварни плурализам порука који би требало да следи из пропорцијално огромног броја медија, увидећемо да их нема. „Ради се о простору са много понављања, односно са пуно истог. Попут велике самопослуге чије бројне рафове попуњава велика количина истих артикала, те изгледају више као магацин него као продавница“ (Stanojević, 2004: 3). Главни разлог тога је то што су извори информација готово увек исти и најчешће се ради о новинарским агенцијама које свим медијима прослеђују садржаје. Такође, и када се на неком медију појави нешто ново, други брзо и сами објављују исто, како не би изгубили читаоце, а самим тим и новац. Тако се формира проблем *агенде сетинг* која се дефинише као „способност медија да наглашавањем тема у својим извештајима, али и њиховом учесталости, местом и начином објављивања, утичу на то које теме ће у друштву, као и код појединачних медијских конзументата бити доживљене као значајне“ (Zeraf, Radojković, 2011: 21). Међутим, са појавом глобалних медија овај темин се

интернационализује попримајући светске размере. Цела планета постаје упозната са терористичким нападима у Паризу у претходне две године, о којима сви медији извештавају на исти начин, док се о таквим актима (који су имали и више жртава) у Нигерији и Сомалији готово не говори.

Плурализам идеја и информација није гарантован већим избором. “У отвореним друштвима либералне демократије са универзалним људским правима негује се плуралистичко мњење, али само привидно, јер медијски ланци истоврсних порука унифицирају тржиште идеја, нудећи замену за стварни живот” (Јевтовић, 2003: 8). Ово је нарочито изражено и опасно по друштво када се укључи и утицај политичких чинилаца.

2.3. Проблем политичког утицаја

Борба за власт, и политички утицај, у демократским друштвима, подразумева борбу за јавну подршку. Због тога моћ, широк аудиторјум, масовно деловање, могућности креирања мишљења итд., медије чине јаким инструментом политичких инстанци. „Медији и политика су у симбиози, али се она реализује суптилним, вешто осмишљеним и дискретним **усмеравањима** тако да сви задржавају утисак пуне слободе” (Јевтовић, 2003: 46). Из те симбиозе политика добија јавност моделовану према сопственим интересима, док медији добијају политичку заштиту, посебно битну у борби са конкуренцијом и тржиштем.

Ова усмеравања креирају јединствено мишљење широке јавности која, како је већ поменуто, губи црту критичности и сумње и постаје маса. Најопсаније је то што “људи нису свесни да њихов свакодневни живот надзиру моћне групе, које мреко мас-медија систематски испалују кишу пажљиво одабраних и организованих симбола, чија функција није да обавесте свет, већ да искористе потребе света” (Продовић, 2016: 382).

Политичким актерима није потребна јавност која је критички оријентисана, самосвесна и активна, јер им отежава деловање. Зато они настоје да је усмере, разоружају и унифицирају, створе медиокритетски менталитет. Ово, поред последица у сфери политике, има и дубоке последице у областима као што су култура, образовање, а које су веома битне за развој свесне личности. Ноам Чомски то објашњава на следећи начин:

“Медији желе одвратити позорност људи. Нека раде нешто друго, али нека нам (водећим људима) не сметају. Нека се забављају уз професионалне спортове на пример. Нека свако постане залуђен професионалним спортовима, секс скандалима или познатим особама и њиховим проблемима” (Џомски, 2002: 13).

И док проблем природе медија спада у отежавајућу околност на коју се мало може утицати и није под контролом медијских радника, а проблем комерцијализације последица либералног тржита и представља донекле неопходност (како би медији опстали), проблем политичког утицаја посве је другачији. Пре свега, јер је вођен искључиво интересима моћника, користи медије као инструмент, и системски, плански и свесно креира пасивну и

испразну масу грађана. Циљ је стварање униформног мишљења, које није засновано на образовању и критичности, који су, такође циљано осакаћени, већ на ауторитету и неоснованом поверењу у медијски пласиран садржај. Медији се, са друге стране, не опиру овом проблему већ, чак и када нису у блиској вези са политичким инстанцама и власти, извештавају на начин који одговара моћницима. Једноставно, извештавајући другачије, они ризикују да изгубе најшири део публике, који не уме да прихвати другачије виђење у односу на сопствено (медиокритетско). Истовремено, управо тај највећи део публике је онај који је изабрао владајућу партију, те не чуди када власник Пинк телевизије, Жељко Митровић, отворено изјави да ће његов медиј увек подржавати политику која је на власти, ни из ког другог разлога до тог што је то политика већине⁷.

Закључак

Искључиво ослањање на медијске поруке као доминантни или једини извор информисања није ни довољно ни пожељно. Медији јесу неопходан извор информисања и не треба их потпуно игнорисати, али су ограничен и контролисан извор информација. Њихово деловање ствара друштво које на све гледа површно, из само једног угла (који никада није случајно изабран), друштво које се брзо засити једног догађаја, али никада нових поплава информација.

Узроци таквог стања ствари проистичу из моћи доминантних медија, али делом и из природе медија, њихове борбе за опстанак на тржишту и најопаснијег – утицаја моћних инстанци које у медијима виде инструмент остварења својих циљева. Постоји и низ других пропратних фактора попут онога што је Токвил

⁷ Више на: <http://www.kurir.rs/stars/zeljko-mitrovic-za-kurir-podrzavam-vucica-jer-je-uz-njega-pola-srbije-clanak-1559857> (Посећено: 30.10.2016).

у демократском друштву назвао проблемом тираније већине.⁸

Проблем не остаје само на површној информисаности грађана, већ се ланчано шири друштвом, и највише утиче на осиромашење културне, духовне и интелектуалне свести једног друштва у целини.

Због тога је неопходно да јавност буде свесна овог проблема, да тражи алтернативне изворе информација, образује се. Свака индивидуа мора да ради на свом духовном и интелектуалном уздицању, јер ће, у супротном из јавности прећи у позицију масе, статичног скупа медиокритета, којим је лако управљати, а да он није ни свестан тога.

Литература

- Čomski, N. (2002) *Mediji propaganda i sistem*, Zagreb: Društvo za promicanje književnosti na novim medijima.
- Gruhonjić, D. (2011) *Diskurs agencijskog novinarstva*, Novi Sad: Novinarska biblioteka.
- Jevtović, Z. (2003) *Javno mnjenje i politika*, Beograd: Akademija lepih umetnosti: Cenar za savremenu žurnalistuku.
- Koštunica, V. (2002) *Ugrožene slobode – političke i pravne rasprave*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Filip Višnjić.
- Kovačević, B. (2013) *Medijsko modelovanje kulturnog identiteta*, Banja Luka: Sociološki diskurs.
- Le Bon, G. (1920) *Psihologija gomila*, Zagreb: Narodna knjižica.
- Leskovec, V. (2009) “Uzoran mladi intelektualac“ na stranicama „Studentskog lista“ 1945–1950, Grgin, B. (ured.) (2009) *Radovi za hrvatsku povjest* (str. 395–408). Zagreb: Zavod za hrvatsku povjest.
- Lipmann, W. (1921) *Public opinion*, New York: Harcourt, Brace.
- McLuhan, M. (1964) *Understanding media: The extensions of man*, London and New York.
- Milutinović, I. (2011) Između utopije i moralne panike: o društvenoj vrednosti interneta, *CM – Časopis za upravljanje komunikacijom* (str. 29–58). Novi Sad i Fakultet političkih nauka, Beograd: CDC – Centar za usmeravanje komunikacija.
- Prodović, B. (2016) Uticaj medija na stavove i ponašanje čoveka – mediji i moralna panika, (2016) *Kriza perspektiva i znanja nauke* (str. 380–390), Niš: Univeritet u Nišu: Filozofski fakultet u Nišu.
- Stamenković, S. (2015) *Novinarstvo i mediji budućnosti – kreiranje identiteta i stvarnosti*, Beograd: Fakultet za sport.
- Stanojević, Z. (2004) *Formalizam dnevnih novina i senzacionalizam žutih tabloida*, Posećeno: 22.9.2016. na: <http://www.mediaonline.ba/ba/pdf.asp?ID=316&n=FORMALIZAM%20DNEVNIH%20NOVINA%20I%20SENZACIONALIZAM%20ZUTI%20TABLOIDA>.

⁸ Тиранија демократског друштва над мањинама и појединцем чија бројчана надмоћ онемогућује активну политичку и друштвену улогу (Koštunica, 2002: 9).

- Štiviljanin, D. (2012) *Demokratija i mediji u eri globalizacije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka.
- Valić Nedjković, D. (2007) *O novinarstvu i novinarima*, Novi Sad: Novinarska bibiloteka,
- Vujaklija, M. (1980) *Leksikon stranih reči izraza*, Beograd: Prosveta.
- Zeraf, A. Radojković, M. (2011) *Menadžmet političke komunikacije*, Beograd: Konard Adenauer Stiftung.

Summary: In this paper we'll deal with causes and roles of the media in creating of mediocre society and maintaining status *quo*. Featured are three areas of analysis: the nature of the media, market and political influence. In the theoretical review of relevant literature descriptive-analytic and analytic-synthetic methods were used. On the basis of a qualitative analysis of the current case, that answer research question: *How does the media influence the creation of mediocre society?* The analysis results confirm the initial assumption that the media, due to a number of factors, does more uniformity than provide an opportunity for individualization, creating a society of mediocrity.

Keywords: media, society, mediocrity, impacts, power.

Андреа Ђукић¹
Филозофски факултет
Универзитет у Бањој Луци

Stručni članak
УДК 379.8-057.874

СЛОБОДНО ВРИЈЕМЕ – ФАКТОР ВАСПИТАЊА И РАЗВОЈА УЧЕНИКА

Апстракт: Слободно вријеме, односно вријеме које ученицима преостаје након испуњених школских обавеза представља вријеме које поред школе и организованог наставног процеса може васпитно дјеловати и допринијети свеобухватном развоју ученика млађег основношколског узраста. У овом раду су сагледане различите активности које се могу реализовати у слободно време, те њихов васпитни и образовни утицај. Такође, разматрана су различита појмовна одређења слободног времена као и међусобни утицај наставника, школе и породице на његово квалитетно организовање и провођење.

Кључне ријечи: слободно вријеме, васпитање, развој.

Увод

*„Имати контролу над својим временом значи имати контролу над својим животом“
L. Walkup*

Слобода је једна од човјекових суштинских, основних и природних потреба. Како данас тако и деценијама уназад, људи су највише тежили слободи и настојали је остварити у свим сферама и аспектима свог живота. Управо данашња егзистенција човјека у великој мјери условљена је многобројним захтјевима, окружењем и обавезама које нису увијек усклађене са интересовањима и вољом сваког појединца, па се врло често јавља ситуација у којој су људи просто приморани да извршавају већину својих обавеза, без одговарајуће мотивације.

Слободно вријеме, као вријеме које преостаје након извршених професионалних, друштвених, школских, радних или неких других обавеза даје могућност савременом човјеку да се оствари и дјелује према властитим нахођењима, интересовањима и могућностима. Тај вид слободе, вријеме са којим самостално располажемо, јесте врло значајан фактор квалитетног живота људи. Потребу за слободним временом имају сви, а добро организовано и квалитетно испуњено слободно вријеме представља окосницу развоја, образовања и васпи-

¹ andreadjukic@yahoo.com

тања нарочито дјеце која су у периоду послије извршавања својих формалних (школских) обавеза врло често препуштена сама себи. У овом раду сагледане су различите активности које се могу реализовати у слободно време ученика, њихов васпитни и образовни утицај, те развојне и прогресивне промјене које се помоћу њих остварују. У раду је разматрана и улога школе, посебно кроз пружање могућности ученицима за слободно вријеме и упознавање ученика са његовим смислом.

Појам слободно вријеме

Слободно вријеме данас представља преокупацију и предмет изучавања многих друштвених наука (филозофија, социологија, педагогија, право), а с обзиром на то, јављају се и различита схватања и дефинисања. Терминологија за слободно вријеме везује се нерадно вријеме, доколица, разонода, рекреативно вријеме, активан одмор, вријеме за хоби. Педагошка литература слободно вријеме означава као „вријеме које појединац испуњава и обликује према властитим жељама, без било које врсте обавезе и нужде“ (*Педагошка енциклопедија* 2, 1989, 353). Из оваквог поимања видимо да слободно вријеме представља потпуно слободу појединца у избору активности и садржаја којим ће се бавити. Слободно вријеме још представља „укупност времена, стања и активности које нису увјетоване биолошком, друштвеном и професионалном нужношћу, већ слободом избора, добровољношћу и необавезношћу“ (Пејић-Папак, 2012: 72). Слободно вријеме свеобухватније се објашњава као „онај вид времена којим појединац располаже или га користи слободно изван професионалних, породичних и друштвених обавеза, појединачно, групно или колективно, а на основу природне и друштвене условљености и у складу са сврсисходношћу друштвене стварности у којој појединац живи и дјелује“ (Бранковић и Илић, 2003: 358).

Оно што је заједничко свим дефиницијама јесте да слободно вријеме није условљено, обавезно или нужно, а подстакнуто је искључиво вољом појединца који према својим могућностима и интересовањима планира и реализује активности у периоду када заврши све своје обавезе.

Дјеца школске доби, поготово ученици млађег основношколског узраста и адолесценти пролазе кроз бројне развојне фазе, подложна су различитим утицајима средине, васпитања и образовања. Према томе, врло важна карика у васпитању и образовању је управо слободно вријеме које треба искористити на најбољи начин. Рјешење је у организацији, систематичном вођењу, пружању различитих могућности, континуираном подстицању и мотивисању. Свакако да слободно вријеме, тј. садржај и активности у њему, треба да буду искључиво лични избор сваког појединца, али тај избор треба омогућити и квалитетно му приступити.

Фактори избора могу се класификовати на сљедећи начин: „*друштвени* (историјски, економски, културни, традиција, класна припадност), *индивиду-*

ални (физичко-здравствено стање, многобројни психолошки моменти, образовне карактеристике човека и слично) и природни (доба године, мјесеца, дана, климатски услови, географска локација и слично) (Качавенда-Радић, 1992: 21). На који начин ће појединац искористити своје слободно вријеме зависи првенствено од личних способности и интересовања, а затим од нивоа васпитаности, опште културе, материјалних могућности.

Улога школе у организовању и реализовању слободног времена ученика

Школа је данас једна од најбитнијих институција у којој се циљеви и задаци васпитања и образовања остварују планским, систематичним, поступним и свеобухватним дјеловањем. Основна школа предњачи у овој улози јер она данас представља „први и основни ниво образовања у оквиру кога се стичу општа знања и стварају темељи за будуће образовање. Оно даје основу развоја и свега што је тековина људске цивилизације“ (Илић и сар., 2012: 113). У складу са овим одређењем школи се приписују нимало занемариве заслуге у подизању, васпитању и цјелокупном развоју личности дјетета. Као таква од непроцјенљиве је важности њена улога у организовању слободног времена ученика, тачније пружању могућности, препознавању и буђењу интереса код сваког појединца. Иако је слободно вријеме, како смо га раније дефинисали, ослобођено од свих школских, радних или неких других обавеза, да би било испуњено квалитетним, развојним, образовним, културним садржајем неопходно је међусобно дјеловање више чинилаца у животу ученика. Породица, школа, средина, вршњаци и различити центри за културу и образовање својим испреплетеним дјеловањем, узајамном сарадњом и помагањем могу остварити основне функције слободног времена, а то су одмор, разонода и развој личности.

Школа има двије основне улоге у вези са организовањем и реализовањем слободног времена ученика:

- „ 1. Пружање могућности ученицима за слободно вријеме,
2. Упознавање ученика са смислом слободног времена“ (Пехар-Звачко, 2003: 30).

Упознати ученике са смислом слободног времена, пробудити заинтересованост, упутити, подстицати а уједно и васпитати за квалитетно коришћење не умањује слободу, спонтаност, добровољност, креативност и индивидуалност као основна обиљежја слободног времена. Многа дјеца су након извршених обавеза у школи, док су родитељи на послу, препуштена сама себи. Дезоријентисана, не налазећи праве начине како испунити вријеме које им је преостало врло често се досађују, гледају телевизију, проводе неколико часова испред рачунара или у најгорем случају одлазе кривим, деструктивним (деликвентним) путем који оставља трајне посљедице. „Такви појединци имају погрешну слику о себи, немају самопоуздања, емоционално су неуравнотежени и сл. Они нај-

чешће слободно вријеме проводе на исти начин, без педагошки осмишљених и прихватљивих активности“ (Микановић, 2010: 168). Да би се овакве појаве избјегле, школа својим свакодневним дјеловањем кроз различите сфере треба да васпитава и припреми ученике за позитивно и прихватљиво провођење слободног времена.

Васпитање за слободно вријеме треба да као крајњи резултат код ученика има пробужену жељу и смисао за одабир оних активности које пружају могућност да се ангажују властите снаге и способности а истовремено оплемени цјелокупна личност. Прије свега школа треба да препозна интересовања, особености, могућности сваког појединца, те да га на основу тога континуирано упућује и усмјерава. Такође, кроз бројне ваннаставне активности, секције, ученицима се директно пружа могућност да у оквиру школе и у сарадњи са својим наставницима проведу слободно вријеме према својим потребама и жељама. „Ваннаставне активности обично су повезане са одређеним наставним предметом или су интердисциплинарне нарави. Начини и методе реализације ваннаставних активности претежно су радионичкога, пројектнога, скупноистраживачкога и самоистраживачкога типа одгојно-образовног рада“ (Пролета и Свалина, 2011: 137).

Поред ваннаставних активности које школа пружа ученицима да испуне своје слободно вријеме, њена улога огледа се и кроз активирање наставног кадра. Наставницима припадају значајне заслуге у васпитању и образовању дјецe, поготово оне на млађем школском узрасту. Непрестаном изградњом своје личности кроз перманентно образовање и усавршавање својим ликом и дјелом наставници представљају модел и узор својим ученицима. Тај свој снажан утицај и те како могу искористити у васпитању за слободно вријеме, али и у слободном времену. Наставник који има квалитетно испуњено слободно вријеме различитим садржајем, активностима а своје ученике директно или индиректно упознаје са њима, заправо их подстиче и мотивише да и они оплемене своје.

Активности слободног времена

Активности слободног времена су многобројне, разликују се по свом садржају, намјени, облицима и начинима реализације. Активности које ученици бирају у свом слободном времену прије свега треба да буду васпитног карактера, али и одлика самоиницијативности и слободе ученика. Владимир Јанковић (1973) сматра да је најприкладнија подјела према функционалности, тј. задаћама слободног времена, а то су:

– *одмор* као процес регенерације, обнављања; укључује опоравак од умора... Активности се могу проводити код куће, у природи; индивидуално или колективно. Активности: шетње, игре, гимнастика, купање, сунчање;

– *разнода и забава* као функције сличне одмору; освјежење и стварање ведрога расположења. Активности: друштвене игре, плес, тв програм, читање забавне литературе и

– *развој личности* – човјек треба што свестраније изградити своју личност како би се могао успјешно прилагодити дјелатностима друштвеног кретања. Активности: физичке, естетске (ликовне, музичке), информативно-поучне, научно-популарне, образовне“.

Приликом избора било које активности дјетету треба допустити да самостално учествује како у избору, тако и у планирању и реализовању истих. Што је оно активније и слободније у њиховом избору повећава се ниво самоиницијативности, вјере у себе и у сопствене могућности. Слободна, спонтана и самостална дјечја активност чини основ психичком и физичком развоју дјете.

Што се тиче подјеле слободних активности у школама, ученици у сарадњи са својим наставницима и вршњацима организују и учествују у различитим колективима које називамо секције, групе, дружине, активни, кружоци. Слободне активности често се групишу у четири подручја:

- а) предметне (научноистраживачке),
- б) културно-уметничке,
- в) техничке и радно-производе,
- г) спортско-рекреативне (Ђорђевић и Трнавац, 2010: 41).

Сва ова подручја и њихове активности су у функцији задовољавања интереса ученика, њихових потреба, допуна већ стечених знања кроз наставни процес, социјализације и свеукупног васпитања и развоја сваког појединца.

Слободно вријеме као фактор васпитања

Педагози наводе да се појмом васпитање означава „специфичан процес али и посебна друштвена дјелатност. Васпитањем као педагошким процесом усмјерава се развој личности, свих њених урођених диспозиционих потенцијала“ (Бранковић и Илић, 2011: 19). Можемо слободно рећи да ову дјелатност на најсистематичнији начин, прожимањем кроз цјелокупни наставни процес и предмете, остварује школа. Међутим, све компонентне васпитања могуће је остварити и у слободном времену. Сви циљеви и задаци васпитања и образовања који се не могу испунити у редовној настави, успјешно се реализују кроз активности слободног времена ученика, истовремено пратећи савремена збивања и трендове. Уколико је слободно вријеме позитивно искориштено оно пружа безброј могућности за развој и комплетирање личности и карактера, а посебан допринос има на здравље, физички и ментални напредак дјетета. Кроз активности слободног времена помаже се развоју диспозиција, склоности и креативности. Сваки аспект васпитања који се усмјерено и намјерно остварује у настави има своје мјесто и у слободном времену.

Једно од најважнијих дјеловања слободног времена јесте физички развој дјетета. Физички раст и развој дјете на млађем основношколском узрасту је увелико зависан и условљен начином живота и навикама, а изузетно критичан период за њихов даљи напредак и здравље уопште. Стога су физичке активнос-

ти пријекно потребне и обавезне за дјecu на овом узрасту. Прије свега, потребно је обogaћивати знања о здравом начину живота и начинима како се усвајају одређене хигијенске навике и понашања, потребно је бављење разним врстама физичких вјежби, посебно спортовима и играма у слободно време.

Поред физичког и интелектуално васпитање у слободно време све више треба да буде заступљено, те да код ученика буди интересовање за континуирано стицање нових сазнања, допуну већ постојећих итд. Школа и те како, као један од основних циљева и задатака, поставља стицање знања, информација, умијећа и навика. Понекад је немогуће обухватити сва интересовања и потребе ученика. Често у данашњим школама ученици остају ускраћени за искуствена знања, знања потребна за живот и даље образовање и усавршавање. Зато је веома корисно укључивати их у различите научне, стручне, истраживачке групе, вођене од стране наставника, мотивисати их за читање књига, часописа, гледање образовних телевизијских садржаја, слушање радија, похађање језичких курсева итд. Сарадњом породице, школе и других културних институција у слободно време треба пробудити жељу код ученика за перманентним образовањем и самообразовањем.

Бављењем активностима слободног времена пружају се разноврсне могућности и у остваривању задатака у подручју естетског васпитања. „Коришћењем богатих и вредних садржаја и средстава естетске културе може се код деце и омладине увелико употпуњавати естетски смисао и могу се оспособљавати за уочавање, доживљавање, оцењивање и остваривање естетских вредности“ (Грандић и Летић, 2008: 63). Постоје разне активности које се могу искористити у сврху естетског васпитања и оплемењивања личности ученика у слободно време, а неке од њих су: литерарне, драмске, балетске, музичке, посјећивање позоришта, концерата, изложби.

Ништа мање значајно није ни еколошко васпитање и образовање у слободно време. Дјелујући индивидуално или колективно ученици развијају свијест о значају очувања околине, посипјешују услове живота своје заједнице, подучавају се радним навикама и развијају осјећај личног и социјалног идентитета. Друштвено-морални аспекти васпитања огледају се у развијању хуманости, толеранције, позитивних међуљудских односа, културног и прихватљивог понашања. Слободно вријеме пружа највећи број могућности, ситуација и активности у којима се личност васпитава и развија као социјално биће које дјелује и опстаје само у сарадњи са другима, поштовању других, стичући искуства и познанства за читав живот с обзиром да их бира према својој вољи.

Слободно вријеме као фактор развоја

Врло често се код ученика истог узраста укупан психофизички развој одвија различитом брзином, па досеже различите нивое, што најчешће прво уочавају васпитачи у предшколским установама и наставници у школама. Да би увидјели утицај слободног времена на укупан развој ученика, прије свега,

треба назначити који су то фактори који највише утичу на развој дјетета. Научници су данас сагласни да на човјеков онтогенетски развој дјелују три чиниоца:

а) биолошки, наслеђе – генетски план и органски (неурофизиолошки) фактори;

б) средина – посебно социјална средина, одређен друштвени и културни оквир у коме се одвија развој и физичка средина;

в) активност појединца – путем које се остварује развој – интерактивност (између појединца и средине) и интраактивност (успостављање равнотеже унутар појединца) (Брковић, 2011: 43).

Из ове подјеле можемо закључити да слободно вријеме и те како може, поред васпитања ученика, значајно утицати и на њихов цјелокупни развој. Кроз активности које сваки ученик бира према својим аспирацијама, квалитетним и подстицајним окружењем доприноси свом позитивном и убрзаном развоју.

Дијете се у периоду између шесте и дванаесте године налази на степену развоја који се назива латенција, а карактерише га радозналост, жеља за сазнањем и учењем. Већина дјеце због данашњих униформисаних, једностраних школа не могу пронаћи начин како да задовоље те своје основне потребе, па излаз и спас проналазе у активносима које им преостају након извршених формалних (школских обавеза), тј. у слободном времену. „У њему личност уоптуности упознаје себе, своје могућности, ствара и доживљава сопствено задовољство, тј. пружа јој се могућност и најбоља шанса за истраживање сопствених стваралачких способности. У тим условима и на такав начин личност се ослобађа несигурности, напетости, страха, и уједно јача своју личност и своју слику о себи“ (Гочевић, 2012: 162). Слободно вријеме дјетету омогућава развој самореализације, иницијативности, емоционалног развоја (емпатија, умијеће одржавања међусобних односа, прихваћено је и вољено), самопоуздања, самопроцјене, самоконтроле, одговорности итд.

Закључци

Слободно вријеме још увијек је недовољно истражен и неискориштен педагошки феномен у цјелокупном развоју и васпитању личности. Слободно вријеме је неизоставан фактор васпитања, како у садашњости тако и у будућности. Са изазовима данашњице у васпитању, подизању и образовању дјеце подједнако су суочени родитељи и наставници. Ученици данас већи дио свог времена проводе у школи, па је то средина која је у највећој мјери одговорна за изграђивање цјелокупне личности, међутим, породица је њихова суштина, база и основ развоја. Заједничким дјеловањем и помагањем, кроз активности слободног времена, дјецу можемо усмјерити и извести на прави пут, осигурати им бољи, квалитетнији и испуњенији живот.

Активности за које се ученици определијеле у слободно време морају искључиво бити одраз њиховог сопственог избора. Потребно је да школа и њено окружење константно раде на побољшању и обогаћивању услова за реализа-

цију многобројних ваннаставних активности које ће дјецџ истовремено пружи-ти задовољство, али и дјеловати на свестрани развој и напредак.

Слободно вријеме ће и у будућности бити све важнији фактор развоја и васпитања личности, посебно због чињенице да ће човјек 21. вијека имати све више слободног времена. Највећу опасност по развој и васпитање личности ће имати деструктивно слободно вријеме. Због свега тога, дјецу и младе данас посебно треба оспособљавати за васпитање, живот, рад и учење у слободно време.

Литература

- Бранковић, Д. и Илић, М. (2003). *Основи педагогије*. Бања Лука: Комесграфика.
- Бранковић, Д. и Илић, М. (2011). *Увод у педагогију и дидактику*. Бања Лука: Комесграфика.
- Брковић, А. (2011). *Развојна психологија*. Чачак: Регионални центар за професионални развој запослених у образовању.
- Гочевић, Л. (2012). Слободно вријеме као чинилац у формирању савремене личности. *Нова школа*, 9, 160–172.
- Грандић, Р. и Летић, М. (2008). *Прилози педагогије слободног времена*. Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине.
- Ђорђевић, Ј. и Трнавац, Н. (2010). Друштвене и слободне активности ученика. *Практикум педагогије слободног времена Гордане Будимир-Нинковић*. Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, стр. 39–46.
- Илић, М., Јовановић, Б. и Николић, М. (2012). *Школска педагогија*. Бања Лука: Филозофски факултет.
- Јанковић, В. (1973). Слободно вријеме у сувременој педагошкој теорији и пракси. Прегледано: 27.01.2017. <http://www.ffzg.unizg.hr/usp/download/peta-godina/deveti-semestar/Pedagogija-slobodnog-vremena/Jankovic,%20V.%20-%20Slobodno%20vrijeme%20u%20suvremenoj%20ped.%20teoriji%20i%20praksi.doc>
- Качавенда-Радић, Н. (1992). Васпитно-образовне импликације слободе избора у слободном времену. *Практикум педагогије слободног времена Гордане Будимир-Нинковић*. Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, 19–23.
- Микановић, Б. (2010). Педагошки аспекти слободног времена. *Радови, часопис за хуманистичке и друштвене науке*, 13, 163–177.
- Педагошка енциклопедија 2 (1989). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пејић-Папак, П. (2012). Организирано слободно вријеме ученика. *Практикум педагогије слободног времена Гордане Будимир-Нинковић*. Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, 72–79.
- Пехар-Звачко, Л. (2003). Педагошки аспекти проучавања слободног времена. *Педагогија слободног времена- Хрестоматија Гордане Будимир-Нинковић*. Јагодина: Педагошки факултет, 19–45.

Пролета, Ј. и Свалина, В. (2011). Одгојна улога изваннаставних гласбених активности. *Живот и школа*, 26, 134–153.

FREE TIME- FACTOR OF EDUCATION AND STUDENT'S DEVELOPMENT

Summary: Free time, the time that remains after students filled schoolwork represents the time by the school and organized the teaching process can be an educational act and contribute to the overall development of pupils of younger school age. In this study, we looked at the different activities that can be implemented in their free time and their pedagogical and educational impact. It also discusses different conceptual definitions of free time as well as the mutual influence of teachers, schools and families on the quality of its organization and implementation.

Key words: leisure, education, development.

СТУДЕНТИ И НАУКА

Зборник радова
са студентске научне конференције
СТУДКОН 2 (2016)

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектор / коректор
Маја Д. Стојковић

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
17 x 24 cm

Тираж
200 примерака

Ниш 2017.

ISBN 978-86-7379-464-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811(082)(0.034.2)
82.09(082)(0.034.2)
94(082)

СТУДЕНТСКА научна конференција
СТУДКОН (2 ; 2016 ; Ниш)

Студенти и наука [Електронски извор] :
темагски зборник радова [са студентске
научне конференције СТУДКОН 2
(2016)] / [уредник Гордана Ђигић]. - Ниш
: Филозофски факултет Универзитета,
2017 (Ниш : Филозофски факултет). - 1
електронски оптички диск (CD-ROM) ;
12 cm. - (Библиотека Научни скупови /
[Филозофски факултет, Ниш])

Системски захтеви: Нису наведени. -
Радови на срп., рус. и енгл. језику. - Текст
ћир. и лат. - Насл. са насловног екрана.
- Тираж 200. - Напомене и библиографске
референце уз радове. - Библиографија уз
сваки рад. - Резимеи на више језика.

ISBN 978-86-7379-464-8

а) Језици - Компаративна анализа -
Зборници б) Историја - Зборници с)
Књижевност - Зборници

COBISS.SR-ID 251908364